
BIBÓ-DÍJ

KIS JÁNOS

Népszuverenitás: a klasszikus tan és kritikája

1. „A Magyar Köztársaságban minden hatalom a népé, amely a népszuverenitást választott képviselői útján, valamint közvetlenül gyakorolja.” Ez a mondat az 1989-es alkotmány élén szerepel, a „független, demokratikus jogállam” kimondása után és „a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetve kizárólagos birtoklására” irányuló tevékenységek tiltása előtt. A köztársaság alkotmányos rendjének egyik legfontosabb erkölcsi és politikai elvét rögzíti tehát.

De mi az elv tartalma? Ki a nép, miben áll a hatalom, melynek kizárólagos birtokosa, és mit jelent, hogy minden hatalom őt illeti meg? Mely – közvetlenül vagy képviselők útján végzett – tevékenységek minősülnek a népszuverenitás gyakorlásának? Ezekre a kérdésekre a „nép”, a „hatalom”, a „szuverenitás” és a többi kifejezés szótári jelentésének azonosítása nem ad választ. Ha tisztán akarunk látni, nem a szótárhoz, hanem a politikai elmélethez kell folyamodnunk.

Csakhogy a politikai elmélet utoljára a francia forradalom előtti évszázadban kínált tartalmas és következménytelen értelmezést a népszuverenitásról. Ekkor úgy gondolkodtak róla, mint különleges jogok forrásáról, melyekre akár az alkotmányos renddel szemben is hivatkozni lehet. De a klasszikus tant – a továbbiakban így nevezem a népszuverenitás korai elméletét – gyanúba keverte a terror előkészítésében játszott ideológiai szerepe. Néhányan – Benjamin Constant, példának okáért – tettek is pár lépést az újragondolása felé. A folytatás azonban

elmaradt; nem lépett új doktrína a régi helyébe. A népszuverenitás egyszerűen eltűnt az elmélet lapjairól.

Közben azonban rendületlenül folytatta diadalútját az alkotmányozás gyakorlatában. Alig van modern demokratikus alkotmány, melybe ne került volna be, még hozzá kitüntetett helyen. Úgy látszik, nem lehet szabadulni tőle. Ugyanakkor zavar és bizonytalanság lengi körül.

Vessünk egy pillantást saját alkotmányunkra! A népszuverenitás-bekezdést megelőző rendelkezésre alkotmánybíróági ítéletek sokasága hivatkozik. A népszuverenitás azonban csupán három alkotmánybíróági ítélet rendelkező részében jelenik meg, s ezek egyike sem tesz kísérletet az elv értelmezésére. Olybá tűnik föl, mint ha ez pusztán díszítőelem volna, melytől nem várhatók jogi konzekvenciák.

A népszuverenitás túlságosan fontos eszme, semhogy elintézhetnénk szemérmes kerülgetéssel. Alaposan újra kell gondolni, és vagy meg kell alkotni új, védhető elméletét, vagy – ha ez nem lehetséges – mindenestül el kell vetni.

A magam részéről úgy vélem, van mód új, vonzó és tartható elmélet alkotására, és bízom benne, hogy ezt meg is tudom mutatni. Ám első lépésben a klasszikus tan szisztematikus rekonstrukcióját és bírálatát kell elvégeznünk. Az alternatív elméletet körvonalazására a következő lépésben kerülhet sor. Ezután vizsgálhatjuk meg, hogyan nyer tartalmat a népszuverenitásról szóló alkotmányos rendelkezés, ha az alternatív elméletet elfogadjuk.

Előadásom az első lépésre, vagyis a klasszikus tan újragondolására és bírálatára szorítkozik.

A KLASSZIKUS TAN

2. A népszuverenitás elmélete a főhatalmi szuverenitás Bodin–Hobbes-féle elméletének tagadásaként született meg. Mielőtt megmutatnám, hogy mit tagadott benne, érdemes lesz szemügyre venni, hogy mi az, amit elfogadott.

A Bodin–Hobbes-féle elmélet szerint a szuverén autoritás jogilag *korlátlan és korlátozhatatlan*.

Tegyük föl ugyanis, hogy a szuverén jogilag korlátozott vagy korlátozható, javasolja Hobbes. Ez csak úgy lehetséges, hogy van valaki, aki törvényekkel korlátozza. Ez a valaki vagy ön maga, mely esetben ő alkot törvényt nemcsak mások, de saját maga számára is, vagy léteznie kell egy másik instanciának, amely a szuverén számára törvényt alkot.

Önmagának azonban senki nem adhat törvényt. A törvény olyan parancs, melyet akkor is kötelesek vagyunk megtartani,

ha nem engedi megtennünk azt, amit egyébként tenni akarunk. Ha azonban a szuverén akarata megváltozik, többé nincs oka korábbi akaratának engedelmessé válni. A régi akarat, mely a törvény létrehozására inspirálta, elpárolgott, most már csak a módosult akarat van jelen, az, amely összeütközik a törvénnyel. A szuverént semmi nem kötelezi arra, hogy mostani akaratát a törvényhez igazítsa. Nincs akadálya, hogy inkább a törvényt idomítsa mostani akaratához. A maga alkotta törvény nem korlátozza akaratát; az akaratot nem korlátozó törvény pedig nem valódi törvény. Így tehát a szuverén nem korlátozhatja törvényével a saját akaratát.

Ha viszont valaki másnak a törvényei korlátoznák, ez azt jelentené, hogy ez a valaki fölötte áll. Akkor pedig ő maga nem volna szuverén, hanem a szuverenitás egy tőle megkülönböztethető, magasabb instanciát illelne meg.

Ahhoz, hogy létezhessen jogrend, Hobbes szerint szükség van egy legfőbb törvényhozóra, aki az állam területén mindenki másnak törvényt ad. Más szóval, a jogrendet az teszi lehetővé, hogy létezik egy szuverén, aki a végső törvényeket megalkotja. Maga a szuverén azonban a jogrend fölött kell álljon, ő nem lehet törvényeknek alávetve.

Ez a megállapítás nem az elgondolható államformák egybevetésére épül, hanem – állítja Hobbes – a szuverenitás logikájából következik. A jogrend legáltalánosabb fogalma vonja maga után az abszolút szuverenitás fogalmát. A szuverén autoritás tehát az állam berendezkedésétől függetlenül, minden működőképes államban, minden lehetséges jogrendben jogilag korlátlan és korlátozhatatlan.

Egyszóval a szuverenitás Bodin–Hobbes-féle elmélete szerint az állami autoritásokat teremtő felhatalmazás láncolata nyitott végű; a sor elején a szuverén áll, akinek autoritása nem delegálásból származik; s aki – éppen ezért – az abszolút hatalom birtokosa.

Az érvnek, mely az abszolút szuverenitás téziséhez vezetett, van egy másik következménye is. Ez úgy fejezhető ki, hogy a szuverén hatalom *egy és oszthatatlan*. Tegyük fel ugyanis, hogy megosztható. Akkor, állítja Bodin és Hobbes, a különböző szuverén hatalmak egymást korlátozzák. De már láttuk, hogy a szuverén hatalom korlátozhatatlan. Tehát megosztani sem lehet.

E megállapításokat a népszuverenitás valamennyi híve elfogadta Locke-tól Rousseau-ig és Sieyès-ig. Vita csak arról volt, hogy *ki* a szuverén; más szóval arról, hogy hol kell keresni a felhatalmazási lánc kezdetét.

3. A népszuverenitás melletti argumentum így adható vissza. A főhatalom birtokosáról két esetben mondhatjuk el, hogy autoritása nem felhatalmazásból ered: vagy akkor, ha inherens módon megilleti, vagy akkor, ha ez az autoritás nélkülözhetetlen feltétele valamilyen kötelező cél elérésének. Az utóbbi lehetőségre kevesen gondoltak a politikai filozófia korai modern nagyjai közül. Talán David Hume volt az egyedüli, aki komolyan fontolóra vette. Hume elgondolása a következő okfejtéssel adható vissza. Először, főhatalom nélkül, eljárók nélkül nem lehetséges társadalmi kooperáció. Másodsor, ha nincs kooperáció, akkor béke és igazságosság sincsen. Harmadszor, kötelességünk konfliktusaink békés és igazságos rendezésére törekedni. Ennek a kötelességnek pedig csak úgy tehetünk eleget, hogy engedelmessé válunk eljáróink parancsainak. Tehát az az állam autoritásának elfogadása és az ennek megfelelő cselekvés *kötelesség*.

A szuverenitás Hume-ot megelőző és őt követő teoretikusai általában figyelmen kívül hagyták a lehetőséget, hogy az állam autoritása egy kötelező cél instrumentális előmozdításán alapulhat. Úgy okoskodtak tehát, hogy az autoritás vagy delegálásból származik, vagy inherens módon megilleti alanyát. Ha inherens módon megilleti, ez azt jelenti, hogy az autoritás birtokosa más, mint a többiek, hisz van valamilyen személyes tulajdonsága, amely kizárja, hogy – pusztán azért, mert egy bizonyos területen tartózkodik – mások autoritással rendelkezzenek fölötte, míg a többi ember kivétel nélkül alávethető – pusztán azon az alapon, hogy ott van, ahol van – egy másik személy autoritásának. Továbbá más, mint a többiek azért is, mert ez a tulajdonsága eleve tartalmazza, hogy az adott terület és az ott tartózkodó emberek fölött autoritással rendelkezik, míg a többi ember kizárólag delegálás útján tehet szert területi alapú autorításra.

A korai modern politikai elmélet egyik nagy gondolati teljesítménye volt, hogy szakított az emberek közti politikai egyenlőtlenségre vonatkozó vélekedéssel. A cáfolat Locke két értekezésében érte el csúcspontját. Locke azt állította, hogy az emberek közt sokféle természetes különbség van, az egyik egyén erősebb a többinél, a másik okosabb, a harmadik erényesebb, ám ezek a különbségek sem külön-külön, sem együttvéve nem igazolják azt a vélekedést, mely szerint az autoritáshoz való viszonyunkban is inherensen különböznenek egymástól. A természetes egyenlőtlenségek tényeiből nem következik, hogy az emberek egy része valamely adott területen élő más emberek fölötti uralkodásra teremtett volna, más részük pedig arra, hogy az előbbieknél engedelmeskedjen. Senkinek sincs veleszületett

autoritása mások fölött, senkit sem terhel veleszületett kötelesség a mások autoritásának való engedelmeskedésre. Az állammal szemben valamennyien egyenlőek vagyunk. Nevezzük ezt a *politikai egyenlőség* tézisének.

De ha senki nem hordozza magában mások fölötti autoritásának alapját, akkor a főhatalom birtokosa sem rendelkezhet inherens autoritással. Másképpen kifejezve, ha a főhatalom birtokosa legitim autoritással rendelkezik, akkor ezt az autoritást felhatalmazásból kell merítenie. Továbbá, míg senki nem rendelkezik inherens autoritással *mások fölött*, mindenki inherens autoritással rendelkezik *önmaga fölött*. Az egyének önrendelkezése nem felhatalmazásból származik, hanem erkölcsi státusuk része. Velünk született jog, ahogy e gondolatot a korai modern politikai elmélet kifejezte, *természeti állapotnak* nevezve azt a hipotetikus helyzetet, amelyben az emberek közti viszonyokat semmi más nem szabályozza, mint – egyenlő – morális státusukon alapuló jogaik és kötelességeik.

Az önrendelkezés joga magában foglalja azt a normatív képességet is, hogy az önmagunk fölötti rendelkezést legalább részben és/vagy időlegesen másokra ruházzuk át. Így tehát létezik önmagán nyugvó inherens autoritás, s ez az önmagunk fölötti szabad rendelkezésben áll.

Egyszóval, a politikai egyenlőség elve kizárja, hogy bárki azon az alapon rendelkezzen autoritással, hogy inherensen különbözik másoknál. De nem zárja ki, hogy az autoritásnak inherens alapja legyen. A klasszikus tan szerint ez az alap a minden egyént megillető önrendelkezési jog. S mivel önmaga fölött minden ember egyformán és inherensen – erkölcsi státusánál fogva – rendelkezik, ezért a felhatalmazás végső alanya kizárólag az adott területen élők *összessége* lehet.

Az önmagán nyugvó – szuverén – autoritás fogalmára azért volt szüksége a klasszikus tannak, mert abból indult ki, hogy a felhatalmazási lánc nyitott végű. A politikai egyenlőség tézise megmutatta, hogy létezik olyan instancia, melynek autoritása valóban nem felhatalmazásból ered. Ezzel meg is erősítette a feltételezést, mely szerint a felhatalmazási lánc nyitott végű kell legyen, hiszen az összességet alkotó egyének önrendelkezési joga nem eredhet felhatalmazásból. A minden egyént egyformán megillető önrendelkezési jog tehát bármely lehetséges felhatalmazási lánc abszolút kezdete.

Az összességtől származó felhatalmazás szükségképpen alulról fölfelé halad, hiszen az alattvalók az önmaguk fölötti rendelkezést osztják meg a főhatalom birtokosával.

Láttuk azonban, hogy a felhatalmazásnak két lehetséges esete van: vagy lemondásban, vagy delegálásban áll.

Tegyük fel, hogy a főhatalom lemondásból származik: az országlakosok összessége teljesen és visszavonhatatlanul a főhatalomra ruházza minden önrendelkezési jogát. Akkor a főhatalom szuverén autoritással rendelkezik. Bár autoritását másoktól kapta, nem marad mögötte senki, akinek bármi módon alá volna rendelve. A felhatalmazó minden jogáról lemondott, s így nem ellenőrizheti, nem kérheti számon rajta a cselekedeteit és mulasztásait, nem adhat neki utasítást, nem vetheti alá szabályoknak a tevékenységét, nem mérlegelheti, hogy indokolt-e engedelmessé válnia, és vissza se vonhatja a megbízatást.

Ez volt Hobbes centrális érve a főhatalmi szuverenitás tézise mellett. Hobbes egalitárius és individualista: a természeti állapotban minden ember egyformán szabad, állítja. Ez a maga idejében forradalmi gondolat volt; Hobbes azonban azt akarta bebizonyítani, hogy a forradalmi kiindulópont elfogadása forradalomellenes következtetésekhez vezet. A természeti állapot ugyanis nemcsak a normatív egyenlőség állapota, hanem éppen ezért *hadiállapot* is.

Ezért mindenkinek egyformán jó, ha mindenki aláveti magát egy főhatalomnak, mely túlerejénél fogva garantálja, hogy senki nem esik áldozatul jogtalan támadásnak. Ám a főhatalom csak akkor lehet képes erre, véli Hobbes, ha a felhatalmazás korlátlan és visszavonhatatlan. Mert tegyük föl, az alattvalók fenntartják maguknak a jogot, hogy ítéletet mondjanak a főhatalom működéséről, s hogy valahányszor úgy tartják jónak, megtagadják az engedelmisséget vagy letegyék az uralkodót. Akkor a főhatalom ingatag lesz, nem rendelkezik a béke és a rend biztosításához szükséges ellenállhatatlan erővel. Ezért aztán, ha a főhatalom elfogadása általános érdek, akkor általános érdek az is, hogy az alattvalók feltétel nélkül és visszavonhatatlanul mondjanak le vele szembeni jogaikról.

De ha az alattvalók minden jogukról lemondanak a főhatalom javára, akkor a főhatalom birtokosa szuverén autoritással rendelkezik. S ez az, amit Hobbes bizonyítani kívánt.

Hobbes korai liberális kritikussai megőrizték az egalitárius premisszát – az egyének morális státusa egyenlő, senki nem rendelkezik inherens autoritással mások fölött, mindenki inherens autoritással rendelkezik önmaga fölött –, s kitarítottak amellet is, hogy politikai autoritás csakis felhatalmazásból, még hozzá az állam területén élők összességének felhatalmazásából keletkezhet. Elvetették viszont azt a további állítást, mely szerint a felhatalmazásnak lemondással kell párosulnia. Több különböző érvet is felvonultattak e vélekedés ellen.

Először, Hobbes figyelmen kívül hagyja, hogy az emberek életét, személyi és vagyoni biztonságát nemcsak a főhatalom hi-

ánya miatti hadiállapot veszélyeztetheti, hanem maga a főhatalom is. A béke megkívánja, hogy létezzen ellenállhatatlan túlerővel rendelkező állam, de az ellenállhatatlan túlerő tényében súlyos fenyegetés is rejlik, nem csekélyebb, mint a főhatalom teljes hiányában. Ezért ésszerűen mérlegelő egyének nem adják föl önrendelkezési jogukat megszorítások nélkül és visszavonhatatlanul. A radikális demokrácia rousseau-i tana szerint még a főhatalom feltételes és visszavonható átruházása sem egyeztethető össze a népszuverenitással: a nép csak akkor lehet szuverén, ha a legfőbb – törvényhozó – hatalmat saját maga gyakorolja. A korai liberálisok – Locke és követői – nem mentek ilyen messzire. Abból indultak ki, hogy a társadalomban élő embereknek szükségük van elkülönült államhatalomra, ezért valamilyen optimumra kell törekedniük az alattvalóktól elkülönült főhatalom abszolút hiánya és az abszolút főhatalom között.

Másodsor, ha mindenki csak a saját önrendelkezéséről mondhat le, mások önrendelkezéséről nem, akkor ez magában foglalja azt is, hogy a főhatalmat létrehozó nemzedék nem mondhat le az utána jövő nemzedékek önrendelkezéséről. Egyetlen nemzedék sem emelhet örök időkre szuverén főhatalmat egy terület lakosai fölé; egyetlen nemzedéket sem köthetnek abszolút módon, felülvizsgálati lehetőség nélkül a korábbi nemzedékek döntései.

Harmadszor, az a feltételezés is megkérdőjelezhető, hogy bármely nemzedék akár önmagát teljesen és visszavonhatatlanul alávetethetné a főhatalomnak. Vannak jogok, melyekről nem lehet igazolható módon lemondani, mert elválaszthatatlanok az ember erkölcsi státusától. Lemondhatunk minden tulajdonunkról, de nem mondhatunk le arról a képességünkről, hogy tulajdonra tegyünk szert. Bérbe adhatjuk a munkaerőnket, de nem adhatjuk el a személyünket. Önként sem adhatjuk magunkat rabszolgaságba. Valami hasonló az emberek sokaságának és a fölöttük emelkedő hatalomnak a viszonyáról is elmondható. Az államnak alávetett emberek összessége elfogadhatja, hogy némelyek – az ő megbízottaikként – kötelező előírásokkal korlátozzák őket, és erővel kényszerítsék ki e korlátok betartását, de nem fogadhatják el, hogy a kötelező előírások kibocsátói és kikényszerítői ne elszámoltatható és szükség esetén elbocsátható megbízottként, hanem szuverén autoritásként rendelkezzenek velük.

Ez pedig kikezdi a vélekedést, mely szerint a főhatalom birto-kosa szuverén autoritással rendelkezhetne. Az állami hatalmatkat delegáló összesség a színen marad, megőrzi szuverenitását.

4. Most már csak egy lépés a szuverenitás alanyának meghatározása. A politikai egyenlőség *egyének* közti viszony. Egyé-

nekről állapítottuk meg, hogy autoritással rendelkeznek önmaguk fölött. Róluk jelentettük ki, hogy ennek az autoritásnak egy részét átruházhatják más személyekre, és azt is, hogy csak önmagukat rendelhetik alá az autoritással felruházott instanciának, másokat nem. Ez pedig magában foglalja, hogy az összességtől származó felhatalmazás csak a sok-sok egyéni felhatalmazás eredője lehet. Minden ember külön-külön veti alá magát a főhatalomnak és vonja vissza a maga fölött delegált autoritást. Nincs értelme ettől megkülönböztetett módon arról beszélni, hogy az összesség főhatalmat rendel a tagjai fölé.

Ha azonban valóban nem beszélhetnénk erről, akkor nem beszélhetnénk értelmesen népszuverenitásról sem. Az egyének külön-külön csak önmaguk fölé emelhetnek autoritást, párhuzamos döntéseik nem vonják maguk után, hogy létrejön egy állam, mely rendelkezhet az általuk lakott terület s az ott tartózkodó személyek fölött. Az pedig, hogy egy sokaság hajtja végre a felhatalmazás műveletét, semmit nem tesz hozzá az elkülönült döntésekhez.

Jól mutatja ezt, hogy az összesség döntéseiről csupán olyan esetekben beszélhetünk, amikor minden egyén ugyanazt akarja. Konfliktus esetén csak az egyének nyilvánulnak meg; az összesség néma, nem tulajdonítható neki döntés.

A klasszikus tan képviselői ismerték az itt vázolt nehézséget, és volt is rá megoldásuk. Ez a megoldás jelentette az utolsó lépést a népszuverenitás elméletében.

Az államnak és tisztségviselőinek adott felhatalmazás az összesség *közös döntése* kell legyen, így az érvelés. Kollektív döntés úgy is születhet, hogy nem mindenki ért egyet vele. Elegendő, hogy *kellően sok* egyén helyeselje – a klasszikus tan a többség egyetértését tekintette kellően széles körűnek, tehát azt az esetet, amikor az összesség fele és legalább még egyvalaki a döntés mellett foglal állást.

De hogyan egyeztethető össze a közös döntés lehetősége az egyének önrendelkezésével? Hogyan hozhat a többség olyan határozatokat, melyek az egyet nem értő kisebbséget is kötelezik? Locke válasza úgy szólt, hogy ez akkor lehetséges, ha a többségi döntés elvét mindenki elfogadta. Az állam felhatalmazását meg kell előznie egy *eredeti szerződésnek*, melynek résztvevői *beleegyezésüket* adják abba, hogy az összesség valamennyiüket elkötelező, közös döntéseket hozzon. Az eredeti szerződésnek konszenzussal kell megszületnie, különben összeütközne az önrendelkezés jogával. Ám ez az egyetlen felhatalmazási aktus, mely konszenzust igényel. Minden más döntéshez elegendő a többség egyetértése.

Az eredeti szerződés változtatja át a puszta összességet közös döntésre képes *néppé*. A „nép” jelentése különbözik az „összesség” jelentésétől, noha a két fogalom alkalmazási tartománya egybeesik, vagyis a népet azok és csakis azok az egyének alkotják, akik az országlakosok összességét. Az „összesség” azonban nem politikai fogalom, a „nép” pedig az. A puszta összesség nem rendelkezhet önmaga mint egész fölött, a nép birtokában van ennek a hatalomnak. Hatalmát tagjaitól nyeri el, azonban felhatalmazói nem mások fölötti (politikai) autoritás birtokosai, ezért a végső *politikai* autoritás – a szuverén jogok alanya – nem a sok-sok egyén, hanem a nép.

A nép tehát *politikai* hatalom, rendelkezik a képességgel, hogy további politikai hatalmakat létesítsen, s így minden jognak is a forrása lehet. Ő maga azonban nem a jog által létrehozott hatalom, hanem minden jogi szabályozást megelőző hatalom.

Foglaljuk össze most már, mire jutottunk. A népszuverenitás tanának mélyén az emberek közti politikai egyenlőség elve rejlik, mely azt mondja ki, hogy senki nem rendelkezik inherens autoritással mások fölött. A politikai egyenlőség elve közvetlenül magában foglalja a népszuverenitás tézisének első, negatív részét. Mivel a szuverén autoritás inherens autoritás, s mivel mások fölött senki nem rendelkezhet inherens autoritással, ezért semmilyen, az országlakosok összességénél szűkebb csoport nem lehet szuverén autoritás birtokosa. Ez a negatív tézis kifejezhető pozitív formában is: szuverén autoritás – ha létezik – csakis az országlakosok összességét illetheti meg. Az itt adott megfogalmazás még nem azonos a pozitív tézissel, mely felé a klasszikus tan törekedett, mert nem tartalmazza, hogy valóban *létezik* szuverén autoritás.

Tegyük fel ugyanis, hogy a felhatalmazási lánc önmagába visszatérő szerkezetű. Akkor komoly érvek szólnak a szuverén autoritás lehetősége ellen. A szuverén instancia autoritása önmagán és csakis önmagán nyugszik, az önmagába visszatérő felhatalmazási lánc részei viszont nemcsak önmaguktól, hanem egyzersmind a sor összes többi tagjától nyernék el az autoritásukat.

A klasszikus tan azonban feltételezte, hogy a felhatalmazási láncolat nyitott végű. Így, mint láttuk, nemcsak arra következtetett, hogy szuverén autoritás *lehetséges*: egyenesen azt a következtetést vonhatta le, hogy szuverén autoritásnak *léteznie kell*.

Továbbá, a népszuverenitás klasszikusai – Hobbesszal vitázva – rámutattak arra is, hogy az állam területén élő egyének összességétől származó felhatalmazás soha nem járhat együtt teljes és végérvényes lemondással: legfeljebb delegálásban állhat.

Végezetül, a klasszikusok értelmezésében a nép fogalmának csupán az alkalmazási tartománya esik egybe az országlakosok összességével. A nép politikai fogalom; az összesség akkor alkot népet, ha egyetért abban, hogy a szuverén delegálási jogok gyakorlásához nincs szükség általános egyetértésre; elég, ha a nép meghatározó része – a klasszikusok általános felfogása szerint az összesség felénél akár egyetlen eggyel is nagyobb része – egyetért.

5. A népszuverenitás elmélete megegyezett a főhatalmi szuverenitás elméletével abban, hogy a szuverén jogilag korlátozatlan és korlátozhatatlan. Ha a nép a szuverén, akkor a népnek meg kell előznie a jogrendet és fölötte kell állnia az állam törvényeinek. Az abszolút uralkodó esetében könnyű elgondolni ezt, hiszen ő minden hatalmat önmaga alá rendel; nem teremt olyan hatalmat, mely korlátozhatná. A nép esete más, hisz a nép tagjai önmaguk fölé emelnek autoritást. Azzal bízzák meg az államot, hogy nekik maguknak alkosson törvényt, tehát hogy korlátozásoknak vesse alá őket.

Rousseau radikális demokrata teóriája s a Locke nyomán kibontakozó korai liberális elmélet más és más módon próbált válaszolni erre a nehézségre.

Rousseau válasza úgy szólt, hogy a nép csak abban az esetben lehet szuverén, ha a politika nem ismeri a törvényhozó kisebbség és a törvénynek alávetett sokaság megkülönböztetését. A törvény megalkotói azonosak kell legyenek a törvény betartására kötelezett személyekkel. A nép maga kell legyen a jogalkotó. Ha ez a feltétel teljesül, akkor a nép pontosan ugyanabban a helyzetben lesz, mint Hobbesnál a főhatalom betöltője.

Ennek az elgondolásnak a részleteivel itt nem szükséges foglalkoznunk. A rousseau-i tan biztosan nem folytatható. A népszuverenitás modern elméletének a korai liberális doktrínához kell meghatározni a viszonyát.

Locke és követői abból indultak ki, hogy az a világ, ahol a nép nem ruházza rá egy külön testületre a törvényhozó hatalmat, rosszabb, mint az, ahol létezik elkülönült törvényhozó hatalom.

A politikai cselekvés alanyai óhatatlanul két különböző csoportra válnak szét: egy kisebb csoport tagjai autoritással vannak felruházva, egy másik – jóval nagyobb – csoport tagjai alá vannak vetve az előbbiek autoritásának. Ezért tartották fontosnak, hogy megmutassák: a politikai autoritásnak korlátozottnak kell lennie, a hatalmi ágaknak el kell válniuk egymástól és kölcsönösen ki kell egyensúlyozzák egymást, minden hatalom alá kell rendelődjen a törvények uralmának, és tiszteletben kell tartania az egyének alapvető jogait.

Itt azonban nem állhattak meg. Ha a törvényhozó és a törvénynek alávetett sokaság elkülönül egymástól, akkor a nép valójában jogilag korlátozott entitás. Hogyan lehet mégis szuverén? A korai liberálisok úgy tértek ki a kérdés elől, hogy különbséget tettek a nép mint az alkotmányt megelőző valóság és az állampolgári közösség mint az alkotmány által teremtett valóság között. A nép tagjának lenni jog előtti és jogon kívüli szerep, állampolgárnak lenni jogilag meghatározott szerep. Az állampolgár nem a nép tagjától különböző, másik egyed, hanem ugyanaz az egyén egy másik szerepben. A nép tagjaként nincsenek és nem is lehetnek jogi meghatározottságai. Állampolgári mivolta azonban jogi meghatározottság. Állampolgárként alá van vetve az állam autoritásának, a jobból meríti normatív képességeit és tiszteletben kell tartania a jog normatív korlátait. A nép tagjaként semmiféle állami autoritásnak nincs alávetve, normatív képességei nem a jobból erednek és nem vonatkoznak rá a jog korlátozó intézkedései. A nép mindezt megelőzi, ő teremti meg a lehetőségüket. A törvény nem neki ad kötelező és kikényszeríthető előírásokat, nem őt korlátozza.

Ez a szembeállítás teszi fogalmilag lehetségessé, hogy egyszerre beszéljünk jogi korlátokat nem ismerő, szuverén népről és a jognak alávetett állampolgári közösségről. A fogalmi elhatárolás azonban még nem biztosítja, hogy ugyanabban az államban egyszerre létezzen nép is és állampolgári közösség is. Hiszen ha ugyanaz az egyén minden pillanatban felléphetne a nép tagjának szerepében is és az állam polgárának szerepében is, akkor egymással összeegyeztethetetlen normák hatálya alatt kellene cselekednie: állampolgárként köteles volna engedelmessé válni a törvényeknek, melyeket a nép tagjaként fejedelmi nyugalommal hagyhatna figyelmen kívül.

A két szerep empirikus illeszkedését az a föltevés biztosította a népszuverenitás korai liberális elgondolásában, mely szerint a nép az alkotmányt elfogadó vagy elutasító entitás – amikor az alkotmányos berendezkedés adva van, a népnek nincs dolga; mintegy a háttérbe húzódik, és átadja helyét az állampolgárok közösségének. Ilyenkor minden egyén állampolgárként és csakis akként cselekszik. A nép csak kivételes pillanatokban lép a színre; szuverén jogait olyankor gyakorolja, amikor megállapítja, hogy rendkívüli helyzet keletkezett, hogy az alkotmány immár nem hatályos. Ennek kinyilvánítása megszünteti az állampolgári közösséget, mely nem létezhet az alkotmány keretein kívül. Amikor a nép tevékeny, az egyének nem állampolgárként cselekszenek; amikor az egyének állampolgárként cselekszenek, a nép nem tevékeny.

A liberális elgondolás első nagy kifejtője, John Locke úgy érvelt, hogy az alkotmányos rend megszűntének kimondására akkor van joga a népnek, ha a főhatalom szembe fordul az állam eredeti rendeltetésével, ami szerinte az alattvalók szabadságának, személyi és vagyoni biztonságuknak garantálásában áll, és önkényuralmi rendszert vezet be. Az amerikai függetlenségi nyilatkozat aláírói a locke-i érvelés alapján mondták ki, hogy többé nem állnak a brit korona fennhatósága alatt. Amikor azonban jó tíz évvel később nekiláttak, hogy új alkotmányt adjanak az Egyesült Államoknak, már nem hivatkozhattak a zsarnoksággal szembeni ellenállás jogára. A konföderáció cikkelyei nem váltak egy zsarnoki hatalom bázisává, egyszerűen alkalmazhatatlannak bizonyultak. Ezért az amerikai alkotmányozó atyák túlmentek Locke-on. Levonták a következtetést a tételből, mely szerint a szuverén döntési szabadsága korlátlan és korlátozhatatlan. Ha így van, akkor a nép nemcsak olyankor vetheti el a hatályos alkotmányt, amikor ennek működése zsarnoksággá fajult. Bármikor elvetheti, ha bármilyen okból elégedetlen vele. A továbbiakban a népszuverenitás *dualista elméletének* fogom nevezni az itt vázolt elgondolást.

A dualista elmélet a jelek szerint nemcsak összefért a liberális konstitucionalizmussal: még meg is támogatta ezt. Egyfelől Locke és követői – szemben Rousseau-val – abból indultak ki, hogy az ember természetes jogai csorbíthatatlanok és elidegeníthetetlenek. Senki nem foszthatja meg a másik embert alapvető jogaitól, senki nem mondhat le alapvető jogairól mások javára. A nép csak olyan alkotmányban állapodhat meg, mely tiszteletben tartja a természetes jogokat; normatív képességei nem terjednek ki a természetes jogok elvonására vagy feladására. A szuverén népakarat tehát szükségszerűen tartalmazza e jogok akarását. A nép érvényes döntéssel csak liberális alkotmányt választhat magának.

Másfelől, ha egyszer a végső alkotmányteremtő hatalom e feladásban a szuverén népet illeti meg, ebből az következik, hogy minden alkotmányos tisztség – a vele járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt – a népakaratból ered. Egyedül a nép öszszessége áll az alkotmány fölött, egyedül az ő autoritása előzi meg az alkotmányt. Mivel az alkotmány a nép akaratát rögzíti, s mivel a népakarat minden más akaratnak föltötte áll, ezért semmilyen állami autoritás nem kezelheti tetszés szerint módosítható vagy megkerülhető szabályok együtteseként az alkotmányt – még a törvényhozó hatalom, sőt, az állampolgári közösség sem. A konstitucionalizmus alapja nem más, mint a népszuverenitás, állította Sieyès a francia forradalom hajnalán.

Egyszóval, a nép az alkotmányos rend szüneteiben gyakorolja szuverenitását; hatalma abban áll, hogy bármikor elvetheti a régi alkotmányt, s ha ezt megtette, egyedül ő fogadhatja el az újat. A népszuverenitás nem másban áll, mint egy semmilyen feltételhez nem kötött vétőjogban. Amikor a nép él a vétőjogával, a régi alkotmány elveszti hatályát, a javasolt új alkotmány pedig nem lép hatályba. Amikor a nép nem gyakorolja vétőjogát, a régi alkotmány hatályban marad, illetve az új hatályba lép.

6. De hogyan gyakorolja a nép a vétőjogát? Locke nem sokat törte a fejét ezen a kérdésen. A népszuverenitást az erőszakos ellenállás jogával azonosította; amikor az általános engedetlenség csapásai alatt az államhatalom összedől, a nép jól látható módon színre lépett és kinyilvánította szuverén akaratát. Az amerikai alkotmányozók azonban nem erőszakos ellenállásban gondolkodtak. Meg kellett tehát mondaniuk, hogyan ismerhető föl a nép mindenki számára kötelező, szuverén döntése, miközben a jogrend nem omlik össze. Két lehetőségben gondolkodtak. Az egyik a referendum. A döntő pillanatban, az Egyesült Államok alkotmányának ratifikálásakor egyedül az új alkotmányt ellenző Rhode Island állam ragaszkodott ehhez a megoldáshoz. A többiek úgy vélték, a népakarat azon a módon is megismerhető, hogy minden államban rendkívüli gyűlést, konvenciót hívnak össze.

A konföderáció alkotmány fölötti intézmény volt, a konföderáció cikkelyei nem ismerték. Továbbá, jóval reprezentatívabb intézmény volt a korabeli törvényhozó testületeknél: a törvényhozási választásokon vagyoni cenzus alapján lehetett részt venni, a konvenciók megválasztásán általában minden szabad férfi részt vehetett, tekintet nélkül vagyoni helyzetére. Így könnyen keletkezhetett olyan látszat, mintha az Egyesült Államok alkotmányáról „We the people”, az egész nép határozott volna, a többség akaratnyilvánítása által. Ám ez a látszat ugyanilyen könnyen el is oszlik, ha kissé közelebbről belegondolunk a népszuverenitás klasszikus eszméjébe. A konvenciók nem a nép egészének, hanem képviselőinek gyűlései voltak. S bár a delegátusok megválasztásában a kor fogalmai szerint szokatlanul széles kör vehetett részt, a szavazók sokasága nem esett egybe a felnőtt országlakosok összességével (nemcsak a rabszolgákat zárták ki a résztvevők köréből, hanem – példának okáért – a nőket is), és előre rögzített szabályok döntötték el, hogy ki szavazhatott és ki nem. Ez távol állt a minden intézményi szabályt megelőző nép ideáljától.

A francia forradalom 1793-ban és 1795-ben párban alkalmazta a konvenció és a referendum gyakorlatát. Az alkotmányter-

vezeteket választott konvenció fogadta el, majd referendumnak kellett jóváhagynia.

Ám a referendum is legföljebb jobb-rosszabb közelítést kínálhatott a klasszikus tan szerinti népakarathoz, nem tekinthető a népakarat kinyilvánításának. A klasszikus tan értelmében a népakaratnak mindenféle jogi szabályozástól függetlenül kell megképződnie, a referendum pedig jogilag szabályozott intézmény: törvény szabja meg, hogy kik vesznek részt benne, hogy mi a kérdés, hogy mi a válaszadás módja, s hogy miként kell a résztvevők válaszait összesíteni. Ez sem esett egybe a minden intézményi szabályt megelőző nép ideáljával.

De talán mindkét megoldás védhetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a háttérükben ott lappangott egy további hallgatólagos feltételezés. Bármiben álljon a hivatalos jóváhagyási procedúra, melynek nyomán az új alkotmány hatályba lép, a népnek hatalmában áll e procedúrától függetlenül is kinyilvánítani, hogy a hatályba léptetett alkotmányt elfogadja vagy elveti. Nevezetesen, az országlakosok jogilag nem determinált összessége vagy együttműködik az új alkotmányos renddel, vagy szembeszegül vele. Ha együttműködik, akkor ezzel mintegy magáévá teszi az alkotmányt, elvállalja a végső szerzőséget. Ha az engedetlenséget választja, akkor ezzel mintegy vétót emel, megtagadja a szerzőséget. A konvenció vagy referendum általi jóváhagyás nem önmagában teszi az új alkotmányt a nép alkotásává, hanem utóéletével együtt.

Ez tetszetős, de nem kielégítő megoldás. Az alkotmány konszolidálódása nem okvetlenül jelenti, hogy a nép magáévá tette, miként bukása sem okvetlenül a nép elutasító ítéletét fejezi ki. Stratégiai helyzetű kisebbségek képesek olyan helyzetet teremteni, melyben a többség, még ha előnyben részesítené is az alkotmány elvetését, kénytelen belenyugodni annak fennhatóságába. Vagy megfordítva, képesek meghiúsítani az alkotmány életbe léptetését, még ha a többség örömet élne is annak hatálya alatt. Márpedig a stratégiai kisebbségek akarata nem azonosítható az összesség akaratával. A klasszikus tan szerint az alkotmányt csak az összesség akarata legitimálhatja, vita esetén pedig az összesség akarata a többség szabadon kifejezett akaratával azonosítandó. Ezért nem kerülhető meg a kérdés: mikor mondhatjuk, hogy a népnek alkalma nyílt szabadon dönteni az alkotmányról, s hogy az alkotmány sorsa a nép egészének döntését tükrözi.

7. Csak jó 125 évvel az amerikai alkotmány elfogadása és a francia forradalom alkotmányozási kísérletei után nézett szembe ezzel a problémával Carl Schmitt, a klasszikus tan megkésett

képviselője. Schmitt a dualista változathoz kanyarodott vissza, noha ennek liberális előfeltevéseit elvetette. Azért elevenítette föl a népszuverenitás tanát, hogy egy antiliberális fordulat számára merítsen belőle érveket. Így aztán nem okozott nehézséget a számára, hogy kimondja azt, aminek végiggondolásától a dualista elmélet 17–18. századi képviselői még visszahőköltek.

Schmitt két dolgot vetett a liberalizmus szemére. Először, a liberálisok azt hiszik, hogy a politikai kérdések maradéktalanul lefordíthatók jogalkalmazási kérdésekké. Másodsor, a jogot világnézetiileg semleges technikai eszköznek képzelik, s ezért úgy gondolják, hogy a jogi konfliktusok – és számukra minden politikai konfliktus végső soron jogi konfliktus – racionális vita útján rendezhetők. A jog azonban nem semleges; minden jogrend mögött alapvető politikai döntések rejlenek. Ezek a döntések határozzák meg, hogy egy közösség milyen alkotmányos formát ad az egzisztenciájának. Akinek az így kialakított keretek közt nincs helye, az nem vitapartner, hanem ellenség. A politika lényege döntés és harc, nem szabályalkalmazás és vita. A végső politikai döntések nem támaszkodnak érvekre és indokokra. Vak akarategyezésben állnak. Minden alkotmányos érv és indok feltételezi őket, rájuk épít. Az alkotmányos döntések alanya tehát szuverén: választásaiban semmi nem köti.

Demokráciában a szuverén döntéshozatal joga a népet illeti meg. Csakhogy a népakarat nem képződhet meg a szavazófülkék homályában, állítja Schmitt. Szavazóként az egyén jogszabályok által meghatározott szerepet tölt be. A néphez való tartozása viszont olyan szerep, melynek nincs jogi meghatározottsága. A szavazás aktusa elszigetel. A nép élő egység. Kollektív akarategyezésének helyszínei a közterek, módja a jogi formalitást nem ismerő akklamáció.

A népszuverenitás 17–18. századi híveitől távol állt Schmitt decizionizmusa. De a leírás, melyet Schmitt a szuverén népakarat kinyilvánításáról adott, nem függ a decizionista premisszáktól. A decizionizmus csak megkönnyítette Schmitt számára, hogy végiggondolja azt, amit liberális elődei nem mertek végiggondolni. A népi döntések közfelkiáltásként való jellemzése abból a föltevésből következett, mely szerint a nép cselekedeteit nem lehet jogi eszközökkel megragadni és korlátozni. Schmitt csak kifejtette a klasszikus tanban benne rejlő következményeket. Megmutatta, hogy a klasszikus tan az újabb kori populizmus végsőkéig vitt s ezért a végsőkéig veszélyes változataival mutat rokonságot.

Ideje összefoglalni, hogy mit tudunk meg a népszuverenitás klasszikus elméletéről. Fő állítása egy negatív és egy pozitív tézisben összegezhető. A negatív tézis úgy szól, hogy semmilyen,

az országlakosok összességénél szűkebb csoport nem rendelkezhet szuverén (azaz nem delegálásból származó) autoritással. A pozitív tézis ezt kiegészíti azzal, hogy a szuverén autoritás az országlakosok összességét mint népet illeti meg, s hogy a néptől nyert felhatalmazás soha nem járhat együtt teljes és végérvényes lemondással: delegálásban kell állnia. A klasszikus tan radikális demokrata változata tagadja, hogy bármely elkülönült csoport legitim autoritással rendelkezhetne: a szuverén nép nem ruházhatja át senki másra az autoritását, mert ezzel mindjárt le is mondana róla, azaz közösségeként elveszítené kollektív szuverenitását, tagjai pedig egyéenként elveszítenék személyes szabadságukat. A liberális változat szükségesnek és lehetségesnek ismeri el a néptől elkülönült legitim autoritás létezését; amellet érvel, hogy az autoritás legitim módon delegálható, de csak akkor, ha eleget tesz két további feltételnek: a delegálás során nem adják fel a nép mint közösség szuverén jogait (azaz a felhatalmazás nem jár együtt lemondással), és megőrzik a nép tagjainak mint egyéneknek emberi jogait. Ugyanakkor a liberális változat sem szakít a szuverenitás Bodin–Hobbes-féle elméletének premisszáival: feltételezi, hogy a felhatalmazási lánc nyitott végű, s hogy a sor elején egy minden korlátozástól mentes, abszolút szuverén van. Ez a tétel pedig a népszuverenitás eszméjével kombinálva csak úgy tartható, ha megkülönböztetik a népet mint minden jogi meghatározottság előtti entitást az állampolgárok közösségétől mint jogi meghatározottságok által teremtett entitástól. A klasszikus tan képviselői nem néztek szembe azzal, hogy a nép korlátlan és korlátozhatatlan szuverenitásának feltételezése csak formátlan akklamációként teszi elképzelhetővé a népszuverenitás gyakorlását. Nem néztek szembe elméletük mélyen fekvő populizmusával és ennek veszélyes következményeivel.

Ez a megállapítás átvezet az elméleti rekonstrukciótól a kritikai vizsgálódáshoz.

A KLASSZIKUS TAN KRITIKÁJA

8. A klasszikus tan legfeltűnőbb bajai abból a tételből származnak, mely szerint a nép a jogot megelőző valóság, szuverén akaratú jogilag korlátozatlan és korlátozhatatlan. Ezen a ponton bírálta már Benjamin Constant is, nem sokkal a forradalom és a császárság bukása után. Constant még a korai liberálisok folytatója volt; nemcsak a korlátozott állam, hanem a népszuverenitás eszméjét is fönn kívánta tartani. Viszont elődeivel szemben azt állította, hogy a szuverén sem állhat az alkotmány jogi

korláta fölött, az ő hatalma sem lehet abszolút. Nem tudta azonban megmondani, hogyan lehetséges alkotmányosan korlátozott szuverén hatalom. A klasszikusok súlyos érvekre támaszkodva állították, hogy az alkotmányosan korlátozott szuverenitás fogalma inkonzisztens. Ezt az érvelést kell megingatni.

Az itt következő érvelés azt fogja kimutatni, hogy az abszolút szuverenitás fogalma üres: az abszolút szuverén akaratnyilvánításának nem tulajdonítható meghatározott tartalom, a klasszikus tan által jellemzett nép döntései azonosíthatatlanok. Valamely embersokaság közös akaratáról csak akkor beszélhetünk értelmesen, ha ez a sokaság szabályok hatálya alatt áll. Szabályokra van szükség annak megállapításához, hogy kik azok, akiknek a közös akaratát kutatjuk. Szabályokra van szükség ahhoz, hogy egyértelművé váljon: ha valamely egyén az adott sokasághoz tartozik, mi számít az ő választásának, melyet össze kell adni mások hasonló választásaival. Végül szabályokra van szükség ahhoz is, hogy miután az egyéni választások adva vannak, meghatározott közös döntéssé összegződjenek. Ha így van, akkor a klasszikus tan föltevési közt egyszerűen nem beszélhetünk szuverén népakaratról.

Nézzük kicsit közelebbről ezeket a kijelentéseket. A nép az adott állam területén élő egyének sokasága. Úgy tűnik, ennyi elég ahhoz, hogy megmondjuk, kik is alkotják. Aki az adott állam területén él, oda tartozik, aki az adott állam területén kívül él, nem tartozik oda. Ez azonban nem elégséges meghatározás. Minden modern állam ismer valamilyen mértékű ki- és bevándorlást. Az ott születettek egy része külföldre távozik, a külföldön születettek az állam területére lépnek. Ki az, aki a múltban az adott állam népéhez tartozott, de már nem tartozik oda, mert elköltözött? Ki az, aki a múltban nem tartozott ide, de mivel bevándorolt, most már ide tartozik? A válasz nem minden esetben támaszkodhat maguktól adott, nyilvánvaló kritériumokra. Aki soha nem élt az állam területén, biztosan nem tartozik az ország népéhez, ez nyilvánvaló. Aki soha nem ment el onnan, biztosan oda tartozik, ez is nyilvánvaló. Még azt is természetesnek tartjuk, hogy aki ma elutazik, de holnap visszatér, nem veszi el a népben való részességét. Ugyanígy, aki ma ide érkezik, de holnap távozik megint, nem válik a nép részévé. Hosszan adhatjuk egymáshoz a napokat, hónapokat, éveket, és a helyzet még mindig nyilvánvalóan nem változik. De aztán elérkezünk egy ponthoz, ahol elbizonytalanodunk. A néphez tartozik-e még, aki már hét éve elment, és soha nem jött haza? A néphez tartozik-e már, aki hét éve folyamatosan itt él? S ha hét év és egy hónapja? Hat év és tizenegy hónapja? Láthatóan lesz egy szürke zóna, amelyen belül nem találunk kitüntetett határvonalat. Sok-sok

egyenrangú határvonal húzható. Ahhoz, hogy a nép kiléte determinált legyen, ki kell választani a sok közül egyet és csakis egyet. Meg kell egyezni abban, hogy meddig marad a távozó a nép tagja, valamint abban, hogy mikortól válik a nép tagjává a bevándorló.

Tegyük föl azonban, hogy a nép identitása ismert, és már csak az akaratát kell kifürkésznünk. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy mit akarnak a néphez sorolt egyének külön-külön. Mások elméjébe azonban nem látunk bele; az egyének akarata csak akkor válhat ismertté, ha valahogy kinyilvánítják. Ez önmagában nem volna különösebb gond, hiszen az ember megnyilatkozó lény, szívesen ad kifejezést az akaratának. A nehézséget az okozza, hogy ezt sokszor, sokféleképpen is megteszi. A munkatársaival beszélgetve buzgón helyesel egyiküknek, a sarki kocsmában társalkodva jelentőségteljesen bólogat, egy gyűlésen megéljenzi vagy kifütyüli a szónokot, egy másikon öklét magasba emelve csatlakozik a sokasághoz, hazatérve beszámol a történekről a feleségének, és így tovább. E gesztusok egy része nem jön számításba, mert nem nyilvános. De ha a magángesztusokat kiszűrtük, még mindig előfordulhat, hogy több közül kell választanunk, s hogy egyiket sem tünteti ki semmi a többivel szemben.

Ki kell választani egyet a sok lehetséges akaratnyilvánítási mód közül, elkerülendő, hogy egyesek akaratát többször is számba vegyék, másokét pedig egyszer sem. A feladat azonban nem egyszerűen ebben áll. Kézfelemeléssel, éljenzéssel és más hasonló módokon sokféle attitűdről adhatunk hírt: óhajról, vágyról, vonzalomról, egyetértésről, félelemről és így tovább. Nem mindig világos, hogy amikor az egyén ilyen gesztust tesz, ezt azzal a szándékkal teszi, hogy akaratának, azaz elhatározott döntésének adjon kifejezést. Márpedig a közösségi döntés azonosításához az egyének döntését kell ismerni, nem pusztán óhajaikat stb. Ehhez pedig nekik maguknak is tisztában kell lenniük a tétellel. Tudniuk kell tehát, hogy amit az adott gesztussal tesznek, az közösségi döntéshez való megmásíthatatlan hozzájárulás. Egyszóval, közösségi döntésről csak ott beszélhetünk értelmesen, ahol a közösséget alkotó egyének abban a tudatban foglalhatnak állást több alternatíva között, hogy ezzel (és csakis ezzel) elkötelezik magukat valamelyik megvalósítása mellett. A népakarat megképzése tehát feltételezi, hogy van egy szabály, mely kitünteti az egyén érvényes választását attitűdjeinek más kifejezéseivel szemben, és amelyet az egyén is szem előtt tart.

Tegyük fel végül, hogy létezik ilyen szabály: tudjuk, hogy mi számít szavazatnak, és mi nem számít annak. Minden egyén szavazatát ismerjük. Ez még mindig nem jelenti, hogy ismerjük

a nép akaratát. Az egyéni választások megoszlása önmagában még nem determinál egy és csakis egy közösségi döntést. Ugyanaz a szavazatmegoszlás más és más közösségi döntést vonhat maga után, attól függően, hogy milyen összesítési eljárást alkalmaznak.

Egyetlen eset van, amikor ilyen bizonytalanság nem áll fenn. Ha mindenki ugyanazt választja, akkor bármi legyen az összesítési eljárás, a döntés kimenetele ugyanaz lesz. Ha azonban mindenki mindig ugyanazt választaná, nem is volna szükség összesítési eljárásra. Elegendő volna véletlenszerűen rábökni egyetlen egyénre, és megkérdezni tőle, hogy mit választ – máris ismernénk a közösségi döntést. De többnyire nem mindenki választja ugyanazt. Érdekeink, meggyőződéseink nem esnek egybe, nem azonos döntéseket támogatnak. Az ilyen – tipikusnak tekinthető – esetekben hiába adott az egyéni választások megoszlása: a közösségi döntés nem determinált, amíg nem ismerjük meg az összesítési eljárást is.

Csakhowy ilyen eljárás egyszerre több is lehetséges. A klaszszikus tan képviselői természetesen tekintették, hogy az öszszesség akaratát a többség akaratával kell azonosítani, többségen az összes egyén felét és legalább még egyet értve. Ezzel azonban még nem válaszoltak meg minden kérdést. Nem tisztázták például, hogy az összes egyén felén a szavazáson részt vevők összességének felét vagy a szavazati joggal rendelkezők összességének felét kell-e érteni. Elvileg mindkét értelmezés megengedhető, és a többségi akarat más és más lesz attól függően, hogy melyiket veszik alapul. Továbbá, az öszszesség akaratának a többségi akaratval való azonosítása még nem dönti el, hogy a többség akaratát hogyan kell számba venni: az egész országot egyetlen választókerületként kezelve avagy több választókerületet alapul véve. Az előbbi esetben a többség közvetlenül egybeesik az országos többséggel, az utóbbi esetben a többség közvetve adódik ki a helyi többségekből. A két eredmény nem okvetlenül azonos; gondoljunk csak a 2000. évi amerikai elnök-választás kimenetelére: országosan Al Gore kapta a több szavazatot, de az államonként számított elektori szavazatokból George W. Bushnak jutott több. És épp az amerikai alkotmányos rendszer példája mutatja meg, hogy nem lehet mindig egyértelműen megmondani, melyik öszszegzési eljárás a jobb vagy igazságosabb. Jó érvek szólnak amellett, hogy föderális köztársaságban a szövetségi szintű döntések az egyes tagállamok többségi akaratát öszszegezzék, de amellett is, hogy az unió polgárainak többségi akaratát fejezzék ki.

Ezek a nehézségek akkor is előállnak, amikor két alternatíva közül kell választani. Ha azonban a nép kettőnél több alternatí-

va közül választ, további kérdések is adódnak. Ilyenkor ugyanis több egyaránt természetes megoldás kínálkozik a többség azonosítására:

A szavazást egy fordulóban bonyolítják le s a legtöbb szavazatot elnyert alternatívát győztesnek nyilvánítják, akkor is, ha nem kapta meg az összes leadott szavazat felét.

Ha az első fordulóban egyik alternatíva sem nyeri el az összes szavazat felét, akkor még egy fordulót rendeznek. Ekkor már csak a legtöbb szavazatot kapott két alternatívát veszik figyelembe, és az összes szavazat felét és még egyet elnyert alternatívát nyilvánítják győztesnek.

Páronként vetik egybe a rivális alternatívákat, a győztes minden menetből továbbjut, és addig folytatják a páronkénti mérkőzést, míg valamelyik alternatíva az összes többit nem győzi le.

Minden szavazó sorba rendezi az összes alternatívát 1-től n-ig, és valamennyihez hozzárendeli a sorszámát, majd a különböző szavazók által adott számokat összeadják, és azt az alternatívát nyilvánítják győztesnek, amelyik a legkisebb összegű számot kapta.

Belátható, hogy miközben az egyéni választások nem módosulnak, a közösségi döntés más és más lehet, attól függően, hogy melyik összesítési eljárást alkalmazzák.

A klasszikus tan képviselői általában úgy beszéltek a népakaratról, mintha ez a közösségi döntés előtt már adva volna; mintha a döntés csupán föltárná, hogy a nép tőle függetlenül mit is akart. Ám ez a beszédmód az egyéni akaratnyilvánítás és a mögötte rejlő akarat közti viszony jogosulatlan kiterjesztése volt a kollektív cselekvés szintjére. Az egyén akarata: mentális állapot, s mint ilyen, megkülönböztethető a viselkedésektől, melyekben kifejezésre jut. A közösségi akarat azonban nem mentális állapot; a közösség nem egyén fölötti egyén, akinek saját elmét lehetne tulajdonítani. Közösségi akaratról csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy a közösséget alkotó egyének választásai valamilyen meghatározott kollektív döntést adnak ki. Míg tehát az egyén megnyilvánulásából visszakövetkeztethetünk a megnyilatkozásoktól függetlenül létező akaratra, a közösségi döntések nem utalnak a közösség tőlük függetlenül létező akaratára. A közösségi akarat nem más, mint maga a kollektív döntés; ez utóbbi nem feltárja, hanem létrehozza, konstituálja.

De mint már megállapítottuk, a közösségi akarat általában nézeteltérések közepette képződik meg. Ilyen körülmények közt pedig hiába ismerjük a népet alkotó összes egyén akaratát külön-külön; az egyéni választások eloszlása nem determinál

egy és csakis egy közösségi döntést az összesítési eljárás meghatározása nélkül. Ugyanazon egyéni választásokhoz más és más közösségi döntés rendelődhet hozzá, attól függően, hogy milyen aggregációs eljárást alkalmaznak. Intézményi szabályok nélkül a nép akaratáról nem beszélhetünk értelmesen.

Ezért a népakaratra vonatkozó értelmes állítások teljesen kifejtve mindig így szólnak: figyelembe véve a szabályokat, melyek alapján eldönthető, hogy ki tartozik a néphez, s hogy a népet alkotó egyének választásait hogyan kell azonosítani és összegezni, a nép döntése a következő...

Ha a szuverén nép minden alkotmányos szabályt megelőző entitás, miként a klasszikus tan állítja, akkor népszuverenitásról nem beszélhetünk értelmesen.

9. Hobbes nagyon közel jutott ahhoz, hogy ezt a felismerést megfogalmazza. A főhatalom létrejötte előtt az emberek sokasága nem képes egyetlen személyként megnyilatkozni, írja a *Leviatánban*; nem egy hangon szólal meg, hanem sok hangon, s ezek nem állnak össze egyvalakinek a szavaivá. A sokaság csak azáltal válik egyetlen személlyé, hogy a főhatalom révén képviselőt nyer. Már pusztán ezért sem lehet a nép mint kollektív entitás a politikai hatalom végső forrása.

Érdekes módon Hobbes figyelmét elkerülte, hogy ugyanaz az érv, melyre a népszuverenitás ellen hivatkozik, a főhatalmi szuverenitás ellen is felhasználható. A szuverén főhatalom Hobbes szerint vagy egyetlen személy (az uralkodó), vagy egy testület (a parlament). Ha egy testület, akkor ennek az akaratáról is csak abban az esetben beszélhetünk értelmesen, ha már adva vannak a szabályok, melyek alapján eldönthető, hogy mi ez a testület, kikből áll, s hogy tagjainak választásait hogyan kell azonosítani, majd összesíteni. Ha egyetlen személy, akkor összesítési szabályra nincs szükség, de ebben az esetben is szükség van valamilyen azonosítási szabályra, melynek segítségével eldönthető, hogy ki jogosult a szuverén szerepének betöltésére (például a korábbi szuverén legidősebb fiúgyermek vagy a szuverént adó nemzetségnek az a tagja, akit az ország nemesei választás útján maguk fölé emelnek és így tovább), és olyan szabályokra, melyek különbséget tesznek a szuverén privát és publikus akaratnyilvánításai között (például törvény az az írásba adott uralkodói rendelkezés, melyen rajta van a királyi pecsétgyűrű viaszlenyomata, szemben a szóban elhangzott utasításokkal). Akárki legyen a szuverén, akaratnyilvánítása nem állhat szabályok fölött.

Egyszóval, a népszuverenitás klasszikus elmélete nem azon akad fönn, ami megkülönbözteti a főhatalmi szuverenitás klasz-

szikus elméletétől, hanem azon, ami összeköti vele: a szuverén autoritás korai modern felfogásán. Nem azt az érvelést kell felülvizsgálnunk tehát, mely szerint ha létezik szuverenitás, csak is a népet illetheti meg. A vizsgálatnak arra a kérdésre kell irányulnia, hogy létezik-e egyáltalán szuverenitás, beszélhetünk-e értelmesen arról, hogy minden államon belül lennie kell valahol egy szuverén instanciának. Ezt a föltevést kell a politikai elméletnek felülvizsgálnia.

De mennyire legyen radikális a revízió? Ez attól függ, hogy milyen mélyen találjuk meg az elméleti hibát, s hogy mi módon lehet azt korrigálni. Annyit máris beláthatunk, hogy a szuverenitás fogalma nem tartalmazza a szuverén instancia korlátozatlan és korlátozhatatlan voltának tézisést: ha lehetséges szuverén, akkor szabályok keretei közt kell működnie. Ennél azonban okvetlenül tovább kell mennünk. Eddigi eredményeink oda vezetnek, hogy a szuverenitás klasszikus elméletében ellentmondás lappang. Egyfelől a delegálási lánc nyitott végű voltának feltételezése maga után vont a szuverén autoritás feltételezését: szüksége volt egy instanciára, melynek autoritása nem delegáláson nyugszik. Ám ebből az is következni látszott, hogy a szuverén autoritás nem állhat intézményi szabályok hatálya alatt. Másfelől viszont azt találtuk, hogy minden autoritás feltételez szabályokat, melyek lehetővé teszik az autoritással rendelkező személy azonosítását és az általa hozott döntések felismerését.

Nevezzük ezt az ellentmondást az önmagába zárt felhatalmazási lánc ellenérvének!

10. Még egy másik ellenérvet kell okvetlenül szemügyre vennünk. Ezt beleegyezési ellenérvnek fogom nevezni, mert a klasszikus tannak azt a tételét vonja kétségbe, mely szerint a nép szuverén joga a konszenzus nélküli döntésre tagjainak beleegyezésén alapszik.

A klasszikus tan – helyesen – a népet alkotó egyének politikai egyenlőségéből eredeztette a népszuverenitás elvét. Abból indult ki, hogy mindenki inherens autoritással rendelkezik ön maga fölött, és senki nem rendelkezik inherens autoritással más emberek fölött. Ebből arra következtetett, hogy mielőtt a nép felhatalmazást adna az állami hivataloknak és hivatalviselőknek, az egyéneknek fel kell hatalmazniuk a népet, hogy valamennyiük nevében és valamennyiüket elkötelező érvennyel döntsön. Első lépésben az összességnek néppé kell válnia, s ez nem történhet másképp, mint beleegyezés által.

Nem elég, hogy az egyének valamiféle kritikus tömege – akár a többség – megegyezzen a nép felhatalmazásában. Ha minden ember csakis maga rendelheti alá magát mások autoritásának,

akkor a lehető legnagyobb többség egybehangzó döntése sem adhat a népnek autoritást a – még oly elenyésző – kisebbség fölött. A felhatalmazásnak egyhangúnak kell lennie. Bármely tetszőleges időpontban az adott állam területén élő bármely tetszőleges egyénről meg kellene tudni mutatni: valamiképpen beleegyezését adta ahhoz, hogy a nép – akár az ő ellenvéleményével szemben is – felhatalmazást adjon állami szerveknek és azok betöltőinek őt magát is kötelező előírások kibocsátására és kikényszerítésére. Ez a feladat kivihetetlen.

Senki nem vitatná – persze *ha* elfogadjuk, hogy szükséges és kívánatos –, hogy legyenek az összesség nevében hozott és mindenkire nézve kötelező, közös döntések, akkor le kell mondanunk a teljes konszenzus megköveteléséről. De ez még nem jelenti, hogy ténylegesen el is fogadtuk, hogy legyenek ilyen – bennünket is kötelező – döntések.

A beleegyezés, akárcsak az ígéret vagy a szerződéskötés, olyan aktus, mely módosítja a cselekvő normatív helyzetét. Ha beleegyезem abba, hogy valaki más kötelező előírásokat adjon nekem, akkor mostantól fogva végre kell hajtanom az illető parancsait. Ahogy nem akármi számít ígéretnek (ha azt mondom: „Holnap este 7-kor valószínűleg az Uránia mozi előtt leszek”, ezzel közöltem valamit arról, hogy ott leszek-e, de nem ígértem meg, hogy ott leszek), úgy nem akármi számít beleegyezésnek sem. Ahhoz, hogy egy aktus beleegyezésnek minősüljön, egyértelműen ki kell fejeznie, hogy a cselekvő felhatalmaz valakit arra, hogy kötelező előírásokat adjon neki, világossá kell tennie, hogy ki a felhatalmazott, s hogy mire terjed ki a felhatalmazása. Továbbá, nem elég, hogy mások így értelmezhesék az aktust: a cselekvőnek abban a tudatban kell végrehajtania, hogy így fogják értelmezni és a jövőben ennek megfelelően fognak eljárni vele szemben. Végezetül, önként kell végrehajtania az aktust, melyről tudja, hogy mások beleegyezésnek veszik.

A beleegyezés feltételének bármely adott állam területén a *túlnyomó többség* (elvbén az összesség) esetében teljesülnie kellene. De csak egy *elenyésző kisebbség* esetében sikerülhet kimutatni, hogy valóban teljesül. Az állampolgársági eskü joggal értelmezhető beleegyezésként. A született állampolgárok azonban nem tesznek esküt. A legtöbb ember soha nem hajt végre olyan, mások és önmaga előtt beleegyezésnek minősülő önkéntes cselekedetet, melyre rámutatva azt mondhatnánk: elfogadta, hogy a nép teljes konszenzus nélkül is döntést hozhat, s hogy ez a döntés őt magát is kötelezheti, méghozzá akkor is, ha nem értett egyet vele, sőt akkor is, ha egyet nem értésének kifejezést is adott.

Nem világos ezért, hogyan lehetne fenntartani a népszuverenitás elméletét. Úgy tűnik, vagy a beleegyezési elmélet is menthető, vagy a klasszikus tan is menthetetlen.

A beleegyezés ellenérve és az önmagába visszatérő felhatalmazási lánc ellenérve külön-külön is elegendő a klasszikus tan megdöntésére. A kérdés most már az, lehetséges-e más, a klasszikus tannál jobban védhető elméletet alkotni a népszuverenitásról.

A következő lépésben ezzel a kérdéssel foglalkozom. De ez már nem tartozik előadásom szorosan vett tárgyához.¹

JEGYZET

¹ A fenti szöveg, mely a Bibó István-díj átvételekor (2005. december 9.) elhangzott előadáshoz szolgált alapul, első megfogalmazása egy nagyobb tanulmány kezdő fejezeteinek. A klasszikus tan modern alternatívájának kifejtése és néhány alkotmányjogi következményének tárgyalása későbbi fejezetekre marad. A teljes tanulmányt a *Fundamentum* c. folyóirat fogja közölni 2006. évi 2. számában. Az előadásba nem illő jegyzetapparátust is itt fogom megadni.

ALKOTMÁNYOS RENDSZER ÉS KORMÁNYZÁS

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

Mozgékony patthelyzet

Reform és változatlanág között: a politikai és alkotmányos alapszerkezet változásai, 1990–2005¹

A mai magyar politikai rendszer alkotmányos és politikai alapszerkezete 1989–90-ben alakult ki. Ma a politikai közélet szereplői közül többen az alapszerkezet változtatásának szükségességét vetik fel, míg mások megvédelmezése mellett érvelnek.² E vita olyan kérdéseket vet fel, mint hogy mennyire lehetünk ma, 15 évvel a rendszerváltás után elégedettek a kialakult alapszerkezettel? Milyen ez az alapszerkezet és mennyire legitim? Igaz-e, hogy ma is az akkor kialakult alkotmányos-politikai keretek között élünk, vagy a politikai élet keretei gyökeresen megváltoztak? A létező közjogi-intézményi keretek megfelelnek-e a politikai élet új kihívásainak, „szükségleteinek” vagy gyökeres reformra szorulnak? Az alábbi tanulmány ehhez az inkább látnak, mint explicit vitának néhány olyan vonatkozásával foglalkozik, amelyek a politikatudomány számára is fontosak.

Előljáróban először is azt kell megállapítanunk, hogy az alapszerkezet az elmúlt tizenöt évben sem volt változatlan: az alkotmányos oldala kisebb, a kormányzati és politikai rendszer nagyobb változáson ment keresztül. Az alapszerkezet fogalma megtévesztő lehet annyiban, hogy stabilan létező (stabilizálódott) strukturális vonásokra utal, melyek meggyökeresedtek, s amelyek legitimitást nyertek. Egy ilyen értelemben vett alapszerkezet léte viszont legalábbis vitatható: az 1989-es és 1990-es alkotmányreformokat egyrészt ideiglenesnek tekintették megalkotói, másrészt azok nem alkottak koherens egészet: bizo-

nyos értelemben homlokegyenest ellenkező irányú változásokat jelentettek az alkotmányban. Az első a hatalommegosztás, parlamenti uralom és kormányozhatatlanság alkotmánya, a második a kormány megerősítése a parlamenttel szemben. Harmadrészt, s ez a legfontosabb, a kialakult alkotmányos alapszerkezet fölött sohasem jött létre politikai konszenzus.

A két reform nyomán, azok együttes végeredményeként kialakított alkotmányos állapotot utólag mégis „alapszerkezetnek” tekinthetjük – és az alábbi írás ezt a felfogást képviseli –, mivel az akkor kialakított közjogi struktúra, a politikai konszenzus hiánya és a legitimitásdeficit mellett is többé-kevésbé konszolidálódott. Hiszen kétségtelen, hogy az alkotmányos rendszer alapelemei lényegében változatlanok maradtak a következő tizenöt évben. A kormányzati rendszer leglényegesebb vonása változatlanul az, hogy az parlamentáris jellegű (és nem elnöki vagy félelnöki rendszer), miközben az intézményeket továbbra is az alkotmányos hatalommegosztás szokatlanul széles (néhány vonásában még tovább szélesedő) rendszere jellemzi.

Az alábbi írásban három nagyobb kérdéskörrel foglalkozom. Az első az alkotmányos alapszerkezet legitimitásdeficitje és az alkotmányozáshoz való ambivalens viszony (II. rész). A második a rendszerváltáskor kialakult alapszerkezet stabilitásának, illetve módosulásának a kérdésköre: történt-e lényeges változás, és ha igen, milyen irányba. Szólni kell a változás és az azal együtt tapasztalható stabilitás forrásairól is (III–IV. rész). Írásom harmadik nagyobb kérdésköre az, hogy a politikai rendszer alapszerkezete a jövőben – tizenöt évvel a rendszerváltás után – mennyiben módosítható, reformálható? Kell-e reformálni? Hozzá tud-e ehhez a kérdéshez szólni a politikatudomány, és ha igen mit (V. rész). Mielőtt azonban e kérdéseket vizsgálnám, kiindulópontként röviden szólni szeretnék arról, milyennek értékelhetjük az 1989–90-es rendszerváltáskor kialakult politikai rendszert (I. rész).

I. A RENDSZERVÁLTÁSKOR LÉTREJÖTT ALAPSZERKEZET

Azok közé tartozom, akik szerint Magyarországon 1989–90-ben rendszerváltás történt, és ezt a két évet tekinthetjük a rendszerváltás szűkebb értelemben vett időszakának. Az egypártrendszer és politikai diktatúrát demokratikus politikai rendszer váltotta fel, többpártrendszerrel és – egyebek mellett – politikai szabadságjogokkal. 1989 elején még pártállami diktatúra volt, 1990 végén szabad, demokratikus rendszer. Noha mindez poli-

tikatudományi közhely, a hazai politikai, értelmiségi, politológusi és tágabb értelemben vett társadalomtudományi vitákban sokan még az 1990-es évek közepén, végén, vagy akár még ma is a rendszerváltás befejezetlenségéről lamentálnak. Az új rezsim alkotmányos és politikai intézményi „alapszerkezete” 1989–90-ben kialakult, még ha nem is minden eleme maradt később változatlan. Meg kell ugyanis különböztetnünk a *rendszerváltást* a rendszeren *belüli* változásoktól vagy reformoktól.³ Ilyen szempontból rendszeren belüli reformnak tekinthetjük a társadalombiztosítási önkormányzatok létrehozását az 1990-es évek első felében, éppúgy, mint megszüntetésüket 1998 nyarán. Sokan az új alkotmány létrehozása, az alkotmányozás szimbolikus lezárásának elmaradása miatt beszélnek a rendszerváltás befejezetlenségéről. A politikai-kormányzati rendszer és az alkotmány azonban két különböző dolog. Ideiglenes alkotmánnyal (NSZK) vagy akár alkotmány nélkül (Nagy-Britannia) is léteznek stabil politikai rendszerek: a működés mindenfajta ideiglenességének a jegyei nélkül – ilyen a magyar politikai rendszer is. Más kérdés – és természetesen vizsgálandó – egy új demokrácia, illetve kormányzati rendszer konszolidációja vagy az alkotmány legitimitása.

A fentiekből kiindulva vethetjük fel azt a kérdést, hogy milyen az alkotmányos és kormányzati rendszer alapszerkezete, illetve milyen alapszerkezetet hoztak létre a rendszerváltás „alapító atyái”.⁴ Az alapszerkezet két nagy alkotmánymódosító törvény nyomán jött létre. Az első a nemzeti kerekasztal-tárgyalások megállapodásának alkotmányjogi „legalizálását”, szentesítését végrehajtó 1989. évi XXXI. törvény, a második pedig az 1990-es parlamenti választások után kötött MDF–SZDSZ megállapodást az alkotmányba átültető 1990. évi XL. törvény volt. Néhány más alkotmánymódosító törvénnyel együtt (pl. az 1990. évi XXIX. és LXIII. törvények) ezek formálták meg a kormányzati rendszer alkotmányos alapjait. Többben az 1990-es önkormányzati törvény megalkotásával tekintik lezártnak a rendszerváltást alkotmányjogi szempontból.

A két nagy alkotmánymódosító csomag következtében 1990 nyarára létrejöttek a politikai rendszernek azon alkotmányos alapvonásai, amelyek mindmáig változatlanok⁵:

- a köztársasági államforma;
- az államfő a parlament által választott köztársasági elnök;
- parlamentáris, azaz parlamentnek felelős kormány;
- azaz a végrehajtó hatalom politikai értelemben monista: feje a kormány, illetve a kormányfő, miközben az államfő végrehajtó hatalmi jogosítványai csekélyek;

- az államfő a klasszikus parlamentáris rendszerekben szokásoshoz képest csekélyebb szereppel bír a kormányalakításban, illetve ha a kormány és parlament között megbomlik a politikai összhang (parlamentfeloszlatói jogkör szűkre szabása, kormányfő-kinevezési jogkör helyett csak jelölési jog, konstruktív bizalmatlansági indítvány);
- ugyanakkor az államfő a kormány (illetve a parlament) ellen-súlya a törvényhozásban (alkotmányossági és politikai vétő);
- az előbbi mellett szintén az elnöki rendszerre emlékeztető dualista elemek épültek be a parlament és a kormány viszonyába (kormány és parlament egymástól való relatív függetlensége – ennek eszközei: a parlamentfeloszlató korlátozása, másrészt a konstruktív bizalmatlansági indítvány bevezetése és a miniszterekkel szembeni bizalmatlansági indítvány hiánya);
- a dualista elrendezéshez járul hozzá a kétharmados törvények listája, amely megbontja a politikai felelősség és a cselekvési lehetőség (hatalom) összhangját;
- a jogállamiság elvének radikalizálását jelentik a következők: az Alkotmánybíróság felállítása és jogkörének szokatlanul szélesre szabása; az ombudsmani intézmény bevezetése; az ügyészség kormánytól való függetlensége;
- további hatalommegosztást jelent a kétharmados parlamenti döntések bizonyos köztisztviselők betöltésére való kiterjesztése;
- valamint a népi kezdeményezés és népszavazás bevezetése, s még inkább a kettő összekapcsolása.⁶

II. ALKOTMÁNYOS LEGITIMITÁSDEFICIT ÉS AZ ALKOTMÁNYOZÁSHOZ VALÓ VISZONY

Az alkotmányos alapszerkezet politikai forrásait az 1989–90-es rendszerváltás idején kialakult ideiglenes politikai *kompromisszum* jelentette. A kialakítandó alkotmányos alapszerkezet-ről sosem volt politikai konszenzus: sem 1989-ben, sem 1990-ben, sem a Horn-kormány idején megkísérelt alkotmányozáskor (1995–96), sem később. A rendszerváltás alkotmányreformja a pillanatnyi politikai erőviszonyok nyomán létrejött – ideiglenesnek szánt – politikai kompromisszum.⁷ A megreformált régi/új alkotmány *legitimitása* ezért – viszonylagos konszolidációja ellenére is – gyenge maradt.⁸ Az alkotmánynak nem alakult ki olyan „szentsége”, amely védené, illetve védte volna a változtatástól, akárhonnán is érték ilyen törekvések (pártok, kor-

mány, Alkotmánybíróság, parlamenten kívüli politikai erők). A fentiekből következően a politikai szereplők az alkotmányos alapszerkezetet nem tekintették véglegesnek, és pillanatnyi politikai érdekeik szerint próbálták módosítani, átértelmezni. Az alkotmányos alapszerkezet, de még inkább a politikai rendszer egészének összműködése mindezek következtében – fokozatosan – jelentősen módosult.

A régi/új alkotmány azonban a születési nehézségek és a legitimitációsdeficit ellenére is működni kezdett. A politikai szereplők számára játékszabállyá, orientációs ponttá vált annak ellenére, hogy egyik vagy másik fontos pontját a szereplők jelentős része megváltoztatta volna. Fokozatosan végbement az alkotmány *konzolidációja*.⁹ Ez egy gyenge értelemben vett legitimitációt is jelent, de nem szünteti meg a legitimitációsdeficitet.

Az új alkotmány elmaradása

Magyarországon, miközben a politikai szereplők nagy része az elmúlt tizenöt évben az alkotmány legitimitációsdeficitjére hivatkozva egy új alkotmány létrehozásának szükségességét hangsúlyozta, az mégsem jött létre. Tizenöt év alatt nem jött létre olyan átfogó alkotmányozási törekvés és alkotmánykonceptió, amely a szükséges politikai támogatással rendelkezett volna.

1989-ben a háromoldalú tárgyalások eredményeit rögzítő megállapodásokat alá nem író pártok (az SZDSZ és a Fidesz) elutasították a közvetlen elnökválasztásról az MSZMP-vel kötött kompromisszumot. 1990-ben az alkotmánynak az MDF–SZDSZ-megállapodásban rögzített irányáról (1990. évi XL. tv.) nem alakult ki politikai konszenzus minden parlamenti párttal: az MSZP ellene szavazott, a Fidesz tartózkodott a parlamenti szavazáson (Tordai, 2000: 500).

1996-ban nemcsak összpárti konszenzus nem jött létre, de még az MSZP-én belül sem alakult ki egység az új alkotmányt illetően: az első, a nyáron szavazásra kerülő koncepció nem kapta meg a kétharmados többséget sem: az elméletileg öt párt (92 százalék) támogatását élvező alkotmánycsomag az elfogadáshoz szükséges 66,7 százalékos támogatás helyett csak 65 százalékos támogatást kapott a módosító indítványokról tartott, előzetes tesztnek tekinthető június 27-i szavazáson. Míg az fideszes képviselők 85, az SZDSZ-es képviselők 84 százaléka támogatta, addig az MSZP-frakció 63, az MDF 41, míg a KDNP-frakciónak pedig csak 39 százaléka. Ezzel az Országgyűlés új alkotmányt előkészítő bizottságának alkotmánytervezete elbukott (Babus 1996: 72; lásd még Arató 2000: 223).¹⁰

Az új alkotmányt előkészítő bizottság ősszel szavazásra kerülő második koncepcióját az 1996. december 17-i szavazáson (a korábbi ötpárti kidolgozás ellenére) már csak négy párt támogatta. Míg az SZDSZ, a Fidesz, az MSZP és az MDNP támogatta, az FKGP, a KDNP és az MDF nem (HVG 1997. május 24. 104. o.; Halmai 2000: 188–191).

Az Orbán-kormány 1999 szeptemberében tervbe vette az alaptörvény formai megújítását. Az igazságügy-miniszter által elkészített törvényjavaslat értelmében az 1949. évi XX. törvényt tartalmi változtatás nélkül egy szimbolikus gesztussal 2000. évi I. törvénnyé sorszámozta volna az Országgyűlés. Mivel azonban az ellenzék nem támogatta az elképzelést, a kormány végül elállt annak parlamenti beterjesztésétől (Halmai 2000: 195).

Parlamenti és parlamenten kívüli pártok többször folytattak kampányt és kezdeményeztek népszavazást az alkotmány egy-egy elemének a módosításáról. Különösen a közvetlen elnökválasztás bevezetése volt népszerű, amiért az MSZP által kezdeményezett sikertelen 1990-es nyári népszavazás után még kétszer indították népszavazási kezdeményezést (1995-ben és 1999-ben).

Négy magyarázat az alkotmányozás elmaradására

Kérdés, hogy miközben Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában vagy Romániában új alkotmányt hoztak létre, miért vallott ez a törekvés kudarcot Magyarországon? Miért nem jött létre egy alkotmányozó többség (koalíció) a magyar politikában? Alább négy mélyebb magyarázatot veszek számba.

(1) Úgy vélem, az új alkotmány létrejöttének elmaradásában először is szerepe volt annak, hogy a rendszerváltó erők politikai egysége korán felbomlott: még jóval azelőtt, hogy a rendszerváltás befejeződött volna. Az 1990-es választási verseny már két dimenzióban folyt: egyrészt a kommunista–antikommunista oldal, másrészt az ideológiai jobb- és baloldal között.

(2) Másodsor, szerepet játszott a felek eltérő elkötelezettsége. Az 1989–90-es alkotmányozás után az új alkotmány kérdésében egy ellentmondásos helyzet alakult ki, s maradt fenn hosszú évekig. Miközben többé-kevésbé verbális egyetértés volt az új alkotmány szükségességében, eltérő volt az új alkotmány létrehozása melletti elkötelezettség. A (materiális értelemben) status quo-pártiaknak kevésbé volt érdekük az új alkotmány. Ők csak az alkotmány legitimitási szempontjából fontolgatták az új alkotmány szükségességének a kérdését. Az elkötelezettebbek-

hez a pártpolitikai palettán a fő rendszerváltó pártok (illetve a rendszerváltás *mikéntjét* meghatározó szereplők), így elsősorban az SZDSZ, az MDF „antallista” szárnya és a Fidesz tartozott: az 1989–90-es alkotmánymódosítások elsősorban az ő elképzeléseiket valósították meg. Ők támogatták a legnagyobb mértékben az Országgyűlés alkotmány-előkészítő bizottsága 1996-os, jobbra konzervatív jellegű alkotmánykoncepcióját, s a Fidesz-kormány tett javaslatot 1999-ben a hatályos alkotmány szimbolikus, új paragrafusokba szedett elfogadására. Mivel azonban a hatályos alkotmány többé-kevésbé megfelelt elképzeléseiknek, az új alkotmány melletti elkötelezettségük nem volt túlságosan erős. De hiányzott az új alkotmány létrehozása melletti elkötelezettség azokból is, akik a parlamenti alkotmányozás (vagy bármely más, a népszuverenitásra visszavezetett alkotmányozó hatalom) helyett a „bírói alkotmányozást”, azaz alkotmánybírói alkotmányértelmezés révén történő alkotmányfejlesztést preferálták. Elsősorban a fentebb említett status quo-pártiak közül, valamint az alkotmányjogi szakmából rekrutálódtak a „bírói alkotmány” hívei. A legfontosabb szereplők az Alkotmánybírók tagjai, liberális alkotmányjogászok (pl. a Fundamentum-kör) és a politikai pártok közül az SZDSZ politikusai, illetve ideológusai közül kerültek ki. Az alkotmányosság terén legnagyobb autoritással bíró testület, az Alkotmánybírók elnöki tisztét az 1990-es években hosszú ideig betöltő Sólyom László többször kifejtette, hogy nincsen szükség új alkotmány létrehozására (lásd erről például HVG 1996. július 6. 72–73.). Ez az érv komolyan hatott az alkotmányozás mellett kevésbé elkötelezett, illetve szkeptikusabb szereplők körében is, és erősítette a „bírói alkotmányozás” híveit. Az új alkotmány megalkotásának hívei elsősorban azon politikai erőkből kerültek ki, amelyek elégedetlenek voltak az 1989–90-es alkotmányreformokkal (MSZP, FKGP, KDNP, MDF nemzeti radikális része). Tartalmi kérdésekben azonban nem alakult ki közöttük egyetértés.

(3) Harmadszor, az új alkotmány létrejöttét megakadályozta, hogy nem jött létre konszenzus az új alkotmány tartalmát illetően. Az alkotmánnyal kapcsolatos pozíciók részben keresztbe metszették a szokásos bal-jobb tagoltságot, sőt az egyes politikai pártokat is. Az 1989–90-es alkotmányozáskor, majd az 1995–96 között a parlamentben működő új alkotmányt előkészítő bizottság működése idején és az egyéb alkotmánnyal kapcsolatos politikai akciókban,¹¹ politikai, publicisztikai vitákban, az alkotmányjogi megszólalásokban,¹² politológusok, igazságügy-minisztériumi politikusok és tisztviselők (Kulcsár-, majd Vastagh-féle tervezet) és pártpolitikusok (például G. Nagyné

Maczó Ágnes) által írt közjogi elemzésekben, előadásokban (például Majtényi László) és alkotmánytervezetekben számtalan elképzelés látott napvilágot.¹³ Ezek tartalmi elemzése alapján úgy vélem, hogy közjogi értelemben az alkotmányos gondolkodás három eltérő felfogása, megközelítésmódja alakult ki.¹⁴

Az első felfogás, amely az 1989–90 során kialakult alkotmányos alapszerkezettel leginkább összefonódott, a liberális-jogállami radikalizmus és a konszenzusos demokrácia felfogásainak (röviden: jogállami-konszenzusos felfogás) egyfajta ötvözete. A jogállami radikalizmust olyan alkotmányos-intézményi elemek hordozzák, mint az erős alkotmánybíróság, többféle ombudsman, az ügyészség, a jegybank, a közszolgálati televízió és rádió, az ORTT kormánytól való függetlensége és a bírósági szervezetrendszer autonómiája. A politikai hatalommegosztást a hatalmi ágak elválasztásának elve, a kétharmados törvények, a decentralizált közigazgatás és a helyi önkormányzati autonómia széles köre, a funkcionális önkormányzatok felállítása, az államfő törvényhozási vétőjoga, a közvetlen demokrácia intézményeinek megteremtése valósítja meg. Ezt a felfogást a rendszerváltáskor a legnagyobb mértékben az SZDSZ, a Fidesz, az MDF és az MSZ(M)P egy része osztotta. Az 1990-es évek közepén az MDF-támogatás a párt antallista szárnyára, majd az MDF-ből kivált MDNP-re korlátozódott, s az 1990-es évek közepére a Fidesz elkötelezettsége is ambivalenssé vált ebbe az irányba. Az ezredfordulóra már jobbra csak az SZDSZ és a holdudvarát alkotó liberális értelmiségiek és alkotmányjogászok voltak a rendszerváltás alkotmányozásának szilárd hívei. Éppen ezért, mivel „a liberálisok nem lehetnek túl optimisták egy esetleges új alkotmány tartalmát illetően” (Gyórfi, 2004: 70), nagymértékben csökkent az új alkotmány melletti elkötelezettségük.¹⁵

A második, radikális demokrata felfogás a joguralommal szemben a népszuverenitás elvéből indul ki. Erősíteni kívánja a választók és a képviselők közti kapcsolatot; a liberális szabad mandátum és a képviselő elvével szemben a kötött mandátum és a közvetlen demokrácia elemeit hangsúlyozza. Felveti a képviselők visszahívhatóságának kérdését, nagyobb szerepet szán a népszavazásoknak, és a közvetlenül választott (és szélesebb jogkörű) köztársasági elnöki intézmény híve. A nép által választott elnök a népszuverenitás megtestesítője. A radikális demokraták egy része a félelnöki rendszer támogatója. A pártok közvetítő szerepe helyett tehát egyrészt a kötött mandátum és a visszahívhatóság, másrészt a pártelven működő egykamarás törvényhozással szemben a kétkamarás parlament híve. Ott a pártelví első kamarát egy olyan második kamara ellensúlyoz-

hatná, amelyet nem politikai pártok, hanem különböző civil/társadalmi szervezetek alkotnak (érdekképviseltek, egyházak, MTA, területi önkormányzatok stb.). E felfogás támogatói parlamenten kívüli szereplőkből, valamint az MSZP (1989-ben az MSZMP), valamint az FKGP és a KDNP politikusai közül kerültek és kerülnek ki.

A harmadik az alkotmányos és kormányzati rendszer guvernamentális felfogása. Ez a parlamentarizmus és a felelős kormányzás elemeinek az erősítését célozza. A parlament itt nem elsősorban a képviselő, hanem inkább a kormányzás intézménye. A kormányzás legfőbb letéteményese a parlamenti többség felhatalmazását bíró kormányfő és kormánya, s ezért a hatalommegosztást szélesítő, de a politikai elszámoltathatóság alól mentesülő ún. félállami vagy kormányzattól független és ellensúlyt alkotó intézmények (pl. független ügyészség) és jogállami autonómiájának csökkentését, a parlamenti ellenzéknek törvényhozási vétőjogát jelentő kétharmados törvények korlátozását, illetve megszüntetését irányozza elő. Ez a demokrácia többségi felfogására épül, és elutasítja a végrehajtó hatalom félelnöki rendszerrel (vagy annak egyes elemeivel) való megosztási kísérletét. E felfogás az 1990-es évek elején bizonyos mértékig az MDF-t, a második felétől kezdődően és a mai politikai palettán leginkább a Fideszt jellemzi.

Mindhárom felfogás tartósan, a rendszerváltás éveitől folyamatosan jelen van a magyar politikai gondolkodásban, s nemcsak annak az értelmiségi-publicisztikai, politikai-közéleti szintjén vagy az alkotmányjogászok körében, de a politikai pártokban, a politikai osztály tagjai körében is. A felfogások mindegyike szemben áll a másik kettővel, azaz viszonyukat leginkább egy háromszögdiagrammal ábrázolhatnánk. Ugyanakkor a három megközelítésből bármelyik kettőnek vannak olyan közös vonásai, amelyek révén koalíciót alkothatnak egy-egy alkotmányos kérdésben a harmadik irányzattal. Így például a jogállami-konszenzusos és a radikális-demokrata felfogást összeköti a hatalommegosztás elve, s egyaránt szembeállítva őket a guvernamentális megközelítéssel. Míg utóbbi az egységes, monista végrehajtó hatalomnak a híve, ahol a politikai vezetés egyértelműen a kormányfő kezében van (*chief executive*), addig a jogállami-konszenzusos felfogásban azt a hatalommegosztás széles rendszere ellensúlyozza, a radikális demokrata felfogás dualista, a végrehajtó hatalom a kormányfő és az államfő között – a félelnöki rendszerekhez hasonlóan – valamilyen módon megosztott. A radikális-demokrata és a guvernamentális felfogást viszont összeköti az erős végrehajtó hatalom koncepciója, és egyaránt szembeállítja őket a jogállami-konszenzusos felfo-

gással, amelynek egyik legfőbb törekvése a végrehajtó hatalom gyengítése, megosztása, ellensúlyozása. Utóbbival szemben mindkét felfogás elutasítja a bírói kormányzást. A jogállami-konszenzusos és a guvernamentális felfogást viszont a radikális demokrata felfogással szemben egyfajta elitizmus, valamint a népszuverenitás elv populista felfogásának, a demokrácia participatív és plebiszciter elemeinek az elutasítása köti össze.

Ez a hárompólusú szerkezet egy olyan alkotmányozási pátthelyzetet teremtett, amelyet csak egy-egy kisebb alkotmánymódosítás mellett létrehozott alkalmi többség tudott áttörni. Egy átfogó alkotmányreform bármely koncepciója a háromszög két másik pólusával ellentétbe kerül, így új alkotmányt létrehozó többség nem alakulhat ki. Egy *negatív többség* létezik, amelynek kisebb rossz a legitimációs-deficittel bíró – de éppen ezért képlékenyebb – hatályos alkotmány fenntartása, mint egy rosszabb, vagy akár egy azonos verzió szimbolikus „felszentelése” a rendszerváltás utáni új alkotmány presztízsével.

(4) A negyedik magyarázat az új alkotmány elmaradására, hogy Magyarországon, más posztkommunista államokkal szemben, hiányzott az „alkotmányozási kényszer”. Miért? Egyrészt azért nem volt szükség új alkotmányra, mivel nálunk viszonylag könnyű az alkotmányt módosítani,¹⁶ s így az új helyzetek által megkövetelt módosításokat könnyen meg lehetett tenni. Másrészt azért, mert az alkotmányozás funkcióját a döntésképtelen parlamenttől jelentős részben átvette az Alkotmánybíróság, amely széles jogköre (pl. absztrakt alkotmányértelmezés) és aktivizmusa révén önálló alkotmányozó tevékenységet alakított ki. Alkotmányértelmező határozataival és az azokhoz fűzött indoklásokkal (továbbá a párhuzamos és különvéleményekkel) aktív alkotmányfejlesztésbe kezdett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közjogi konfliktusok kapcsán hozott értelmezéseivel kitöltötte azokat a „fehér foltokat”, amelyeket az 1989–90-es két nagy alkotmánymódosító csomag és a későbbi parlamenti módosítások sora hagyott a magyar alkotmányban.¹⁷ Másrészt az Alkotmánybíróság az értelmezések révén előre, azaz a jövőre nézve is szigorú keretek közé szorította a későbbi parlamenti és kormányzati jogalkotást. Az Alkotmánybíróság így nemcsak alkotmányozó, de általános jogalkotó funkciót is nyert. Az alkotmány parlamenti módosításának procedurális könnyűsége és az Alkotmánybíróság aktív alkotmányértelmező, kvázi alkotmányozó szerepe az 1990-es évek során folyamatosan zártabbá és koherensebbé tette a magyar alkotmányt, fokozatosan gyengítve ezzel a rendszerváltás hevenyészett alkotmánymódosításai által hagyott „alkotmányozási kényszert”.

III. A KÖZJOGI ALAPSZERKEZET VÁLTOZÁSAI¹⁸

A rendszerváltáskor a hatalommegosztás elvét radikális módon intézményesítő, a demokrácia többségi modelljével szemben inkább a konszenzusos demokrácia megteremtését célzó alkotmányos és kormányzati rendszer jött létre; ez azonban az 1990-es években fokról fokra változott, és változik ma is. Talán meglepő ez a megállapítás, hiszen ha a rendszerváltáskor kialakult alkotmányos és kormányzati rendszer 1990–2005 közötti történetét tárgyaljuk, akkor általában és mindenekelőtt a kialakult közjogi keretek stabilitását hangsúlyozzuk – helyesen. Az alkotmányos alapintézmények ugyanis változatlanok, s formálisan csak kisebb – és csak ritkán alkotmányos szintű – változások sorozatáról beszélhetünk. Másfél évtized távlatában azonban az apró változások trenddé állnak össze. A változások nem egyenes vonalú és egyenletes fejlődés révén, de tendenciaszerűen mégis egy irányba mutatnak: a hatalommegosztás szempontja fokozatosan veszített a korábbi kiemelt szerepéből, s a kormányozhatóság szempontjai kerültek előtérbe. Minél távolabb kerülünk az 1989–90-es évek fordulójától minél több idő telt el a megreformált vagy új intézmények működésével, annál inkább, mintegy az akkori radikális hatalommegosztás visszahatásaként, ellentétes irányú törekvéseknek és kiigazításoknak lehetünk tanúi. S úgy tűnik, ha nem is minden tekintetben, de ez egészében mintha a (párt)politikai erőviszonyoktól független tendencia lenne.

Az általános kép mögött azonban két ellentétes tendenciát láthatunk. Az első a hatalommegosztásos intézményrendszer további kiépülése, a második ennek ellenhatásaként jön létre.

A hatalommegosztás teljes kiépülése

Az 1989–90-es alkotmánymódosításokban lefektetett alapszerkezet törvényi szintű szabályozásának közel egy évtizedig elhúzódó folyamata még a hatalommegosztás kiépülését stabilizálja, azaz az alkotmányos alapszerkezet konszolidációját. E területek a kétharmados törvényhozás körébe tartoznak, ami a mindenkori ellenzék vétőszerepe következtében biztosította a hatalommegosztásos, ellensúlyokat erősítő felfogás fennmaradását és további intézményesülését. A két nagy alkotmánymódosító csomag elfogadása után még hátra volt az egyes nagy intézményi, illetve igazgatási területeket szabályozó törvények megalkotása. Ezek még a hatalommegosztás szellemét képviselték.

A hatalommegosztásos intézményrendszer teljes kiépülése az 1990. évi XL. tv. elfogadása után még évekig eltartott, és magában foglalta a következőket:

- az önkormányzati törvény (1990. évi LXIII. tv.);
- az érdekegyeztető tanács közjogi jellegű státusának a megteremtése;
- a társadalombiztosítási önkormányzatok létrehozása (1991. évi LXXXIV. tv.);
- az MNB kormánytól való függetlenségét megteremtő 1991. évi jegybanktörvény;
- a rendőrség és a honvédség kormányzati kontrolljának-irányításának gyengítése;
- az általános médiafelügyelet, valamint a közszolgálati médiák feletti felügyelet kormánytól való függetlenítését megteremtő 1995-ös médiatörvény;
- a bírósági szervezetrendszer kormánytól való autonómiájának kialakítása (OIT felállítása).

Ellenhatások a törvényhozásban és az alkotmányozásban

Ugyanakkor a mindenkori kormányok a kormányzati mozgástér növelése és a kormányzás hatékonyságának szempontja alapján is megkezdtek – gyakran csak alacsonyabb jogszabályi illetve intézményi szinten – a gubernamentalista szellemű kiigazításokat. Nem két, egymást váltó (idő)szakasról van szó, noha az Orbán-kormány működése és reformja egyértelmű politikai cezúrát jelentettek. A két egymással ellentétes, a hatalommegosztást intézményesítő és a kormányozhatóságot erősítő centralizációs trend ugyanis bizonyos mértékig egymásba fonódott, időben átfedte egymást. Hiszen az első nagy, egyes területeken (média, ombudsmanok) az 1990-es évek második feléig is elhúzódó szabályozási reform szinte minden intézményi területen a radikális hatalommegosztás irányába mutatott. De a működés kiváltotta módosítási törekvések – aminek időbelisége szabályozási területenként eltérő volt – már az ellenkező irányú kiigazítás, a kormányozhatóság szempontjának előtérbe kerülését jelentették, és a korábbiaknál nagyobb hatalomkoncentráció irányába mutattak.

Megerősödött a végrehajtás a törvényhozással (a kormány a parlamenttel) szemben.

A szükséges kétharmados szavazattöbbség érvényességi körét egy-egy adott szabályozási tárgykörben egy későbbi AB-döntés „szűkítő” értelemben fogta fel, a koncepcionális kérdésekre korlátozta a minősített többség alkalmazhatóságát, mi-

közben a részletszabályok meghozatalára elegendőnek találta az egyszerű többséget (Sajó, 1993: 47). Egy másik AB-döntés szabott határt az Országgyűlés kormánnyal szembeni hatalmának, amikor megvédte a kormány eredeti jogalkotási hatáskörét (Sajó, 1993: 69–73). Az 1991-es, de még inkább az 1994-es hárszabályreform a törvényhozás menetének *gubernamentalista* reformját jelentette; azaz a törvényhozás hatékonyságának javítása érdekében növelte a kormány lehetőségeit az általa beterjesztett törvényjavaslatok gyorsabb és gördülékenyebb tárgyalására és a döntéshozásra, miközben némileg csökkentette az ellenzék törvényhozás terén kialakult súlyát (Kukorelli, 1995; Körösenyi, 1998: 313). Az Orbán-kormány 1998–99-es reformjai, igaz csak átmenetileg, tovább erősítették a kormány dominanciáját (háromhetes rendszer, kétéves költségvetés).

Az államfői hatalom Göncz elnök által történt kiterjesztő értelmezését az 1991–92-es AB-döntések elutasították. Az államfői felfogással¹⁹ szemben ezek kimondták, hogy az államfő nem részese a végrehajtó hatalomnak, s így elutasították a végrehajtó hatalom kormány- és köztársasági elnök közti megosztásának kísérletét. 1993–94-re minden területen kudarcot vallott a végrehajtó hatalom belső megosztásának, azaz a *dualista* végrehajtó hatalomnak a koncepciója. Az államfőt az alkotmánybírósági ítéletek „kirekesztették” a végrehajtó hatalomból.²⁰ 1994-től kezdődően folyamatosan nőtt a kormány jogköre a társadalombiztosítás irányításában is, mígnem 1998-ban – a társadalombiztosítási önkormányzatok felszámolásával – közvetlen kormányzati irányítás alá kerültek. A kormányzati struktúra már 1996-ban tervbe vett, majd 1997–98-ben végrehajtott reformja – a Miniszterelnöki Hivatal megerősítése révén – a kormányzaton belüli központosítást növelte. 2002-től korábban soha nem látott méretűre duzzadt a Miniszterelnöki Hivatal apparátusa.

Gyengült a közvetlen demokrácia alkotmányos státusa is. Az 1990-es évek során több (összesen hat) AB-döntés, valamint alkotmány- és törvénymódosítás is érintette a népi kezdeményezések és népszavazások kérdését. Bár ezek részben egymásnak is ellentmondtak, hatásuk összességében egyértelműen a közvetlen demokrácia ezen intézményeinek a visszaszorítása, korlátozása. A „szélsőségesen” decentralizált önkormányzati rendszer 1990-es létrehozása után igen gyorsan megkezdődött a középszint, valamint a fokozatosan erősödő területi államigazgatási rendszer (dekoncentrált szervek) megszerveződése. Az 1990-es évek során az Alkotmánybíróság rendkívül széles jogköre két értelemben szűkült: közjogi és önkorlátozás révén. Közjogi értelemben vett korlátozás volt az *előzetes normakont-*

rollt kérők körének a szűkítése.²¹ Az AB hatalmának korlátozását jelentette az amerikai „politikai döntés doktrínája” hazai alkalmazása, azaz az alkotmánybírák önkorlátozása is.

Hiba lenne eltúloznunk a változások mértékét. A változások trendje azonban egyértelmű: a kormánnyal szembeni ellensúlyok gyengülése, azaz a kormány, a miniszterelnök, illetve a kormánytöbbség közjogi-politikai erősödése.

Fordulat a politikai gondolkodásban

A tényleges intézményi változásoknál határozottabb (fél-)fordulat ment végbe a politikai gondolkodásban. Míg a hatalom-megosztás elvére és az ellensúlyok rendszerére vagy az ún. konszenzusos demokráciára való hivatkozás az 1990-es évek során (de még az 2002-es választási kampányban is) szinte rituálisan kötelező aktussá vált a baloldali-liberális politikai retorikában, addig a kevésbé a közvéleménynek szóló diskurzusban és a tényleges politikai cselekvésben háttérbe szorult, miközben megszaporodtak a kormányzati hatékonyságra való hivatkozások. Bár a mindenkori parlamenti ellenzék demokratikus garanciaként tekintett a kétharmados törvényekre, fokozatosan teret nyert az alkotmányjogászai és politikusi elitben egyaránt a kétharmados döntési szabály jelentős további szűkítésének igénye. A kétharmados törvényeket illető – a politikai osztályon belüli – általános véleményváltozást mutatta az is, hogy 1995–96 között a parlament új alkotmányt előkészítő bizottságában készült, az új alkotmányra vonatkozó tervezetek már a kétharmados törvények körének jelentős szűkítését irányozták elő. A Gyurcsány-kormány Petrétai József vezette Igazságügyi Minisztériumában készülő új alkotmányra vonatkozó munkálatokban pedig – a fontosabb szabályoknak az alkotmányba történő beemelése mellett – a kétharmados törvényhozás jelentős szűkítését tűzték célul (Sárközy, 2005: 97).

Az államfői hatalom 1991–92-es kiterjesztési kísérletének visszahatása pedig az volt, hogy az 1995–96 közti parlamenti alkotmánytervekben az államfői jogkörök szövegszerűen is jelentős megkurtítására tettek javaslatot, és egyértelműsítették, hogy a végrehajtó hatalom élén a kormány áll. Mindez azt mutatja, hogy a végrehajtó hatalom belső dualizmusának átmenetileg népszerű ideája nem vált átütővé a politikai elitben, s megerősödött az 1989–1990-ben a szereplők nagyobb része által osztott felfogás a kormányzati rendszer parlamentáris jellegéről és a gyenge köztársasági elnökről. Ezt az 1996-os hatpárti parlamenti alkotmánykoncepció még nagyobb egyértelműséggel kí-

vánta rögzíteni, miközben a köztársasági elnök közvetlen választásának hívei mindvégig megmaradtak, elsősorban a kisgazdák, a kereszténydemokraták, s részben a szocialisták körében (Somogyvári, 1996: 46–47; HVG 1996. november 30.).

A kiépült hatalommegosztásos alapszerkezet egyik fontos eleme volt a közvetlen demokrácia erőteljes intézményesítése, a viszonylag könnyen indítható népi kezdeményezések és a kötelező erejű referendum összekapcsolása. A *politikai* szinten bekövetkezett ellenreakciót a népszavazási kezdeményezések „szabotálása” jelentette. Az 1989-es őszi és a 1990 nyári népszavazást követő közel egy tucat népszavazási kezdeményezés ellenére népszavazást – népi kezdeményezés eredményeképpen – csak egyetlen alkalommal rendeztek a későbbiekben (a 2004-es).²² A népszavazás intézménye a politikai elit, s azon belül is a kormány eszközévé vált. A népszavazási intézmény súlyának a *politikai gondolkodásban* való megváltozását mutatta az 1996-os parlamenti új alkotmánykoncepció is, amely szerint az intézmény alkotmányos súlya jelentősen csökkenne az 1989–90-eshez – illetve az 1996-ban is hatályoshoz – képest.

Az 1990-es évek során fokozatosan megváltozott az Alkotmánybíróság alkotmányos-politikai szerepéről való politikai értékelés is a politikusi osztály körében, ami – véleményem szerint – részben visszahatása az AB széles alkotmányos jogkörének és a határozataiban megnyilvánuló politikai aktivizmusnak. Mivel 1991 óta a parlamentben szinte folyamatosan napirenden van az Alkotmánybíróságról szóló törvény módosítása, ez lehetőséget kínált a politikai nyomásgyakorlásra. Alkotmánysértést megállapító alkotmánybírósági döntések után gyakran megszorodtak az Alkotmánybíróság hatáskörét korlátozni kívánó módosító javaslatok a kormánykoalícióhoz tartozó képviselők részéről (Holló, é. n.: 105), politikusok még az alaptörvény módosítását is felvetették (HVG 1995. július 22., 65). Az AB ügyrendjéről szóló, a második parlamenti ciklusban készített törvénytervezet kapcsán – ez szabályozta volna az AB belső eljárási és döntéshozatali rendjét – a parlamentben felmerült javaslatok egy része az AB jogkörének és autonómiájának a határozott korlátozását célozták.²³ Az 1997–98-as mandátummeghosszabbítási vita azt mutatta, hogy az AB feltétlen autoritásával szembeni politikai bizalomvesztés még a hatalommegosztás korábbi legharcosabb hívei részéről is megtörtént.

IV. A VÁLTOZÁSOK POLITIKAI FORRÁSAI: A POLITIKA „PREZIDENCIALIZÁLÓDÁSA”

A magyar politikai rendszer „alapszerkezetének” változásai csak kevésbé ragadhatóak meg közjogi-alkotmányos dimenzióban. Az alábbi részben ezért az európai politikatudományban az elmúlt tíz évben bevezetett „prezidencializálódás” fogalmát²⁴, és a hozzá kapcsolódó kutatási módszert fogom alkalmazni az alapszerkezet változásainak a megvilágításához. A félreértések elkerülése végett először röviden a fogalomról kell szólnom. A prezidencializálódás fogalmát nem szó szerint – tehát nem alkotmányjogi dimenzióban – kell értenünk, hanem mint analógiát, metaforát. Nem jelenti az alkotmányos berendezkedés változását, nincsen köze az amerikai mintára kialakult elnöki rendszerekhez. És nem egyszerűen a miniszterelnök korábbinál nagyobb, „szinte elnöki” hatalmáról van szó.²⁵

De mit jelent akkor a prezidencializálódás fogalma? A prezidencializálódásanalógia részben a végrehajtó hatalmon belüli hatalmi átrendeződést, valamint ezen túlmenően a politikálási stílus, a politikai verseny jellegének és így az egész politikai rendszer természetének, működési logikájának megváltozását jelöli.²⁶ A változások döntően három területet érintenek. Az első a végrehajtó hatalom megerősödése a politikai rendszer egészén belül, és a végrehajtáson belüli hatalmi erőviszonyoknak a miniszterelnök javára történő átrendeződése. A második a kormányfői hatalom növekvő autonómiája (de nem függetlensége!) a kormány parlamenti többségét biztosító párt háttérétől. A pártkormányzás évszázados mintáját az „elnöki” jellegű kormányzás váltja fel.²⁷ Európában is végbemegy az, ami az Egyesült Államokban a 20. század első harmadában már bekövetkezett. A végreható hatalom tényleges feje (ott az elnök, itt a kormányfő) már nem a pártoligarchia foglya többé – Osztrogorszkij tézise érvényét veszítette.²⁸ A változás harmadik területe a választási verseny és politika növekvő perszonalizálódása. Mindezek a változások az alkotmányon túl, a politikai rendszer működésében történtek, illetve történnek.²⁹ Az alábbiakban a magyar politika e három területét fogom áttekinteni.

A végrehajtás és a kormányzati rendszer dimenziója

A magyar miniszterelnök pozícióját a parlamentarizmus tradicionális felállásához képest már a rendszerváltás nyomán teremtett alkotmányos alapszerkezet kiemelte. A parlamenttel,

de saját kormányának tagjaival szemben egyaránt megerősítette a kormányfőt (a parlament megválasztásáról és a kormány-programról egyszerre, még a kormányalakítás előtt határoz; konstruktív bizalmatlansági indítvány; a minisztereket csak ő mozdíthatja el). A német mintára kiemelt alkotmányjogi státus miatt írtak kezdettől fogva kancellári kormányzásról. Ez az alkotmányjogilag kiemelt státus legitimációs alapot teremtett a későbbi kormányfők számára pozíciójuk alkotmányon túli – intézményi, személyzeti és más politikai – eszközökkel történő további erősítéséhez, a kormányzaton belüli döntéshozatal centralizációjához.

Ennek egyik eszköze a Miniszterelnöki Hivatal, amely az 1990-es évek első felében a német kancellári hivatalhoz még nem fogható, de sok európai kormányfő (pl. dán) szerény apparátusát messze meghaladó méretű intézmény volt, s amely a kormányfő legfontosabb, az összkormányzati koordinációt szolgáló eszközévé vált (pl. referatúrák). Minden további kormányfő igyekezett a Miniszterelnöki Hivatalt tovább erősíteni. A Horn-kormány megteremtette a hivatal miniszteri vezetésének jogi lehetőségét, az Orbán-kormány pedig nemcsak ezzel a lehetőséggel élt, de a hivatalt megerősítő, bizonyos értelemben az egész kormány fölé helyező szervezeti reformokat vezetett be 1998-ban. Ezek közé tartozott a MEH miniszteri szintű vezetése, a referatúrák újbóli felállítása, az új politikai államtitkárságok létrehozása, valamint a sajtó- és kommunikációs részleg megerősítése. A Medgyessy- és a Gyurcsány-kormány alatt tovább folytatódott a MEH szervezeti és személyzeti bővülése. A MEH létszáma az 1999-es 383 főről 2002-re 654-re, 2003-ra pedig 780-ra nőtt (Körösényi-Tóth-Török, 2003: 429), amivel a legnagyobb kormányfői hivatalok közé kerül európai összehasonlításban (vö. Poguntke, 2005: 70). Újabb és újabb politikai államtitkárságokat állítottak fel, aminek következtében 2005 októberében az általános politikai államtitkáron túl további hét politikai államtitkár működik valamilyen reszorttal.³⁰

A magyar miniszterelnök kormányon belüli hatalmának és a kormánypárttal, illetve -pártokkal szembeni nagyobb autonómiája kialakításának egyaránt fontos eszközévé vált a személyzeti politika. A hagyományos parlamentarizmus és a *pártkormányzat* rendszerében a kormányt a kormánypártok vezető politikusai alkotják,³¹ ami biztosítja a kormány és a parlamenti többség közti politikai egység megteremtését. Ugyanakkor a kormányfői hatalom korlátja is egyben, hiszen a kormánytagok vezető pártpolitikusok, akik komoly pártháttérrel, politikai támogatottsággal rendelkeznek a parlamenti frakcióban és a parlamenten kívüli pártszervezetben. Az Antall-kormány kevésbé,

de a Horn-kormány szinte teljes egészében ilyen értelemben vett pártkormány volt. Orbán miniszterelnök viszont előszeretettel nevezett ki miniszteri pozícióba párttagsággal és képviselői mandátummal nem bíró szakembereket – a kormány 1998-as megalakulásakor a miniszterek mintegy fele tartozik ebbe a csoportba (lásd az alábbi 1. táblázatot) –, már-már „szakértő” jelleget adva kormányának. A miniszterek kiválasztásának ez – a pártelvű parlamentáris rendszerekben szokatlan – módja egyrészt megfelelt a hazai politikai közvéleményben uralkodó szakértő kormányzás mítoszának, másrészt azonban – s szempon-tunkból most ez a fontosabb – a „civil” miniszterek kinevezése az egyszemélyi miniszterelnöki hatalom növelésének az egyik hatékony eszközét jelentette. A „civil” miniszterek ugyanis nem rendelkeznek parlamenti háttérrel, illetve a kormánypárton be-lüli saját politikai bázissal, s ezért nemcsak alkotmányjogi, de politikai értelemben is kizárólag a kormányfőtől függenek.³²

1. táblázat. A kormányok összetétele a tagok képviselői mandá-tuma és párttagsága szerint

	Antall-kormány	Boross-kormány	Horn-kormány	Orbán-kormány	Med-gyessy-kormány	Gyurcsány-kormány
létszáma	18	18	14	17	16	18
képviselő	12	11	14	9	11	8
%	67	61	100	53	69	44
párttag	14	15	12	9	10	11
%	78	83	85	53	62,5	61

Forrás: Körösényi-Tóth-Török 2003: 383 és kiegészítve a Gyurcsány-kormány adataival.

Megjegyzés: a táblázat a kormányok megalakulásakor fennálló összetétele alapján készült. Kivételt képez a Gyurcsány-kormány, amely az 2005. október 25-i állapotot mutatja.

Antall József kormánya bizonyos tekintetben – szinte 19. szá-zadi módon – még kabinetkormányként működött. A kormány-üléseken valódi beszélgetés, vita folyt, ahol a kormánytagok szabadon kifejtették véleményüket a kormány előtt álló meg-oldandó kérdésekről. A Horn-kormány idején a kormányülések rövidebbé, hatékonyabbá és bürokratizáltakká váltak: írásos előterjesztések és szigorú napirend jellemezte azokat.

A kormányüléseknek ez a formalizált jellege 1998 után is folytatódott (Pesti, 2000), de a kormányülések politikai jelentő-

sége – megítélésem szerint – az Orbán-kormánytól kezdődően csökkent. A kormányülések a máshol már meghozott döntések formalizálásának intézményévé váltak. A döntések ugyanis vagy a kormány kabinetjeiben történnek (amelyeken maga a kormányfő vagy valamelyik bizalmasa elnököl), vagy pedig a kormányfő és miniszterei közti két- vagy többoldalú informális megbeszéléseken születnek. Harmadrészt, a miniszterelnök gyakran maga, saját hivatali stábjára és informális tanácsadói-ra támaszkodva dönt, s ezt a döntést közvetlenül az illetékes miniszteren keresztül vagy a hivatali stáb (kabinetiroda, illetve a MEH) segítségével érvényesíti a szaktárca felé. A kormányülések jelentőségének csökkenésére utal az is, hogy – úgy tűnik – azon nincsenek komoly politikai viták, mint ahogyan nincsen formális szavazás sem a döntések felett. Nem a kormányülés a viták eldöntésének, illetve a koalíciós egyeztetetésnek a terepe. A kormány, mint testület, kiüresedik.

A pártdimenzió

A korábban uralkodó nyugat-európai minta a pártkormányzat volt. Magyarországon is ebben gondolkodtak a politikai szereplők, noha az alkotmányjogi kiemelés kezdettől különleges politikai súlyt adott a kormányfőnek. A Horn-kormány tipikus pártkormányzatnak tekinthető – ez azonban inkább kivétellé, mint szabállyá vált. A prezidencializálódás a pártdimenzióban a kormányfői hatalom növekvő függetlenedését jelenti a kormány parlamenti többségét biztosító pártháttérétől. A magyar kormányfők politikájuk alakításában egyre kevésbé foglyaik saját pártjuknak. Antall József politikáját több kérdésben is jelentősen befolyásolta az MDF Csurka István vezette radikális jobbszárnya. Fegyelmetlen frakciókkal és a kormánypolitika feletti politikai konfliktusok miatt pártszakadásokkal kellett szembenéznie saját pártján, az MDF-en belül is, ami 1993 őszére csaknem a kormánytöbbség elolvadásához vezetett. Horn Gyula igazi pártkormányt vezetett, de mégis képes volt nagyobb belső „veszteségek” nélkül az 1995-ös gazdaságpolitikai fordulatra. Horn igazi lavírozó típusú politikus, aki pártja különböző csoportjai és a koalíciós partner között egyensúlyozva tartja kezében – szilárdan – a vezetői hatalmat.

A prezidencializálódás egyértelmű jelei az Orbán-kormánytól kezdődően jelennek meg. Orbán, Medgyessy és Gyurcsány kormányfőként egyaránt nagymértékű autonómiára tesz szert saját pártjától. Orbán Viktor szilárdan kezében tartja a Fidesz és a „mameluk”-frakció irányítását, megkérdőjelezhetetlen vezető –

függetlenül attól, hogy milyen formális pártvezetői pozícióval rendelkezik. Medgyessy Péterből 2002-ben úgy lesz az MSZP miniszterelnöke, hogy nem is tagja a pártnak: amíg képes biztosítani a kormánykoalíció népszerűségét és fenntartani a sikert, a következő választásokon való újbóli győzelem esélyét, addig az MSZP támogatja. Amint ez az esély (a szocialista pártelit megítélése szerint) elfogyott, megbuktatják, ami mutatja a pártháttér hiányában rejlő instabilitást. Gyurcsány Ferenc – elődjéhez hasonlóan – *outsiderből* válik az MSZP kormányfőjévé, de attól eltérően pártbeli pozíciók kiépítésére is törekszik.³³

Nézzük, hogy a három utolsó magyar kormányfő esetében mit tekinthetünk a prezidencializálódás jelének?

A hagyományos pártkormányzatban (több) évtizedes pártmunka, a párton belüli hierarchia lépcsőin való fokozatos felemelkedés révén vezet az út a csúcsra: a pártvezéri és miniszterelnöki pozícióhoz. Ilyen értelemben Horn Gyula tisztán, de még Orbán Viktor is többé-kevésbé hagyományos politikai karrierutat járt be. Medgyessy és Gyurcsány karrierútja azonban már semmiben sem hasonlít erre a mintára. Medgyessy Péter még csak nem is párttag vagy képviselő, amikor miniszterelnök-jelölt lesz³⁴, Gyurcsány Ferenc pedig két év alatt szinte a nulláról jut el a csúcsra. Mindkettőjük esetében nagy szerepe van a gyors politikai, illetve kormányzati karrierben a sikeres médiaszereplésnek is.

Parlamentáris rendszerekben a miniszterelnök politikai hatalmának egyik hagyományosan fontos erőforrása a pártvezéri pozíciója. Ez biztosítja a kormány szilárd párttámogatását, ami a Magyarországon is kialakult pártelvű demokrácia alapja. A pártelnöki és miniszterelnöki funkció szétválasztása az MSZP-ben a Horn-kormány idején ezen a logikán belül, Horn miniszterelnök meggyengítésének szándékával merült fel párton belüli riválisai részéről. 2000-ben a kormányzó Fidesz–MPP-ben is felmerült ez a kérdés, csak éppen egészen más politikai tartalommal. Orbán Viktor olyan szilárdan tartja kezében a pártot, hogy megengedheti magának a funkciók szétválasztását, s a pártelnöki pozíció „kiengedését” a kezéből.³⁵ A cél éppen a miniszterelnöknek pártjától való distanciálódása, ami a miniszterelnöki kormányzás perszonalizálódásának egy jellegzetessége. A kormányfői pozíció és a párt közti kapcsolat lazítása egyszerre teremtett nagyobb politikai mozgásteret a miniszterelnök számára és járult hozzá a perszonalizált elnöki imázsához. A 2002-es választási vereségét követő polgári körök mozgalmának felívelő időszakában, mint e mozgalom vezetője, többször lekicsinylően nyilatkozik a pártokról, közöttük saját pártjáról, a Fideszről is: a „pártok felett eljárt az idő” – han-

goztatja. 2003-ban azonban, amikor a polgári körök felett „járt el az idő”, ismét a Fidesz elnökévé választatja magát. Orbán tehát a régi típusú pártvezéri autoritása birtokában – taktikai céljai függvényében – „játszik” a pozíciókkal: a párt és a „pártok feletti” mozgalom irányítását egyaránt a kezében tartja. A 2005-ös „nemzeti konzultációt” például nem a párt, de nem is a polgári körök, hanem egy harmadik, egy újabb pártok feletti intézmény, a Nemzeti Konzultációs Testület égisze alatt szervezik. Orbán Viktor, mint a Fidesz és az egész jobboldal vezére 1998-ban természetes módon vált miniszterelnök-jelöltté, s a fentiek alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy 2006-ban is ez lesz a helyzet.³⁶

Medgyessy Péter ezzel szemben elsősorban annak köszönheti jelölését és miniszterelnöki pozícióját, hogy a potenciális szocialista pártvezetők egyike sem tudta a kormányfő-jelöltséghez szükséges elegendő belső támogatást megszerezni, s így a párt – sportnyelven fogalmazva – egy győzelmi esélyekkel kecsegtető idegenlégióst szerződtetett.³⁷ Olyat, akiben a szélesebb párttagság is bízott. Gyurcsány Ferenc viszont már a pártvezetés és a parlamenti frakció jelöltjével, Kis Péterrel szemben vált a párt miniszterelnök-jelöltjévé, megszerezve a tagságot képviselő kongresszusi küldöttek többségének a támogatását. Az utóbbi esetben már nem csak a pozíció, de maga a szelekciós folyamat is kicsúszott a pártvezetés kezéből. A 2004-es szocialista kormányfőjelölt-választó kongresszus több vonásában az amerikai elnökjelölt-választó *primaryre*, illetve egyes nyugat-európai pártok vezetőinek *plebiszciter* (közvetlen demokratikus) mandátumára emlékeztet.³⁸

De nem a kormányfőjelölés az egyetlen terület, ahol a pártvezetés és a pártszervezet szerepe háttérbe szorul. Miként a jobboldal vezére, Orbán Viktor 2002-től kezdődően már pártjától félig-meddig független, személyéhez kötődő politikai kampányokat indít (polgári körök, Nemzeti Konzultációs Testület), a baloldalon a pártonkívüli Medgyessy 2002-es miniszterelnökké történő jelölése hozott változást. Külön miniszterelnök-jelölti kampánystáb alakult, amely az MSZP-kampánytól független kampányt folytatott. Részben tagjaiból rekrutálódott később Medgyessy miniszterelnöki kabinetje és személyes tanácsadói köre, akikre az MSZP-vezetésből sokan rossz szemmel néztek.³⁹ Az előző pontban azonban láthattuk, hogy Orbán, Medgyessy és Gyurcsány kormányfő nem egyszerűen komolyabb személyes stáb megteremtésére törekedett, de a kormánytagok rekrutációjának is „elnöki jelleget” próbált adni: függetleníteni próbálták a pártkontrolltól. A kormányfői pozíció birtoklása megkönnyítette a kampánynak a pártszervezettől való függetlenítését

és perszonalizálását. A választások előtt a miniszterelnöki kabinetiroda szinte kampánystábként működik.

A kormányzati hatalomnak a miniszterelnök kezében való koncentrálódásához jelentősen hozzájárult a magyarországi pártrendszer átalakulása is. Az elmúlt tizenöt év első felét jellemző sokpártrendszert egy kvázi-kétpártrendszer (illetve két kormányképes párt versenye) váltotta fel. A pártrendszer nagymértékű koncentrálódása ment végbe (Tóth, 2001). Ennek hatását a politikai rendszer működésére aligha lehet túlbecsülni. Kettőt szeretnék kiemelni. Az egyik, hogy jelentősen gyengült a kormányzás koalíciós jellege, ami az 1990-es években meghatározó volt, s talán a legfontosabb belső politikai korlátot állította a kormányfői hatalomkoncentráció elé. A másik, hogy már csak két pártnak van tényleges miniszterelnök-jelöltje⁴⁰. A kvázi-kétpártrendszer erősíti a politikai élet és különösen a választási kampányok perszonalizálódását. A pártrendszer átalakulásának egy másik dimenziója a rétegpártok (FKGP, KDNP) lehanynyatlása, eltűnése a politikai palettáról. Az MSZP és a Fidesz–MPP felemelkedése mutatja e gyűjtő- és kartellpárti elemek (Katz–Mair, 1995) jelentőségét. A tagokra és aktivistákra épülő munkaintenzív kampányt szinte egy évtized alatt a tőkeintenzív kampány váltja fel. Míg az egykori tömegpártokat a saját kommunikációs csatornák kiépítése, a *catch-all* pártokat a különböző csatornákhöz való hozzájutásért folytatott versengés jellemezte, a kartellpártokat az államilag szabályozott kommunikációs csatornákhöz való privilegizált hozzáférés jellemzi. A hazai pártok anyagi erőforrásaikat tekintve „állami pártok”. Vagyonuk (székházai, irodái) túlnyomó része és folyó jövedelmük nagy része közvetlenül vagy közvetve az állami költségvetésből származik.⁴¹ A pártok számára – ahogy a pártfinanszírozás hazai szakértője fogalmaz – „élethalálkérdés” a folyamatos „államipénz-infúzió” (Juhász, 1996: 13). A magyar pártoknál a legfontosabb bevétel már nem a tagdíj, mint a tömegpártok korában, hanem egyéb források, amelyek között az állami támogatás a legjelentősebb (Körösényi, 2001).

Összefoglalva a fentieket megállapíthatjuk, hogy a párt kevésbé jelent korlátot a miniszterelnökök számára, továbbá, hogy a pártrendszer átalakulása is erősíti a politikai élet prezidencializálódását.

A politikai verseny perszonalizálódása⁴²

A politikai verseny perszonalizálódásának Magyarországon talán még hangsúlyosabb a szerepe, mint sok nyugat-európai de-

mokráciában, hiszen kisebb a pártszervezetek szerepe, s nagyobb a verseny számára elérhető szavazók aránya: nyitottabb a politikai piac és élesebb a verseny. A perszonalizálódás három területen is megfigyelhető. Az első a politika általános mediatisálódása. Az elektromos média szerepe a rendszerváltás időszakától kezdve igen erős. Gondoljunk arra, hogy mindjárt az 1990-es első szabad választásokat követően a parlamenti ülésekről egyenes tv-közvetítések voltak, míg Nagy-Britanniában is csak 1989-től kezdődött a tv-közvetítés. Magyarországon előbb rendeztek a két vezető párt miniszterelnök-jelöltje között amerikai stílusú tv-vitát, mint Nagy-Britanniában, ahol ezt még csak tervezik. Ha ilyen vita létrejön, az automatikusan kiemeli a két rivalizáló pártvezér személyét. Így Magyarországon – bár nem volt kétpártrendszer –, az 1998-as választások fő kérdése mégis már az volt, hogy Horn vagy Orbán, a 2002-es választásoké pedig, hogy Orbán vagy Medgyessy legyen-e a leendő kormányfő.

A perszonalizálódás második területe a kormányzati kommunikáció. Az Orbán-kormány ebben a tekintetben is olyan fordulatot hozott, amely változtatott a magyar politika karakterén. Ez volt az első kormány, amely a mediatisált választási verseny tanulságait a kormánypolitikában is érvényesíteni próbálta. A MEH szervezeti reformjában kiemelt szerepet kapott a sajtó- és kommunikációs részlegek felállítása, illetve megerősítése, amit a kormányzati kommunikáció jelentős mértékű centralizálása követett. A centralizáció a kommunikációs eszközök és stílus megváltozásával, a politikai marketingelemek előtérbe kerülésével járt, ami a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormány időszakában is folytatódott. Az utóbbi idején kormánypolitikai szintre emelkedett a bulvár.

A perszonalizálódás harmadik területe a jelöltcentrikus választási kampány és a jelöltcentrikus szavazói viselkedés kialakulása. A mediatisált politika következtében a „*leaders effect*”, a politikai vezér személye feltehetően már az 1990-es évektől kezdődően hatással volt a szavazói viselkedésre. Az 1998-as választásoktól kezdődően alakul ki, hogy (kormányzati pozícióban és ellenzékben egyaránt) a miniszterelnök-jelölt kampányát külön erre a célra szerződtetett – a párt, de még a standard MEH-es kommunikációs részlegtől is különböző – média-tanácsadók és PR-cégek szervezik. E stábok célja már messze nem a párt választási üzenetének a célba juttatása, hanem a kormányfőjelölt a győzelemhez szükséges, megfelelő személyes *imázs*ának a kialakítása (Kiss Balázs, 2003).

Több értékelés szerint a médiaüzenet és az imázsformálás szinte már fontosabbá vált, mint a politika szubsztantív, tartal-

mi kérdései. Láthattuk, hogy a 2004-es szocialista miniszterelnök-jelölt szelekció során programatikus politikai kérdések szinte fel sem merültek: minden a jelöltek személye körül forogott. A pártvezetés a „saját emberét”, egy régi pártfunkcionáriust, a párttagságot képviselő kongresszus pedig a választási győzelem esélyét megtestesítő politikai vezért, egyfajta „ellen-Orbán Viktort” támogatott. A stabil pártszervezeti háttér és a hosszú pártkarrier alulmaradt a szinte a semmiből feltűnt, de a győzelem esélyét megcsillantó populárisabb kandidátus mögött.

V. KELL-E REFORMÁLNI?

A kérdés politikatudományi megítélése

Felmerül még, hogy a „kell-e változtatni” kérdés megítélésének milyen (napi vagy párt-) politikai akaratoktól független kritériumai, mércéi lehetnek, ha vannak ilyenek egyáltalán?

Azaz mennyiben tud ehhez a kérdéshez a politikatudomány hozzászólni? Ha a „kell-e változtatni” kérdésre kívánunk válaszolni, akkor szükségképpen válaszolnunk kell a következő kérdésre: valamilyen politikai állásponthez, akarathoz keresünk „szakmai” érveket, csomagoljuk tudományos fogalmakba és illesztjük valamely tudományos gondolatmenetbe, vagy pedig vannak olyan, a politikatudományban kialakult standard összefüggések, törvények, amelyeknek a magyar esetre való alkalmazása segít bennünket bizonyos alkotmányos-politikai alternatívák megfogalmazásában, a közöttük levő választás értelmezésében és a várható következmények megítélésében. Az alábbiakban az utóbbi felfogást próbálom meg érvényesíteni. Tisztában kell lennünk azzal, hogy politikai szempontból az ilyen megközelítés alkalmazása sem semleges.

Mindazonáltal úgy vélem, hogy az ilyen politikatudományi eszmefuttatásokból csak igen korlátozott mértékű gyakorlati következtetés vonható le. Nem kívánom ugyan tagadni a tudatos intézményi reformok, a „politikai mérnökség” lehetőségeit (pl. alkotmányreform, vagy a központi kormányzati szervek átszervezése), de szkeptikus vagyok a politikai folyamatok és részben a politikai rendszer (alkotmányos alapszerkezet) egészének, összműködésének a tervezhetőségével kapcsolatban. E szkepszis forrása kettős.

Az egyik a *nem szándékolt következmények törvénye*. A politikai cselekvés, így az alkotmányos-intézményi reformok is

gyakran olyan következményekkel járnak, amelyek messze esnek a reformer szándékaitól. Erre számos példát ismerünk. Itt csak egyet, a magyar választási rendszer példáját említeném.⁴³ Az alapszerkezet megalkotói azért döntöttek a vegyes választási rendszer mellett, hogy a többségi (egyéni kerületi) és az arányos (pártlistás) rendszer erőnyeit kombinálják. Az intézményes felépítés ezt a két elvet hordozza. A megalkotott vegyes rendszer tényleges működésében azonban olyan mértékben a többségi rendszer aránytalanságát mutatja (Fábián–Kovács, 1994), ami hosszabb távon nagyban hozzájárult a pártrendszer koncentrációjához, s a kétpártrendszer vagy egy, a kvázi-kétpártrendszer kialakulásához vezethet (Tóth, 2001).

A szkepszis másik forrása egy ellentétes nézőpontból világítható meg. Amikor a politikai rendszer természetének változásait próbáljuk a politikatudomány eszközeivel megragadni, akkor gyakran külön szálon futó, azaz egymástól független, de egy ponton összekapcsolódó folyamatok hatásait figyelhetjük meg. Ezek egy része talán céltudatos emberi cselekvés, ha úgy tesszük tervezés, például szándékos reform eredményeként alakul (a szándékok szerinti vagy attól eltérő eredménnyel), más része azonban *senki által nem szándékolt spontán folyamat* hatásaként.⁴⁴ Ez látható volt a magyar politika prezidencializálódásának folyamatában (IV. rész), ahol a kormányzati rendszer tudatos centralizációja kapcsolódik a pártok/pártrendszer átalakulásának és a politika perszonalizációjának attól független spontán folyamatához.

Ha a politikai rendszer és az alkotmányos alapszerkezet módosításának lehetőségeit, illetve a „kell-e változtatni?” kérdését vizsgáljuk, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az alapszerkezet az elmúlt tizenöt évben sem volt változatlan. Fentebb (a III–IV. részben) láthattuk, hogy kisebb, de nagy jelentőségű változások is voltak és vannak, tudatos törekvések és spontán, senki által nem tervezett folyamatok eredményeként is. Az alkotmány, de még inkább a kormányzati és politikai rendszer alapszerkezete jelentős módosuláson ment keresztül, noha e változások nem egy új alkotmány konszenzusos bevezetésének, hanem az ellenérdekű és egymással rivalizáló politikai szereplők (pártok, kormány, Alkotmánybíróság, államfő stb.) törekvéseinek „spontán”, senki által nem tervezett eredményeként alakultak. Láthattuk, hogy a változások elsődleges forrását nem alkotmánymódosítás vagy alkotmányreform jelentette. Ma sincsen alkotmányozási helyzet.

Enervált reformtörekvések

A mai magyar politikai életben nincsenek olyan politikai erőcsoportok (párt, mozgalom stb.), amelyek egy alkotmányreform valamilyen határozott koncepciójával lépnének fel. Az alkotmánnyal – tartalmi vagy formai okokból – kevesen értenek teljesen egyet: a politikai erők közül talán csak az SZDSZ tekinthető maradéktalanul hívének.⁴⁵ Az 1989–90-es alkotmányozással szembeni *ressziment* azonban – alkotmányozási helyzet hiányában – mára elerőtlenedett, *velleitásszerűvé*⁴⁶ vált. Míg az 1990-es évek derekán-közepén még tucatnyi részletesen kidolgozott alkotmánykoncepció született alkotmányjogászok és politikusok tollából, mára a lelkesedés elkopott. Az alkotmányreformjáról kialakult különböző elképzelések megfogalmazói, hívei maguk sem hisznek az alkotmányozás politikai realitásában: lemondó beletörődés veszi körül az alkotmányozás kérdését. Ugyanakkor a politika boszorkánykonyhája üzemszerűen működik tovább. Azaz vannak, akik hivatásszerűen ma is alkotmánymódosító javaslatokon, alkotmánykoncepción, de legalábbis az alapszerkezet reformján munkálkodnak: a legnagyobb ellenzéki párt a választási győzelem reményében a kormányzati rendszer korszerűsítésén dolgozik⁴⁷, a szocialista párti alkotmányjogász igazságügy-miniszter pedig ez év végére újabb minisztériumi alkotmánytervezetet ígért. Egyik sem vált ki különösebb izgalmakat, hiszen egyrészt már sok ilyen (megvalósulatlan) tervezetet láthattunk, másrészt a hatályos alkotmányt védő kétharmados szabály áthághatatlanak tűnik. Nincsen tehát alkotmányozási „helyzet”, s így marad az alkotmányozással kapcsolatos „erőtlen vágyak és bágyadt akarat” együttese.

Láthattuk, hogy az alkotmányos alapszerkezetet a legitimitás-deficit mellett – paradox módon – egy viszonylagos konszolidáció jellemzi. Ez a konszolidáció azonban elsősorban az idő múlásának és az új alkotmány megteremtésére irányuló kísérletek sorozatos kudarcának a következménye. Az átfogó alkotmányreformtól vagy új alkotmány bevezetésétől csak a kisebbségi vétő védte meg az alkotmányos alapszerkezetet. Ha az 1989–90-es megállapodások feltétlen védelmezésének táborá el is olvadt, nem alakult ki alkotmányos válság. Az alkotmányozással szemben újra és újra felemelt politikai vétő végső soron az 1989–90-es alapszerkezet relatív konszolidációját segítette (vö. Majtényi, 2004; Sólyom, 2004). A vétőcsoportok a status quót mindig előnyben részesítették a tervezett változásokkal szemben.⁴⁸ Ráadásul a pártrendszer koncentrálódásával a politikai paletta olyan módon alakult át, hogy a határozottabb alkotmá-

nyozási törekvések politikai tábora háttérbe szorult, illetve kiszorult a politikai palettáról. A radikális demokrata kiszorult, a kereszténydemokraták mint önálló politikai erők megszűntek, a szocialista párton belüli balos-neokorporatív csoportok pedig tartósan háttérbe szorultak. Meggyengült továbbá az MDF és az SZDSZ is.

Az idő múlása így a legitimitációt erősítő tényezővé vált⁴⁹: fokozatosan kiszorulnak a politika palettáról az alkotmányos alapszerkezet legitimitását valamilyen szempontból kétségbe vonó politikai csoportok. Ezzel egy olyan alapszerkezet konszolidálódott és nyer – igaz, meglehetősen gyenge – legitimitást, melyet eredendően senki sem szándékozott létrehozni. Ha ez az értelmezés helytálló – véleményem szerint ez ma még nem dőlt el –, akkor valóban a „történelmi alkotmányozás” (Majtényi, 2004),⁵⁰ illetve a precedensjogon keresztül történő bírói alkotmányozás (Sólyom, 2004) érvényesül a rendszerváltás utáni Magyarországon.

Korábbi alkotmányreform-elképzelések

A magyar demokrácia stabilitása szempontjából az alkotmányozás, illetve az alapszerkezet átfogó reformja – az ezredforduló utáni fél évtizedben és jelenleg – nem tűnik kardinális jelentőségű kérdésnek. Láthattuk, hogy a prezidencializálódás – részben spontán folyamatok, részben a politikai szereplők stratégiai cselekvése következtében kialakuló – immár közel egy évtizedes folyamata alkotmányos reformok nélkül is jelentősen változtatott a magyar demokrácia természetén és a politikai rendszer alapszerkezetén is. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a politikai folyamat a közeljövőben megáll vagy visszafordul. Ugyanakkor láttuk, hogy nincsen alkotmányozási helyzet, az alkotmányos reformtörekvések a korábbiakhoz képest is erőteljesebbé váltak. Mégis érdemes az eddig felmerült alkotmányreform-javaslatokat röviden áttekinteni.

1. A félelnöki irányba történő rezsimváltásnak – úgy vélem – ma nincsen sok politikai esélye, hiszen ez a koncepció politikailag (1989–90) és alkotmányjogilag (1991–92) is vereséget szenvedett. Az MSZMP és egyes mérsékelt ellenzékiek félelnöki alkotmánytervét a radikális ellenzék 1989-ben megghusította, a végrehajtó hatalom belső megosztásának 1991–92-es kísérlete pedig az Alkotmánybíróság döntéseinek eredményeként megbukott.⁵¹ Miként az 1996-os ötpárti alkotmánykonceptió mutatta, ez a koncepció a politikai

gondolkodásban is háttérbe szorult. A félelnöki rendszer jellemzői közül azóta csak a közvetlen elnökválasztás (a jogkör változatlanul hagyásával történő) bevezetése maradt napirenden.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy, véleményem szerint a közvetlen elnökválasztás bevezetése – népszerűsége miatt – a politikai rendszer alapszerkezetének a lényeges megváltoztatása nélkül erősíthetné a demokratikus kormányzati rendszer legitimációját. Az államfő jogköre, hatalma és megválasztásának a módja ugyanis nem feltétlenül kapcsolódik össze. A rendszerváltáskor kialakult és a hazai politikai gondolkodást azóta uraló politikai toposz – amelyik feltétlen összefüggést lát a két dolog között – tévedésen alapul.

2. Meggyengült a nagyobb és/vagy közvetlenül választott elnök koncepciójához gyakran társuló kétkamarás-neokorporatív modell tábora is. Bár 1996 nyarán e modell szocialista (és jobboldali) hívei torpedózták meg az ötpárti új alkotmánykonceptiót, saját elképzelésük megvalósításának a politikai realitása ma már a korábbiakhoz képest is kisebb. Bár Medgyessy Péter 2004-es közjogi javaslataiban felelevenítette a kérdést, javaslata mögött nem volt sem komoly közjogi kimunkáltság, sem pedig politikai támogatás. Az elmúlt években nem látni olyan határozott, artikulált politikai-társadalmi igényeket, törekvéseket, melyek a kétkamarás-neokorporatív irányba akarnák módosítani a fennálló rezsimit. Teoretikus javaslatokat és önjelölt civil társadalmi „vezetőket” nem számítva, ilyen politikai nyomás nem jelent meg.
3. Az előző két koncepcióhoz képest van egy bizonyos nyomás (jogvédő szervezetek, liberális politikusok és értelmiségiek részéről) a jogállami-konszenzusos intézmények további szélesítésére: újabb ombudsmani hivatalok felállítása, a köztársasági elnök kétharmados többséggel való megválasztása. Az ilyen javaslatok intézményesítése – ami egy-egy részterületen nem zárható ki – tovább növeli a politikai rendszer amúgy is túlzottan hatalommegosztásos jellegét, továbbá a demokratikus politikai felelősség további visszatorzításához vezet, s áttekinthetetlenebbé teszi a felelősségi viszonyokat és kompetenciákat a kormányzás területén.
4. Az egyre enerváltabb alkotmányos reformtörekvések között a legnagyobb esélye a hatályos alkotmányt megerősítő, pusztán szimbolikus konzervatív alkotmányozásnak volt. Az 1995–96-os parlamenti alkotmányozás idején, de még inkább az 1999-es tervezet kapcsán is bebizonyosodott

azonban, hogy a status quo mellett sem jött létre pártpolitikai konszenzus, s erre megítélésem szerint ma sincsen sok esély. S bár a hatályos alkotmány bizonyos értelemben vett konszolidációja végbemegy, egy formailag új, tartalmában változatlan alkotmány szimbolikus (parlamentari, de népszavazással kiegészített) elfogadása – felfogásom szerint – egyaránt erősíthetné az alkotmányos rend legitimitását és konszolidációját.⁵²

Koherencia és reform

Kell-e reformálni? Milyen a kívánatos alapszerkezet? Az alapszerkezet reformjával kapcsolatos attitűdök részben összefüggenek azzal, hogy miként vélekedik valaki az 1989–90-es alapszerkezetről és a kormányzati rendszer későbbi centralizációjáról, a miniszterelnök „túlhatalmáról”, a „kancellári kormányzásról” vagy éppen a politika prezidencializálódásáról. A pozitívan viszonyulók a kormányzati hatékonyság növelésének szükségességét emlegetik, a negatívan viszonyulók pedig a kormányhatalommal szembeni ellensúlyokat szeretnék megerősíteni. Mindez – mint ahogyan az alapszerkezet reformjának ügye is – elsősorban politikai kérdés.

Egy politikatudományi megközelítés számára nem elsősorban a kormány vagy a kormányfő hatalmának nagysága lehet a fő kérdés, hanem – más szempontok mellett természetesen – az alkotmányos és kormányzati rendszer *koherenciája*. A magyar alkotmányos és kormányzati rendszer több tekintetben is inkoherens: a klasszikus megoldásokkal szemben több területen „öszvérmegoldással” él. Ezen „öszvérmegoldások” a rendszer-váltás időszakában születtek. Olyan feltételek között, amikor a szereplőket nem annyira az alkotmányozás, hanem inkább rövid távú taktikai érdekek biztosítása és saját politikai félelmekkel szembeni garanciák keresése motiválta. Mára azonban jórészt megszűntek létezni azoknak a – vélt vagy jogos – félelmeknek a tárgyi alapjai, amelyek indokálultak e speciális, a kormány helyzetét stabilizáló alkotmányjogi intézmények bevezetésére, miként megszűnt a kétharmados törvények 1989-ben talán létező indokoltsága is (az egypárti diktatúra visszatértétől való félelem). Mivel ezen intézmények több ponton is inkoherenciát teremtettek az alkotmányos alapszerkezetben, mérlegelhető, újragondolható szükségességük. Úgy vélem, hogy mindezek következtében a kialakult alapszerkezet alternatívája lehet a magyar kormányzati rendszer parlamentáris jellegének az óvatos megerősítése, „visszaállítása”.

Az alapszerkezet ilyen inkoherens, „öszvérmegoldásai” közül alább hármatot veszek számba: a kétharmados törvényeket, a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményét és az államfő beillesztését a hatalmi ágak rendszerébe.⁵³ Utalok a kormányzati-politikai rendszerre gyakorolt hatásukra, és gondolat-kísérletként jelzem, hogy milyen intézményi reformmal szüntethető meg a „koherenciazavar”.

1. A KÉTHARMADOS TÖRVÉNYEK

A kétharmados törvények alkotmányos alapszerkezetünk egyik olyan intézménye, amely a parlamentáris kormányzás elveivel élesen szemben áll. Nemcsak a döntésképeességet – és így a kormányozhatóságot – csökkenti, de megbontja a politikai hatalom, a cselekvési képesség és a politikai felelősség közötti összhangot. Míg ugyanis a kormánypolitikáért a többségi kormány visel politikai felelősséget, addig mintegy két tucat közpolitikai területen kétharmados többséget követel meg a törvényhozásban, vétőjogot adva ezzel a kormányzati-politikai felelősséget nem viselő ellenzéknek.⁵⁴ A kormány parlamenti felelősségének és a parlamenti határozathozatal eltérő döntéshozatali szabály alá rendelése esetén, azaz ha a kormány a parlament többségének bizalmából nyeri el hivatalát, miközben a törvényhozási üzem viszont a kétharmados többség elvén nyugszik, értelmét veszíti a kormány parlamenti elszámoltatása, felelősségrevonása. Hiszen a kormány ebben a körben – ahol ez az eltérés érvényesül – már nem tehető felelőssé a törvényhozásért, és így a kormányzásért sem. A kormányon maradáshoz és a törvényhozáshoz szükséges eltérő mértékű többség következtében megbomlik a végrehajtás és a törvényhozás parlamentáris rendszerekre jellemző politikai-cselekvési egysége, fúziója is. A fentiekből következő reformjavaslat a kétharmados törvények megszüntetése, esetleg néhány kivételesen fontos garanciális elemnek az alkotmányba emelése lehet.

2. A KONSTRUKTÍV BIZALMATLANSÁGI INDÍTVÁNY

A konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményét (miként a kezdetben a négy-, majd az ötszázalékos küszöböt is) Magyarországon eredetileg azért vezették be, mert az 1990-es választásokon sokpártrendszer és relatív fragmentált parlament jött létre, és többségi kormányt csak koalícióban lehetett felállítani. Noha nyugat-európai demokráciák többsége így működik, a magyar rendszerváltás alkotmányozóinak célja az volt, hogy megelőzzék a kormány instabilitását és a kormányválsá-

gokat.⁵⁵ A weimarizálódástól való félelemben a kormányzati instabilitást – tévesen – a rezsiminstabilitással azonosították. A kialakult és kétharmados törvényben rögzített vegyes választási rendszer mellett az MDF–SZDSZ-paktum létrehozói, de a politikai elemzők többsége is, hosszabb távon is – szintén tévesen – sokpártrendszerrel és fragmentált parlamenttel számoltak⁵⁶: félreértették, illetve rosszul számították ki a választási rendszer hosszabb távú hatásait. Míg tehát az NSZK-ban (miként a német mintát követő demokratikus Spanyolországban is) a konstruktív bizalmatlansági indítványt ténylegesen arányos választási rendszerben választott parlamenttel társították a potenciális parlamenti fragmentáció „ellensúlyozására”, addig a német modell magyar követői egy vegyes, de hatásában többségi választási rendszerrel kombinálták.

A kormány parlamenti felelőssége klasszikus intézményének korlátozása a magyar kormány (és kormányfő) helyzetét nem egy fragmentált parlamenttel szemben, hanem egy fokozatosan koncentrálódó parlamenttel szemben stabilizálja, védi – talán kissé feleslegesen – a klasszikus parlamenti felelősségrevonástól.

Reformjavaslat: a klasszikus parlamenti felelősség visszaállítása (az egyes miniszterekre nézve is).

3. AZ ÁLLAMFŐ JOGKÖREI

Noha az alapszerkezetről született 1989-es kompromisszum a parlamentáris kormányzati rendszer mellett tette le a voksát, és elutasította a félelnöki rendszert, az államfői jogkör szabályozása számos kérdésben inkoherens maradt. S bár a végreható hatalom megosztására tett államfői kísérlet az alkotmánybírák 1991–92-es döntése nyomán politikai értelemben elbukott, az inkoherens alkotmányos szabályozás részben megmaradt, sőt, az alkotmánybírák döntése nyomán újabbakkal bővült. A klasszikus parlamentarizmusban az államfőnek a hatalmi ágak rendszerében való elhelyezkedését a következő három egymáshoz szorosan kapcsolódó elv, illetve intézmény jelöli ki (Kovács, 2001). 1. Az államfő a végrehajtás feje, és a végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormány útján gyakorolja. Azaz érvényesül az alkotmányos monarchiákban kiformált „a király uralodik, de nem kormányoz” elv. 2. Az elv érvényesülését a miniszteri ellenjegyzés intézménye biztosítja: az államfői aktusok csak a kormány egyetértésével érvényesek. 3. Ebből következik az államfő politikai felelőtlensége. Az ellenjegyzés intézményével ugyanis a politikai felelősséget a kormány vagy annak valamely minisztere veszi át, aki a parlament előtt politikai felelős-

séggel tartozik. Az államfőnek tehát a kormány normális működése esetén nincsen önálló, ellenjegyzés nélkül gyakorolható hatalma a végrehajtás területén. Az önálló – és politikailag korántsem semleges – államfői jogkörök a tisztán parlamentáris rezsimekben a kormányfő (és a miniszterek) kinevezésével és felmentésével, valamint a parlament feloszlásával és az új választások kiírásával kapcsolatosak.

A magyar alkotmány azonban – miként Pokol Béla kitűnő elemzésében kimutatta – „normális” parlamenti és kormányzati működés esetére öt olyan ellenjegyzés nélküli jogkört biztosít az államfőnek, amelyek a napi politikai folyamatokba való beavatkozásra nyitnak teret (Pokol, 1994: 33)⁵⁷. Ezzel szemben viszont éppen ott nyirbálja meg, illetve üresíti ki a hagyományos államfői jogköröket, ahol azok a parlamentáris rezsimekben – az alkotmányos monarchiák óta – hagyományosan az államfőhöz kötődnek. Vagyis a kormányfő (és a miniszterek) kinevezésével és felmentésével, valamint a parlament feloszlásával és az új választások kiírásával kapcsolatban. Míg tehát a magyar alkotmány egyrészt a parlamentáris rendszerekben szokásos államfői jogokat megnyirbálja, másrészt attól idegen – ha úgy tetszik, félelnöki – politikai-hatalmi jogosítványokkal ruhazza fel az államfőt.

Úgy vélem, hogy az államfő alkotmányjogi helyzetének ez az ellentmondásos elrendezése adott lehetőséget az egymással ellentétes értelmezésekre, s vezetett az 1990-es évek elején a miniszterelnök és az államfő között kialakult súlyos alkotmányos-politikai konfliktushoz. Az Alkotmánybíróság 1991–92-es döntése politikai értelemben az államfői hatalmi igényeket megnyirbálta, de a fent jelzett alkotmányos inkoherencia megmaradt, sőt az alkotmánybírói értelmezés következtében tovább erősödött. Az ugyanis nem a klasszikus parlamentáris rezsimeket jellemző szabályozás felé, hanem attól eltérő irányba „fejlesztette” tovább a magyar alkotmányt⁵⁸ (vö. Kovács, 2005: 198, 221).

Mindezek alapján megfontolható reformjavaslat lehet az államfő alkotmányjogi helyzetének a felülvizsgálata, és – alkotmánymódosítással – a klasszikus parlamentáris rendszereknek megfelelő módon való újraszabályozása. Ennek célja nem az államfői jogkör csökkentése vagy növelése, hanem a parlamentáris kormányzathoz igazítása. Bizonyos területeken az államfői jogkör csökkenésével (az öt jogkör többségének megszüntetésével), más területeken, amelyek a kormányzati és parlamenti ciklusváltáshoz kapcsolódnak (kormányfő személyének kiválasztása és a parlament feloszlása), annak növelésével jár. Az államfői jogkör „parlamentarizálása” mellett az elnöki „túlhatalom”, vagy a félelnöki irányú fejlődés veszélye nélkül

bevezethető a közvetlen elnökválasztás intézménye. Az utóbbival, amely megvalósítja a magyarok többségének régi vágyát, növelhető a magyar demokrácia legitimitása.

A fenti három „javaslat” természetesen csak fiktív: céljuk egy lehetséges politikatudományi megközelítés bemutatása nem pedig a politikai intézmények tényleges megreformálása. A politikai mérnökséggel szembeni – fentebb jelzett – szkepszis ugyanis ezekre is érvényes. Sőt, e szkepszis forrásai ez esetben még egy továbbitól egészülnek ki; mint minden „írásztal mellett született” javaslat, ezek politikai autentikussága és relevanciája is kétségbe vonható.

JEGYZETEK

- ¹ Az alábbi írás a Pénzügykutató Rt. kutatási programja keretében 2005 novemberében készült tanulmányom néhány ponton javított változata.
- ² A KORRIDOR Politikai Kutatások Központja által 2005. december 12-én a „Politikai rendszerünk alkotmányos alapszerkezete” címmel megrendezett konferencián Stumpf István előadásában egy új alapszerkezet kidolgozásának szükségessége, míg Tölgyessy Péter a kialakult alapszerkezet fenntartása mellett érvelt.
- ³ A rendszer belső *változásait* valamilyen politikai vagy egyéb szempontból feltárt tökéletlenségét nem szabad összekevernünk a *rendszer*váltással. Egy adott rendszeren belül is van változás, nincsen mozdulatlanság, és teljes egyetértés sincsen az alapszerkezetet illetően. Franciaországban, Nagy-Britanniában vagy Olaszországban is találkozhatunk kritikával, elégedetlenséggel a politikai vagy alkotmányos rendszer egyes elemeivel, az elosztással vagy éppen az elit összetételével kapcsolatban – éppen úgy, ahogy egy vagy két évtizede találkozhatunk, vagy egy-két évtized múlva is fogunk.
- ⁴ A rendszerváltás befejezetlenségének nézőpontjából az alapszerkezet fogalma is értelmetlen, értelmezhetetlen.
- ⁵ Minderről bővebben lásd Körösényi 1998: 206–210, valamint Körösényi–Tóth–Török 2003: 359–365.
- ⁶ Már az országos politikába való bevezetésük sem általános a nyugat-európai parlamentáris demokráciákban, összekapcsolásuk viszont egyedülálló.
- ⁷ Az 1989-es háromoldalú tárgyalásokat feldolgozó egyik szerző a következőképpen jellemezte ezt a helyzetet: „Az EKA véleménye némileg ellentmondásos volt: egyrészt vitatta az alkotmánymódosítás legitimitását, több kérdést azzal utasított el kezdetben, hogy azok csak az új alkotmány megalakulásakor merülhetnek fel. Ugyanakkor minden nem jogállami rendelkezés kigyomlálására törekedett, ami a diktatúra alkotmányának teljes revízióját feltételezte. A harmadik oldal csak a szabad választásokhoz minimálisan szükséges alkotmánymódosítást támogatta, az MSZMP lavírozott az álláspontok között”. (Tordai 2000: 487–88).
- ⁸ Az alkotmányos legitimitásdeficit kialakulásának okai – felfogásom szerint – a rendszerváltás politikai „forgatókönyvében” és az 1989–90-es alkotmányozás módjában rejlenek. A legitimitásdeficit melletti legfontosabb formális, procedurális és tartalmi érvek a következők: formális érv, hogy a tartalmi megújítás ellenére még mindig a 1949-es XX. tv., azaz a kommunista alkotmány maradt hatályban. A procedurális érvek szerint az alkotmánymódosítás nem legitim módon történt, ugyanis: (I) a NEKA nem rendelkezett felhatalmazással; (II) a NEKA

résztevői nem voltak legitim szereplők; (III) a formális alkotmánymódosítást végző parlament illegitim volt; (IV) a NEKA nem alkotmányozni ült össze, hanem csak a rendszerváltás szabályait rögzíteni; és végül (V) a NEKA így létrehozott megállapodását a résztvevők egy része nem is írta alá. A megújult alkotmány legitimitásának hiánya melletti tartalmi érv szerint egyik résztvevő sem akart ilyen alkotmányt. Azaz, mivel minden résztvevőnek más volt az alkotmányos elképzelése, nem jött létre alkotmányos konszenzus, hanem egy kényszerű politikai kompromisszum.

- ⁹ „Rendszerkonsolidáción a politikai viszonyok és konfliktusmegoldó folyamatok mintájának kikristályosodását értem” – írja Enyedi Zsolt (1998: 6). Az alkotmány konszolidációján ennek mintájára azt értem, hogy minden szereplő többé-kevésbé ugyanúgy értelmezi az alkotmányos intézmények működését, egymáshoz való viszonyukat, és hasonlóan látják konfliktusaik megoldási módját.
- ¹⁰ Miért bukott meg 1996 nyarán az új alkotmányt előkészítő parlamenti bizottság (Bihari-bizottság) javaslata? Az MSZP vezetése és a kormány elsősorban négy dolgot hiányolt. Ezek a következők: az érdekegyeztetési mechanizmus alkotmányba foglalása; a szociális állam fogalma; az, hogy környezeti és munkavállalói jogok bíróság előtt kikényszeríthető jogként kerüljenek az alkotmányba; az OIT felállítása (HVG 1996. július 6. 71–73; HVG 1996. okt. 19. 141–42.).
- ¹¹ Például népszavazás kezdeményezése az MSZP részéről 1990-ben, az FKGP részéről 1995-ben és a Munkáspárt részéről 1999-ben.
- ¹² Például Kis János, Bragyova András, Kukorelli István, Pokol Béla Sajó András és Sári János.
- ¹³ Egy áttekintést ad például a HVG 1996. június 1-jei száma, 70. o.
- ¹⁴ Ezekről bővebben lásd Körösenyi–Tóth–Török 2003: 71–83. o.
- ¹⁵ Lásd még Majtényi, 2004. A liberálisok másik része a konzervatív alkotmányozás híveként a hatályos alkotmány szimbolikus kodifikációjával (esetleg népszavazással) és a további alkotmánymódosítás megnehezítésével próbálna stabilizálni a status quót (Kis János, 2004; Halmi, 2004).
- ¹⁶ Az alkotmánymódosításhoz a parlamenti képviselők kétharmadának szavazata szükséges, ami – nemzetközi összehasonlításban – könnyű módosításnak számít.
- ¹⁷ Ami a szempontunkból lényeges, hogy a „fehér foltokat” nem az alkotmányozó hatalom (parlament alkotmánymódosítás) és nem is a politikai szereplők töltötték ki. Az utóbbiaknak kevés terük maradt arra, hogy a közjogi intézmények közötti konfliktusokat „spontán” módon, politikai precedensek révén saját maguk oldják meg, kialakítva valamilyen konvenciót.
- ¹⁸ Az alábbi részben támaszkodom egy korábbi munkámra (Körösenyi, 2000: 335–336).
- ¹⁹ Az 1990-es évek első éveiben Göncz elnök (és az Antall-kormánynak az államfő mögött felsorakozott ellenzéke) a köztársasági elnöki szerepet és jogkört a kormány és a parlamenti kormánytöbbség *ellensúlyaként* fogta fel, s ennek megfelelően kiterjesztően értelmezte államfői jogkörét. Az elnök ugyanis a hadsereg, a külpolitika, valamint a nem közigazgatási jellegű ún. nemzeti intézmények vezetőinek kinevezése körében érdemi államfői alkotmányos hatáskör és *politikai diszkréció* alapján járt el, szemben a kormányfő jogköréreltelmezésével.
- ²⁰ A dualista végrehajtás koncepciója szerint az államfő a végrehajtó hatalom része, továbbá a rendőrség és a honvédség politikailag független kormánytól. Több területen kétségbe vonták a kormány területi államigazgatási jogköreit és politikai felelősségét (pl. köztársasági megbízotti intézmény és a dekoncentrált szervek elutasítása). Az AB-döntéseket követően az 1993-as CX. honvédelmi törvény megteremtette az egyedi utasítási jogot a honvédelmi miniszter számára a honvédség parancsnoka felé; az 1994-es rendőrségről

- szóló XXXIV. törvény biztosította a belügyminiszter egyedi utasítási jogát az országos rendőrfőkapitány felé; a köztársasági megbízottak jogutódjaként ki-nevezett megyei közigazgatási hivatali vezetők közvetlenebb belügyminiszteri irányítás alá kerültek [147/1994-es (XI. 17.) kormányrendelet] és jogkörüket tovább bővítették [191/1996. (XII. 17.) kormányrendelet].
- ²¹ A parlament 1998 februárjában született döntése nyomán 50 parlamenti képviselő, továbbá a parlament állandó bizottsága(i) elveszítették a jogukat arra, hogy valamely törvényjavaslatról előzetes normakontrollt kérjenek az Alkotmánybíróságtól.
- ²² A NATO-csatlakozásról (1997) és az európai uniós csatlakozásról (2003) való népszavazást a kormány kezdeményezte (Körösenyi-Tóth-Török, 2003: 340–42).
- ²³ Az egyik arra irányult, hogy az Alkotmánybíróság elnökét ne maguk az alkotmánybírák, hanem a parlament válassza meg. Egy másik, a parlament Alkotmánybírósággal szembeni hatalmát növelő javaslat szerint – amely szintén csak tervezet maradt – a kétharmados törvények alkotmányosért voltak megállapítását az Alkotmánybíróság tagjai közti legalább kétharmados többséghez kötötte volna (Holló, é. n.: 106–112).
- ²⁴ A parlamentáris kormányzás brit módját hagyományosan a *kabinetkormányzás* fogalmával írták le. Ezt váltotta fel fokozatosan az 1960–80-as évek vitái nyomán a *miniszterelnöki* kormányzás fogalma. Az 1990-es évektől kezdődően azonban egyre több szerző már a kormány(zás) *prezidencializálódásáról* ír. Egy 2000. évi koppenhágai ECPR-workshop nyomán nemzetközi összehasonlító kutatás indult a jelenség tanulmányozására, melynek eredményeit azóta külön kötetben publikálták (Poguntke–Webb, 2005). Az alábbiakban e kutatás során kialakított megközelítést fogom alkalmazni a magyar politikai rendszer jellegének és változásainak az elemzésére. A megközelítés első hazai alkalmazására lásd Körösenyi 2001 (lásd továbbá a cikkről kialakult vitát a *Századvég*, Új folyam, 22. számában).
- ²⁵ Ez amúgy is egy téves analógia, hiszen a brit miniszterelnök az összehasonlítható alkotmánytani, illetve politikatudományi irodalom szerint az amerikai elnöknel semmivel sem kisebb hatalmú. Hatalma legfeljebb másra terjed ki, s mások annak forrásai. Például a szilárd parlamenti többség a brit kormányfő számára a törvényhozással szemben olyan fölényt biztosít, amivel az amerikai elnök nem rendelkezik.
- ²⁶ A politikatudományi irodalomban ezt a prezidencializálódás fogalma mellett gyakran az *amerikanizálódás* terminusával jelölik.
- ²⁷ Azért elnöki jellegű, mert az amerikai elnök kormányzati politikája szinte alig függ az őt székébe segítő párttól.
- ²⁸ Az Egyesült Államokban a váltás akkor következett be, amikor az elnökválasztási procedúra kikerült a pártok közvetlen ellenőrzési köréből: a vízváltást F. D. Rooseveltnél elnöksége jelentette (Calise, 2005: 96–97).
- ²⁹ Szeretném hangsúlyozni, hogy itt nem egy lezárt, s az európai parlamenti demokratikiák mindegyikében egyformán végbement folyamatról van szó. A politika prezidencializálódása empirikus tézis. Empirikus kérdés ugyanis, hogy hol mennyire mennek ilyen irányú változások végbe a politikai rendszerben, illetve hogy végbemennek-e egyáltalán. Poguntke és Webb kötetének (2005) esettanulmányai országonként eltérő, igen színes képet mutatnak, de összességében a prezidencializálódás trendjét mutatják ki.
- ³⁰ Forrás: www.meh.hu.
- ³¹ Ez nem így volt a parlamenti uralom (vagy parlamenti kormányzás) rendszerében, így a III. és IV. Francia Köztársaság és az első Olasz Köztársaság (1940-es évek végétől 1990-es évek elejéig) idején, és némileg másképpen van a hatalmi ágak elválasztásának elvét intézményesítő országokban, ahol összeférhetetlenséget mondtak ki a kormánytagság és a képviselői mandátum között.

- ³² A magyar kormányzati rendszer amúgy is korlátozott parlamentáris jellege (Körösényi, 1998; 1999) ezzel tovább gyengült; a miniszterelnöki kormányzás olyan vonásai erősödtek meg, amelyek – ezúttal nem a brit, hanem – leginkább a francia félelnöki vagy az amerikai elnöki rendszerre emlékeztetnek.
- ³³ Az is jellemző, hogy miként a sajtó egész megyék (pontosabban megyei szocialista pártszervezetek, illetve pártvezetés) „megvásárlásáról” írt. Gyurcsány párton belüli karrierje tehát nem klasszikus, a párt belső szervezeti hierarchiáján való, hosszú évek pártmunkájával való lassú felemelkedés, hanem a párton belüli pozícióknak, illetve támogatásnak a gyors, felülről történő „felvásárlása”.
- ³⁴ Medgyessyből előbb válik kormányfőjelölt, mint képviselő.
- ³⁵ Orbán 1993–2000 között folyamatosan pártjának elnöke. 2000-ben előbb Kövér László, majd 2001-től Pokorni Zoltán, 2002-ben pedig Áder János (ügyvezető elnök) követi a pártelnöki poszton. A választási vereség után 2003-tól azonban ismét Orbán a párt elnöke.
- ³⁶ 2002-ben, mint kormányfő, természetes módon szintén ő volt a Fidesz „miniszterelnök-jelöltje”.
- ³⁷ Az első idegenlégiós-jelölt Németh Miklós volt, s csak utána jött Medgyessy. S bár az 1990-es évek végi MSZP-ben *outsidernek* számítanak, mindketten a pártállami nómenklatúra és a szocialista szubkultúra tagjai.
- ³⁸ Így vált például Angela Merkel 2000-ben a CDU elnökévé Wolfgang Schauble váratlan lemondása után kialakult vezetési válság idején (Poguntke, 2005: 74), de Tony Blair is többször használt plebiszciter eszközöket azért, hogy megtörje a Munkáspárt középszintű funkcionáriusainak és aktivistáinak ellenállását (Heffernan és Webb, 2005: 47).
- ³⁹ Medgyessy és Gyurcsány tanácsadóit sokan inkább liberálisoknak, mint szocialistáknak tartották.
- ⁴⁰ Formálisan ugyan a többi versenyben levő párt is általában megnevez valakit, miközben nincsen tényleges esélye a kormányfői pozíció elnyerésére.
- ⁴¹ A hatalmas egykori állampárti vagyon egy részét megöröklő MSZP függése gyengébb.
- ⁴² Ebben a pontban támaszkodtam egy korábbi munkámra (Körösényi, 2001).
- ⁴³ Egy másik példa lehet az olasz választási rendszer reformja (Calise, 2005: 102).
- ⁴⁴ Itt nincs mód kitérni arra, ami talán a legfontosabb kérdés: a társadalmi cselekvés kimenete gyakran egymással rivalizáló és ellenérdekelt szereplők stratégiai cselekvéseinek eredőjeként alakul ki.
- ⁴⁵ Lásd „A korszakváltás programja” 3. rész (Megvédjük a jogállami forradalom vívmányait), <http://korszakvaltas.szdsz.hu/html/03.htm> (letöltve 2005. 11. 1.).
- ⁴⁶ „A velleitás az erőtlén vágyak és bágyadt akarat együttese” (Gombár, 1989: 166).
- ⁴⁷ Orbán Viktornek az Index internetes újság számára adott nyilatkozata szerint a Fidesz–MPP szakértői a brit kabinetrendszert és a francia félelnöki rendszert egyaránt tanulmányozzák. Bogád Zoltán–Spirk József: „Orbán: csak ne hagyjuk, hogy bezárjanak a tegnapha” (<http://index.hu/politika/belfold/ov051020/>).
- ⁴⁸ Csakhogy e folyamatoknak van egy másik, ezzel ellentétes értelmezése is. Kis János szerint például „(n)em mondhatjuk, hogy az eltelt szűk másfél évtizedben az alkotmány tekintélye megszilárdult volna. Inkább bizonytalanabbá vált. A rendszerváltás utáni Magyarországon az alkotmánytisztelet eleve gyenge volt, és az idő múlásával egyre gyengül...” (Kis, 2004: 50). Kis tézise a relatív konszolidáció ellentéte.
- ⁴⁹ Vitatott, hogy ez az utólagos legitímáció végbement-e. Majtényi (2004) és Sólyom (2004: 16) szerint igen, míg Kis (2004: 50) szerint nem.
- ⁵⁰ E koncepció szerint nincs egyetlen egy alkotmányozó hatalom (Majtényi, 2004).

- ⁵¹ A köztársasági elnöki hatalom SZDSZ-es átértelmezéséről: „Az úgynevezett közepesen erős köztársasági elnöki hatalom ugyanakkor ma már nincs ellenére az SZDSZ-nek, pedig annak idején éppen ön kíméletlenül ostromozta ezt a konstrukciót. A kívülállóban felmerül a gyanú, hogy... voltaképpen nincsenek is optimális közjogi megoldások, annál inkább léteznek nyers hatalmi érdekek” – vezeti be egy vezető SZDSZ-es politikushoz intézett kérdését Babus Endre, a HVG újságírója a lap 1990. június 29-i számában (78. o.).
- ⁵² Gyakori – és jogos – kritika, hogy túl könnyű módosítani a magyar alkotmányt. Az ilyen konzervatív alkotmányozási tervnek része lehet az alkotmánymódosítás „megnehezítése”: például olyan módon, hogy csak két egymás után következő parlament minősített többsége esetén (vagy/és népszavazás jóváhagyásával) lehessen csak alkotmányt módosítani. Ez azonban azzal a következménnyel jár – és felfogásom szerint ezért e javaslat „hátránya” –, hogy még jobban megerősíti a nagyhatalmú AB alkotmányozó-jogalkotó szerepét.
- ⁵³ Meghaladja jelen vállalkozás kereteit, hogy tárgyaljam az Alkotmánybíróság „túlhatalmának” kérdését. Hangsúlyozni szeretném, hogy a nemzetközi összehasonlításban is nagyhatalmú magyar AB tevékenységét nemcsak alapjogi, de *közjogi* aktivizmus is jellemezte. Aktív alkotmányozó és a törvényhozást is befolyásoló hatalommá vált. Hatalmának megfelelő pontokon való korlátozása szintén megfontolandó a parlamentarizmus megerősítése szempontjából.
- ⁵⁴ A kormánynak ugyanis ezeken a területeken a politikája végrehajtásához szükséges törvények elfogadásához szüksége van a parlament támogatására.
- ⁵⁵ A rendszerváltók – úgy tűnik – többet tudtak a két világháború közötti, mint a kortárs európai demokráciákról.
- ⁵⁶ A pártrendszert strukturáló legfontosabb mögöttes intézményi tényező ugyanis a választási rendszer. 1989–90-ben a választási rendszer megalkotóinak célja a vegyes rendszer, azaz az egyéni kerületi és az arányos pártlistás rendszer kombinálása volt, és ez által a reprezentáció sokszínűségének és a kormányozhatóság biztosításának az együttes megteremtése. Csakhogy míg a mintaországoknak tekintett NSZK választási rendszere olyan „vegyes” rendszer, amelyben bár egyéni kerületek is vannak és az állampolgárok számára két szavazatot biztosít, valójában arányos mandátumelosztást valósít meg, addig a magyar a mandátumok egy részét többségi, egy másik részét arányos (kompenzációs) módon osztja szét. A mandátumelosztásra való hatásában azonban nem az arányos, hanem a többségi rendszerhez áll közelebb.
- ⁵⁷ Ezek: 1. törvénykezdeményezési jog; 2. javaslattételi jog az Országgyűlésben; 3. részvételi és felszólalási jog a parlament plenáris és bizottsági ülésein; 4. népszavazás-kezdeményezési jog; 5. vétójog a törvényhozás terén.
- ⁵⁸ Az AB a politikai felelőtlenség elvéből kiindulva az államfőt a végrehajtó hatalmon kívülre helyezte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arató, Andrew (2000): *Civil Society, Constitutionalism and Legitimacy*. Lanham–Boulder–New York–Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Arató András (2004): „Kelet-Európa: az alkotmányozás harmadik modellje.” In Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) (2004): *És mi lesz az alkotmánnyal?* Budapest, Eötvös Károly Intézet, 25–30. o.
- Babus Endre (1996): „Bal-ítélet. Alkotmányozási patt.” *HVG*. július 6., 71–73. o.
- Calise, Mauro (2005): „Presidentialization, Italian Style.” In Poguntke, Thomas and Paul Webb, eds., (2005): *The Presidentialization of Politics*, pp. 88–106.

- Duverger, Maurice (1964): *Political Parties*. London, Meuthen.
- Enyedi Zsolt (1998): „Pártrendszer és politikai konszolidáció.” *Politikatudományi Szemle* 3. szám, 5–32. o.
- Gombár Csaba (1989): *Borítékolt politika*. Budapest, Pénzügykutató Részvénytársaság.
- Gyórfi Tamás (2004) „Miért (ne) alkotmányozunk?” In Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) (2004): *És mi lesz az alkotmánnyal?* Budapest, Eötvös Károly Intézet, 62–70. o.
- Halmai Gábor (2000): „Az 1949-es alkotmány jogállamosítása.” In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. Hetedik kötet. Alkotmányos forradalom. Budapest: Új Mandátum, 180–202. o.
- Halmai Gábor (2004): „Régi kérdések – új válaszok?” In Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) (2004): *És mi lesz az alkotmánnyal?* Budapest, Eötvös Károly Intézet, 57–61. o.
- Heffernan, R.–Webb, P. (2005): „The British Prime Minister: Much More Than »First Among Equals«.” In Poguntke, Thomas and Paul Webb, eds., (2005): *The Presidentialization of Politics*, pp. 26–62.
- Holló András (é. n.): *Az Alkotmánybíróság*. Útmutató Kiadó.
- Juhász Gábor, (1996): *Pénzképviselet*. Budapest, HVG Kiadói Rt.
- Katz, R. S.–Mair, P. (1995): „Changing Models of Party Organization and Party Democracy.” *The Emergence of the Cartel Party, Party Politics*, Vol. 1., No. 1., 5–28. o.
- Kis János (2004): „Az alkotmány véglegesítése.” In Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) (2004): *És mi lesz az alkotmánnyal?* Budapest, Eötvös Károly Intézet, 43–56. o.
- Kiss Balázs (2003): „Kampány és tabloidizáció.” In: Sárközy Erika–Schleiner Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Budapest, Akadémia, 8–40. o.
- Kovács Virág (2001): „A köztársasági elnök – »a végrehajtóhatalmon kívül« és a »politika felett«?” *Magyar Közigazgatás*, 6. szám, 352–62. o.
- Kovács Virág (2005): „Köztársasági elnök – politika – hatalom.” Budapest, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola, *Ph.D.-disszertáció*.
- Körösényi András (1998): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Körösényi András (2000): „A kormányzati rendszer tíz éve.” In *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris Kiadó, Budapest. (Korábban megjelent a Kurtán et. al. Magyarország évtizedkönyve c. kötetben. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1998. 418–434. o.)
- Körösényi András (2001): „Parlamentáris vagy »elnöki« kormányzás?” *Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. Századvég*, Új folyam, 20. szám, (2001) 3–38. o.
- Körösényi András (2005): „Párturalom és államfői szerep. A 2004-es kormányváltás legitimitásáról.” In Sándor Péter et. al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2004-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 123–132. o.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Kukorelli István (1995): *Az alkotmányozás évtizede*. Budapest, Korona.
- Kukorelli István (szerk.) (2002): *Alkotmánytan I*. Budapest, Osiris.
- Majtényi László (2004): „A jogállami forradalom történeti alkotmánya.” In Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) (2004): *És mi lesz az alkotmánnyal?* Budapest, Eötvös Károly Intézet, 71–80. o.
- Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) (2004): *És mi lesz az alkotmánnyal?* Budapest, Eötvös Károly Intézet.
- Pedersen, Karina–Tim Knudsen (2005): „Denmark: Presidentialisation in a Consensual Democracy.” In Poguntke, Thomas and Paul Webb, eds. (2005): *The Presidentialization of Politics*, pp. 159–175.

- Pesti Sándor, (2000): „A kormányzati döntéshozatal.” *Századvég*, 3. szám (ősz).
- Poguntke, Th. (2005): „A Presidentializing Party State? The Federal Republic of Germany.” In Poguntke, Thomas and Paul Webb, eds. (2005): *The Presidentialization of Politics*, pp. 63–87.
- Poguntke, Thomas and Paul Webb, eds. (2005): *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. (Oxford U. P.)
- Poguntke, T. –Webb, P. (2005): „The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analyses.” In Poguntke, Thomas and Paul Webb, eds. (2005): *The Presidentialization of Politics*, pp. 1–25.
- Pokol Béla (1994): *A magyar parlamentarizmus*. Budapest, Cserépfalvi.
- Sajó András (1993): „A »láthatatlan alkotmány« apró betűi: a magyar Alkotmánybíróság első ezerkétszáz napja.” *Állam- és Jogtudomány*, XXXV. 1–2. szám.
- Sartori, Giovanni (1997): *Comparative Constitutional Engineering: Structures, Incentives and Outcomes*. London, Macmillan.
- Sárközy Tamás (2005): „A kormányzás átalakulása.” In Sándor P. et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2005*. Bp., Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 97–122. o.
- Somogyvári István (1996): „Alkotmányozás Magyarországon.” *Társadalmi Szemle*, 10. szám, 30–51. o.
- Sólyom László (2004): „A jogállami forradalomtól az EU-csatlakozásig. Az alkotmányfejlődés keretei.” In Majtényi László–Miklósi Zoltán (szerk.) *És mi lesz az alkotmánnyal?* 9–24. o.
- Szalay Péter (1991): „Rendszerváltozás és alkotmánymódosítás – 1990.” In Kurtán et al. *Magyarország politikai évkönyve 1991*. 430–434.
- Tordai Csaba (2000): „A Harmadik Köztársaság alkotmányának születése.” In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. Hetedik kötet. Alkotmányos forradalom. Budapest: Új Mandátum, 481–502.
- Tóth Csaba (2001): „A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya.” *Politikatudományi Szemle*, 3. szám, 81–103. o.

LÁSZLÓ RÉKA

Kormányzati instabilitás és a politikai rendszer stabilitása

A pártokrácia hatása az olasz politikai rendszerre

*Az olasz politikát az esetek többségében
figyelmen kívül hagyják. [...]
Egyrészt rendkívül bonyolultnak, furcsának tűnik, állandóan
ésszerűtlenségeknek van kitéve, érthetetlen, hóbortos,
nevetséges és nyugtalanító. [...]
Másképp Olaszországot modellnek állítják és tökéletes
kísérleti terepnek tartják.
(Lazar, 1997: 1)*

BEVEZETÉS

Régi politikatudományi közhely, hogy a kétpártrendszer stabil, hatékony és konszenzuskereső kormányzást és stabil politikai rendszert eredményez, míg a sokpártrendszer a fragmentáltság, az állandó koalíciós egyeztetési kényszer miatt instabil kormányokat, következésképpen instabil politikai rendszereket fog eredményezni. Különösen erős volt az instabilizálódástól való félelem a második világháborút követő első két évtizedben, amikor a politikusokban és a társadalomban még friss volt a demokráciáknak a húszas-harmincas évek fordulóján bekövetkező hanyatlásának, a totalitárius és autoritárius rendszerek előretörésének élménye, amelynek nyomait lépten-nyomon tapasztalhatták a háborúban félig elpusztított Európában. Az 1945 utáni korszak uralkodó nézete ennek megfelelően az volt, hogy a demokrácia egyik legfőbb kockázati tényezője a

weimarizálódás, azaz egy olyan erősen polarizált pártrendszer kialakulása, amely arányos, alacsony küszöbű választási rendszerrel párosulva sokpárti, gyenge kormányokat tudna csak kiállítani, amelyek állandóan ki lennének téve egy szélsőjobb- vagy szélsőbaloldali hatalomátvétel veszélyének. A leginkább veszélyeztetett országok közé a posztfasiszta Olaszországot és a háborúban legyengült, majd kettéosztott Németországot sorolták, ezért a győztes hatalmak – különösen az Egyesült Államok – megkülönböztetett figyelemmel követte e két ország politikai életének alakulását. E féltő gondoskodás ellenére vagy ettől függetlenül az olasz politikai rendszer a parlamentáris demokrácia olyan útját választotta, amelyben a politikai intézményrendszer középpontjában nem egy erős kormány, hanem a sokpárti parlament áll, amelyet igen alacsony küszöbű¹ arányos választási rendszer segítségével választanak meg. Ennek folyamánként a megalakuló többpárti koalíciós kormányok élettartama igen alacsony volt (átlagosan 1 éves), tehát kijelenthetjük, hogy Olaszországot *kormányzati instabilitás* jellemezte. Kérdés, hogy ezek alapján instabilnak nevezhetjük-e magát az olasz politikai rendszert is, különösen annak 1992-ig tartó, I. Köztársaságnak is nevezett fázisát? Nézetünk szerint a kormányzati instabilitás és a politikai rendszer stabilitása között Olaszország esetében nem volt szoros korreláció, így az olasz politikai rendszer, bár rendelkezett bizonyos anomáliás² tulajdonságokkal, *nem volt instabil demokrácia*. Ennek hátterében pedig elsősorban a bipoláris nemzetközi politikai környezet által meghatározott belpolitika állt, amely kijelölte és a bipoláris világrend össze nem omlásáig meg is határozta a pártok közötti versengés fő törésvonalát.

1. Elméleti háttér

Az olasz politikával kapcsolatos sztereotípiákkal szembehelyezkedők közül elsőként Joseph LaPalombara *Democracy Italian Style* (LaPalombara, 1987) című könyvét emelnénk ki, amelyben a szerző egyrészt a Robert Dahl által megfogalmazott demokratikus poliarchia fogalmával élve amellettt érvel, hogy Olaszország olyan mértékben és olyan körülmények között képes eleget tenni a *demokratikus poliarchia* követelményeinek, amely körülmények más államok esetén a rendszer fennállását veszélyeztetnék. Így többek között biztosítja a választópolgárok participációs jogait, információkhoz való hozzáférést, a sajtószabadság védelmét, a pártpluralizmust, a méltányos igazságszolgáltatást és fogva tartást. A szinte túlzóan optimista érvelés

elfogultságát csökkenti, hogy a szerző egyúttal elismeri a társadalom átpolitizáltságát, a demokratikus rendszer pártelit-központúságát, bár hangoztatja, hogy (legalábbis a könyv megírásának időpontjában) adott körülmények között a fennálló az egyetlen életképes rendszer. Könyvének jelentősége elsősorban az, hogy az olasz politikát saját jogán, az egyedi és meghatározó jelentőségű történelmi és társadalmi kereteket figyelembe véve kívánja elemezni.

Az 1946-tól 1992-ig fennálló I. Köztársaság pártrendszere a parlamenti pártok számát tekintve olyan sokpártrendszerként jellemezhető, amelyben átlagosan legalább nyolc párt jutott parlamenti képviselőnek. Giovanni Sartori pártrendszer-típológiáját felhasználva *polarizált sokpártrendszer*ként lehetne kategorizálni, amelyben a pártrendszer jobb és bal szélén álló pártok között igen nagy az ideológiai távolság, tehát polarizált pluralizmus érvényesül. Ezt erősíti meg az a sajátosság is, hogy a pártrendszerben két koalícióképtelen párt is található (Enyedi-Körösényi, 2001: 150–151), amelyek közül a Kommunista Párt (Partito Comunista Italiano, a továbbiakban OKP) e korszakban átlagosan a szavazatok mintegy 30%-át szerezte meg, a fasiszta gyökerekkel rendelkező szélsőjobboldali Olasz Szociális Mozgalom (Movimento Sociale Italiano, OSZM) pedig mintegy 6–7%-os támogatottsággal rendelkezett, különösen Dél-Olaszországban. A rendszer széttagozódása ellen hatott ugyanakkor, hogy a középpárt egyben magpárt is volt, így a szavazói preferenciák átlagosan 40%-át birtokolva szinte fél évszázadon át uralta a politikai rendszert és a kormányzatot (Enyedi-Körösényi, 2001: 142). Érvényesült továbbá egyfajta tökéletlen bipoláris tendencia, amelynek alapján Giorgio Galli egyenesen *tökéletlen kétpártrendszer*ként (bipartismo imperfetto) definiálta az olasz pártrendszert, magát a politikai rendszert pedig *tökéletlen demokráciának* (Galli, 1966). Képlettében az egyik oldalon a „demokrácia védelmezőjének” szerepében a Kereszténydemokrata Párt (Democrazia Cristiana, KD) található átlagosan 40% körüli támogatottsággal, körülvéve 3–4 kisebb párttal, balközépről az Olasz Szociáldemokrata Párttal (Partito Socialista Democratico Italiano, OSZDP), az Olasz Republikánus Párttal (Partito Repubblicano Italiano, ORP), valamint jobbközépről az Olasz Liberális Párttal (Partito Liberale Italiano, OLP), amelyekkel rendszerint közös kormánykoalíciót alakított,³ míg a másik oldalon gyakorlatilag egymagában állt az Olasz Kommunista Párt (Partito Comunista Italiano, OKP). Azáltal, hogy az Olasz Szocialista Párt (Partito Socialista Italiano, OSZP), amely kezdetben az OKP szövetségese és egyben riválisa is volt, a Szovjet Kommunista Párt XX.

kongresszusának leleplezése és az 1956-os magyar forradalom szovjet leverése után szakított a kommunizmus céljaival, 1963-tól pedig a KD-val alkotott kormánykoalíciót, még egyértelműbbé tette a Kommunista Párt par excellence ellenzéki szerepét és az ideológiai (kommunizmus–antikommunizmus) törésvonal dominanciáját a gazdasági-elosztási törésvonal fölött.

Gianfranco Pasquino ugyanakkor úgy véli, a pártversenyben nem kétpólusú, hanem hárompólusú dinamika érvényesült: azaz létezett egy középső pólus (KD), egy szélsőbaloldali pólus (PCI) és egy szélsőjobboldali pólus (OSZM), és mivel a rendszer közepén merevedett meg, a kereszténydemokrata színezetű kormányoknak nem volt és nem is lehetett demokratikus alternatívája (Pasquino, 2002: 112–113). Ezzel szemben Franco De Felice meghatározó jelentőségű 1989-es tanulmányában (De Felice, 1999) vitatja a Kommunista Párt szélsőségességét és azt a gyakori vádat, hogy a párt *kettős lojalitással* rendelkezik, nemcsak Olaszország, hanem a Szovjetunió és az általa kiépített birodalom iránt is lojális. Értelmezése szerint éppen a hidegháború nyomán kialakult európai rendszerben képezett strukturális elemet a nemzetközi meghatározottság és az amerikai hegemónia (lásd Marshall-terv, az Európai Szén és Acél Közösség, majd az Európai Gazdasági Közösség), amely az európai vezető elitben eredményezett „kettős lojalitást”. Ebben a gazdasági és politikai környezetben a katonai kiadások ösztönzőleg hatottak a befektetésekre és a fogyasztásra, így De Felice szerint a kommunistaellenesség már az ideológiai dimenzió túl gazdasági, politikai és katonai dimenziót is nyert. A nemzetközi politika antikommunista meghatározottsága egyrészt nemzeti kontextusban mérsékelt, katolikus kormányok által kivitelezett fejlesztési politikákban nyilvánult meg, másrészt erőszakos jelenségekhez és politikai degenerációhoz is vezetett. Olaszország esetében ez azt eredményezte, hogy jellegzetességgé vált az a törekvés, hogy a politikai életet erőszakos cselekmények, merényletek, politikai gyilkosságok révén kívánják befolyásolni, amely cselekményekben ugyanakkor az állam egyes szektorai is érintettek voltak (például a titkosszolgálatok), így végső soron a jogállamiság is veszélybe került. Ebben a kontextusban fontos szerepet játszott az a Kommunista Párt, amely bár a körülmények kényszere alatt, jobb híján fogadta el a jelenlegi olasz demokrácia keretei közötti politizálást, és ideális berendezkedésnek továbbra is a szocialista típusú demokratikus államot jelölte meg, az olasz állam létét veszélyeztető szélsőbaloldali és szélsőjobboldali terrorista, illetve anarchista támadások alatt mindvégig felelősségteljes magatartást mutatott és a jogállami rend helyreállítása mellett foglalt állást.⁴

A tipológiák jellemzője, hogy míg egyrészt szemléltető jellegnek köszönhetően nagymértékben megkönnyítik az összehasonlító gondolkodást, a valóságban sokkal árnyaltabb helyzeteket egyszerűsítenek le éppen az összehasonlítás megkönnyítése érdekében. Így az Olasz Kommunista Párt „rendszerellenesként” való jellemzése korántsem tükröz ennyire egyértelmű és konstans helyzetet, sőt, az OKP történelmi szerepének tisztázása egymagában külön könyvet érdemelne. A Kommunista Párt második legnagyobb erőként való jelenléte egyértelműen polarizáló hatással volt a korszak pártrendszerére és a politikai versengés fő irányaira, és a kommunista–antikommunista törésvonal a korszak egészében meghatározta a koalícióalkotási stratégiát. Ugyanakkor az OKP-nak az olasz államhoz és a politikai rendszerhez való viszonyulása a korszak folyamán jelentős mértékben árnyaltabbá vált, sőt bizonyos kérdésekben teljesen megváltozott. Az 1948-as választásokat és a Togliatti elleni merényletet követően politizálását a „progresszív demokrácia” (Calandra, 1996), a létező demokratikus keretek közötti politizálás felvállalt, ugyanakkor egyben kényszeres stratégiája (mivel a görög polgárháború és a chilei puccs után a bipoláris keretek között eredményes rendszerváltásra nem számíthatott),⁵ valamint a megvalósítani célzott, igazi demokráciaként felfogott szocializmus céljának elérése közötti *állandó antagonizmus* határozta meg. Rövid és hosszú távú választásait, így a forradalmi rendszerváltás, a proletárdiktatúra tételeinek a feladását, a plurális parlamentáris demokrácia, a kapitalista gazdaság feltételes elfogadását, az eurokommunizmus programjának meghirdetését és a kereszténydemokratákkal való történelmi kompromisszum programját minden esetben az a törekvés határozta meg, hogy a választók előtt, megcáfolva a kettős lojalitására vonatkozó vádakat, valódi nemzeti elkötelezettségű olasz pártként jelenjen meg, amely nem rombolni, hanem reformálni akar. Ennek ellenére, mint azt az Olasz Kommunista Párt működésének kiváló ismerője, Piero Ignazi szemléletesen, kutatásokkal alátámasztva igazolja,⁶ nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a kommunista értelmiség és a párt vezetősége 1989-ig nem szakította meg a kapcsolatot a kelet-európai rendszerekkel: Berlinguer 1981-es Szovjetuniót bíráló kijelentése ellenére a „szakítás” (lo strappo) a gyakorlatban a Szovjetunió *egyes kérdésekben kifejtett álláspontjával* való legitim egyet nem értést jelentett, de *nem magának a rendszernek a kritikáját vagy annak elutasítását.*⁷ Így a nyolcvanas évek közepén a középkeletiek továbbra is a „létező szocializmusokat” tartották ideiglenes hivatkozási pontnak, a kommunista sajtó továbbra is elővigyázatosan és tiszteletteljesen viszonyult ezekhez, és bírálatot

„csak” a „sztálinizmus” elnyomásával, a despotizmussal, a cenzúrával és az alacsony gazdasági hatékonysággal szemben fogalmazott meg alkalmanként, ám magát a rendszert továbbra is egészségesnek tekintette. Sőt, Gorbacsov reformtörekvéseiben újabb érvet látott amellet, hogy a rendszer jó, megreformálható, éppen ezért a peresztrojka véghezvitelét nem kell megzavarni az elnyomással szembeni bírálatokkal (Ignazi, 1992: 69–70). Ennek külső jele, hogy 1989-ig az OKP kongresszusain minden alkalommal részt vesznek a kelet-európai testvérpártok küldöttei,⁸ és az, hogy mint Giorgio Napolitano, a párt külügyi felelőse 1987-ben a *Rinascita* című hetilapban közölt írásban kifejti, az OKP vezetősége támogatja e pártok *reformkommunistáit* azon törekvéseikben, hogy a rendszerek működésbeli hibáit *maguk javítsák ki, felülről*, így ez ne érintse a szocialista kereteket, az egypártrendszert (Ignazi, 1992: 70). Ugyanakkor tény, hogy az olasz demokrácia legnagyobb megpróbáltatását jelentő ügyben, Aldo Moro 1978-as elrablásában és meggyilkolásában, az Olasz Kommunista Párt elítélte a terrorista cselekedetet és támogatást nyújtott a Kereszténydemokrata Pártnak az állam és a demokratikus politizálás presztízsének megerősítése érdekében. Eszerint az olasz pártrendszer szélsőségesen polarizáltként való jellemzését, az Olasz Kommunista Párt rendszerellenességét azzal a fenntartással lehet elfogadni, hogy bár a párt mindvégig bírálta a fennálló tökéletlennek tartott demokráciát, és helyette ideális politikai rendszernek az igazi demokráciának tartott szocializmust tekintette, a fennálló rendszer erőszakos megdöntése nem szerepelt programjában, hanem célként a demokratikus választások révén történő hatalomváltást, illetve a szocializmus egyes vívmányainak békés és fokozatos bevezetését fogalmazta meg.

Szintén elméleti jellegű az a vita, amely az olasz demokrácia konszenzusos jellegéről folyik. A vita háttérében annak az állításnak az elfogadása vagy elvetése áll, hogy az I. Köztársaság rendszerét sajátságos, egyedi körülmények által meghatározott rendszerként kell kezelni és elemezni, vagy pedig besorolható-e a politikatudomány valamelyik ismert (népszerű) tipológiája szerint. Sergio Fabbrini (Fabbrini, 2000: 35–40) az utóbbi álláspontra helyezkedik, ennek megfelelően Arend Lijphart többségi, illetve konzociációs demokráciatipológiájára (Lijphart, 1977, ill. uő., 1999) alapozva úgy véli, hogy az olasz demokráciára is érvényes Lijphartnak az az 1999-es megállapítása, hogy a politikai folyamatban etnikailag homogén országokban is érvényesülnek nem többségi döntési mechanizmusok. Sartori ehhez a lijpharti megállapításhoz fűzte hozzá, hogy a fenti elv érvényesül azokban az országokban is, ahol az ideoló-

giai törésvonal magára a politikai rendszer jellegére vonatkozik. Ennek megfelelően, érvel Fabbrini, Olaszországban is, akárcsak a IV. Francia Köztársaságban és bizonyos szempontból Finnországban is a kormányzati döntéshozatal során meg egyezéssel alkalmazták, tehát az olasz eset sokkal kevésbé mondható kivételesnek, mint ahogy az ellentábor állítja. Gianfranco Pasquino ezzel szemben úgy véli, Lijphart és Powell (Powell, 2000) tévesen sorolták be Olaszországot a konszociációs, illetve a konszenzusos demokráciák közé, még akkor is, ha az említett szerzők hozzátették, hogy „kilóg a sorból”. Pasquino leszögezi, hogy ebben az időszakban kétségtelenül több konszociációs módon, azaz a kereszténydemokrata vezetésű kormány és a kommunista ellenzék által kompromisszumosan elfogadott közpolitikai döntés született, amelyek nélkül a rendszer hatékonysága sokkal alacsonyabb lett volna. Mindent összevetve azonban, mivel az OKP 1947 után nem rendelkezett kormányzati pozícióval, és nem született olyan nagy kormányzati egyezség, amely magában foglalta volna a nagy pártokat (lásd Ausztria, Hollandia, Svájc), az olasz demokráciát nem lehet konszociációs modellnek nevezni. A konszenzusos demokráciák közé sorolás mögött pedig szerinte az a fogalomzavar állhat, hogy az olasz rendszert a többségi demokráciákkal, Nagy-Britanniával, az Egyesült Államokkal stb. kívánták szembeállítani, a modell eltérőségét hangsúlyozandó, és az olasz rendszerre jellemző arányos rendszer helyett a többségi ellentétként tévedésből a konszenzusost nevezték meg (Pasquino, 2002: 19–20. o.). Ebben a vitában valóságghűbnek tűnik a második értelmezés azzal a kiegészítéssel, hogy történt kísérlet a konszociációs modell megteremtésére az OKP főtitkára, Enrico Berlinguer által meghirdetett „történelmi kompromisszumnak” nevezett programmal. A kereszténydemokrata–kommunista közeledés, amelynek révén az OKP számára esély adódott, hogy a kormány külső támogatójaként bekapcsolódhasson az ország irányításába, azonban rövid ideig, alig egy évig tartott, amely mögött elsősorban az állt, hogy a politikai gondolkodást domináló bipoláris logikával nehezen összeegyeztethető stratégiaváltás egyik párt táborában sem örvendett népszerűségnek.

2. Miért anomáliás?

Az olasz politikai rendszer központi sajátossága a parlamenti váltógazdálkodás hiánya. Ennek megfelelően bár az 1948–1992 között létrejött kormányok száma impozáns (50),⁹ a kormányt alkotó pártok összetétele meglehetősen stabil. Ennek megfele-

lően 5 koalíciós ciklust különíthetünk el: 1947–1958 között *centrista időszak* (KD változó felállású koalíciói az Olasz Szociáldemokrata Párttal, az Olasz Liberális Párttal és az Olasz Republikánus Párttal), ezt követi 1958–72 között a *balközép kormányzás*, a *centro-sinistra* időszaka (KD korábbi koalíciós partnerei mellett élvezi a OSZP külső támogatását, amely 1963-tól bekapcsolódik a kormányzásba), 1972–74 között van egy átmeneti *centrista, jobbközép* időszak (a fasiszta utódpárt, az OSZM kívülről támogatja a KD-kormányt), amelyet a balközépre való visszarendeződés követ. Az 1976–79 közötti negyedik ciklus a *nemzeti szolidaritás* megnevezést viseli, mivel a Kommunista Párt kívülről támogatja a kereszténydemokrata-republikánus-szociáldemokrata kormányt, míg rövid átmeneti időszak után 1981-ben kezdődik az *ötpárti kormányok, a pentapartito* ciklusa (ebben gyakorlatilag a KD a korábbi koalíciós partnerekkel, a szocialistákkal, a szociáldemokratákkal, a republikánusokkal és a liberálisokkal együtt kormányoz), amely a pártrendszer átalakulásáig, 1992-ig tart [lásd Kardos-Simándi (szerk.) 2002: 650–658, ill. Calandra, 1996: 557–613].

E koalíciók alapvető sajátossága a *koalíciós társak egyenlőtlen ereje*: a koalíció gerincét a Democrazia Cristiana alkotja, amely alkalmanként egyedül is képes kisebbségi kormányt állítani. Sőt mi több, harminchat éven keresztül a kormányfőt is mindig a KD adja: 1945 óta a republikánus Giovanni Spadolini történész, újságíró az első nem kereszténydemokrata kormányfő (1981–82 között), akit egy rövid Fanfani-vezette kormány után 1983 és 1987 között a szocialista Bettino Craxi követ a miniszterelnöki székben. A kormánypártoknak, különösen a kereszténydemokratáknak nem kell tartaniuk a politikai felelőségre vonástól, hiszen minden választáson megszerzik a relatív többséget, és rendelkeznek olyan koalíciókötésre hajlandó partnerekkel mind a balközépről, mind a jobbközépről, akikkel kényelmes kormányzási többséget alakíthatnak. Továbbá abban a biztos tudatban is kormányozhatnak, hogy a nemzetközi viszonyok bipoláris logikája alapján a Kommunista Párt esetleges hatalomra kerülését az országban mind titkosszolgálateival, mind katonai támaszpontokkal jelen lévő Amerikai Egyesült Államok minden bizonnyal megakadályozná. Következésképpen a *választásoknak nem marad igazi tétje*: egyetlen jelentősége az, hogy a kisebb pártok a koalíciókötésnél jobb vagy rosszabb alkupozícióból tárgyalhatnak a KD-vel, és ennek megfelelően több vagy kevesebb zsákmányt tudnak szerezni.¹⁰ Ezzel, különösen miután a Szocialista Párt 1976-ban egyértelművé teszi, hogy nem kíván az OKP-val alternatív baloldali koalíciót létrehozni, a politikai rendszer egyértelműen megmerevedik.

A kormányváltás lehetetlenségének hátterében az áll, hogy a pártrendszerben második legnagyobb pártként megjelenő *Olasz Kommunista Pártot*, noha a választásokon átlagosan 30% körüli szavazataránnyal folyamatosan második helyezést ért el (Kardos–Simándi, 2002: 645), ellenfelei és az olasz választók többsége rendszerellenes pártnak tekintette, és mint ilyen, *nem jelentett kormányképes alternatívát*. Ennek megfelelően az 1947-et követő első évtizedekben a kormányt alkotó pártok koalícióképzési stratégiájának egyik alapelve az volt, hogy az OKP kimaradjon a hatalomgyakorlásból (*conventio ad excludendum*). Ugyanakkor azért, hogy az OKP nem került hatalomra, nem kizárólag a KD vezette antikommunista koalíció a felelős: Pasquino egyenesen azt állítja, hogy a rendszer megmegevedését nem az okozta, hogy a pártok megegyeztek az OKP-nak a hatalomból való kizárásában, hanem az, hogy a Kommunista Párt képtelen volt elegendő szavazatot szerezni vagy ellenkoalíciót szervezni.¹¹ Következésképpen az OKP, Vilfredo Pareto fogalmával élve, olyan *kontraelit* pozícióba kényszerült, amelyből esélye sem volt az országos hatalomátvételle, mozgásteret kizárólag helyi szinten nyílt.¹²

További anomáliája a politikai rendszernek a *parlament és a pártok túlhatalma* a kormánnyal szemben. Az alkotmányos intézményrendszer ilyen értelmű kialakításában két fő érv játszott szerepet: egyrészt az első világháború előtti parlamentáris hagyományok, másrészt a fasiszta rendszer tapasztalatai. A frissen egyesült Olaszország hatalmi ágaira 1922 előtt is a *parlament központi szerepe és a kormányok gyengesége*,¹³ azaz a kormányzati instabilitás volt jellemző. Az ország élén egymást váltó jobboldali, illetve egy laza baloldali koalíció által felállított kormányok viszonylag rövid élettartama azonban nem jelentette feltétlenül a rendszer belső gyengeségét: Giovanni Giolitti, a XX. század első két évtizedének meghatározó liberális politikusa például akkor is képes volt hatást gyakorolni a kormányzó elitre, amikor ellenzékbe kényszerült (Scoppola, 1997: 49–77).

Másodsorban 1945-ben, a fasiszta rendszer két évtizedes regnálása után a demokratikus elit tagjai, elsősorban a későbbi kereszténydemokrata miniszterelnök, Alcide De Gasperi veszélyesnek látták a karizmatikus kormányzás elvét,¹⁴ és ezért az akkor még koalíciós társ kommunista párttal közösen az alkotmányozó nemzetgyűlésben olyan politikai rendszert alapjait fektették le (amelyet aztán az 1948-as alkotmány is rögzített), amely az arányosságra épülő választási rendszerrel és a parlament jogosítványainak megerősítésével, valamint a kormány és a köztársasági elnök kezébe adott korlátozott jogosítványok ré-

vén olyan biztosítékokat kívánt beépíteni a rendszerbe, amelyek képesek voltak megakadályozni, hogy egyetlen párt túl nagy befolyásra tehesen szert.¹⁵ Következésképpen megállapítható, hogy a kormányzati instabilitásnak nem csak az volt az oka, hogy a sokpárti koalíciók a divergens pártérdekek és -értékek miatt természetüknél fogva rövidebb élettartamúak az egypárti kormányoknál, hanem a kormányt erre már a politikai intézményrendszerben elfoglalt helye is predesztinálta.

A teljes arányosságra épülő, igen alacsony küszöböt¹⁶ alkalmazó választási rendszernek meghatározó szerepe volt a sokpártrendszer kialakulásában, amely a továbbiakban is lehetővé tette a pártszakadásokat, a pártrendszer további fragmentálódását, különösen a baloldali pártok körében.¹⁷ Így állhatott elő, hogy a vizsgált időszakban a parlamentben általában 8 párt rendelkezett parlamenti képvisellel,¹⁸ ám ezek közül csak 6 párt volt relevánsnak mondható: a két nagypárt, a kereszténydemokrata és a kommunista párt, az utóbbival a baloldal vezető pártjának szerepéért állandóan rivalizáló szocialista párt, valamint a KD három fentebb felsorolt kisebb koalíciós partnere: a republikánusok, a liberálisok és a szociáldemokraták.

A parlament centrális szerepe, a paritásos kétkamarás rendszer, az előreláthatatlan hosszúságú törvényhozási folyamatok, a konszenzusos, közvetítéses döntéshozatali technikák felértékeltek a parlamenti pártok szerepét a rendszerben, amelyhez hozzáadódott a politikai váltógazdaság hiányának hosszas tendenciája: ez a két sajátosság együttesen járult hozzá a pártokráciának nevezett jelenség kialakulásához. A pártokrácián olyan rendszert értünk, amelyben az intézmények működtetésében és ellenőrzésében, a hatalom birtokosainak kiválasztásában és tényleges hatalomgyakorlásukban a *pártok – túlzott hatalma* érvényesül. Egészen pontosan az összes vagy szinte az összes kormányzati pozícióba az egyes pártok személyzete kerül, a jelentős politikai döntések meghozatala pedig szintén olyanok kezében van, akik hivatalukat párttagságuknál fogva szereztek vagy éppenséggel pártjuk képviselőjében járnak el. Ezen felül a pártok olyan pozíciókat is megszereznek zsákmányként, amelyek nem a politika, hanem a közigazgatás, az állami tulajdonú gazdasági szektorba vagy éppenséggel az igazságszolgáltatás szférájába tartoznak. A pártokrácia sokkal jobban átszövi a társadalmat, mint a többségi rendszerekben tapasztalható pártkormányzás (party government), mivel egyrészt *sokkal több pozíciót* tud zsákmányként kiosztani, másrészt utóbbival ellentétben ezek fölött a politikai váltógazdaság hiá-

nya miatt gyakorlatilag *korlátlan ideig* rendelkezik, így bizonyos kinevezések akár életre szólóak is lehetnek.¹⁹ További eltérés a két hatalomgyakorlási mód között, hogy míg a pártkormányzás kiszolgáltatott a választók értékelésének, a választási eredményeknek, ezzel szemben a pártokráciának – kiterjedt szövetségi rendszerének és a valószínű összejátszásoknak köszönhetően – nem kell számot vetnie a választók ítéletével. Harmadik és döntő eltérés pedig éppen az, hogy míg a pártkormányzást alkalmazó pártot bármikor leválthatják a kormányzati pozícióból, a pártokrácia gyakorlatilag leválthatatlan, és csak „rendszerjellegű” válság esetén szüntethető meg (Pasquino, 2002: 16–17).

Ennek a bemerevedett hatalmi struktúrának az egyenes következménye, hogy mivel a nincs lehetőség a politikai személyzet választások útján való lecserélésére és a hatalmi viszonyok jelentős átrendezésére, a *változtatás lehetőségének egyetlen csatornája* a választások utáni egyezkedéseken kívül a *kormányok viszonylag gyakori leváltása, a miniszteri pozíciók újraelosztása* a hatalomban részt vevő pártok, illetve ezeknek a pártoknak – gyakorlatilag a szervezeten kívül meglehetősen heterogén Kereszténydemokrata Pártnak – a különböző irányzatai között. Ennek megfelelően a kormányzati válság kiprovokálása eszközzé válik azok kezében, akik a kormányzati és párton belüli erőviszonyok újrameghatározásában érdekeltek. A KD-n belül ilyen évtizedes rivalizálás zajlik Aldo Moro és Giulio Andreotti között,²⁰ az ötpárti kormányon belül pedig az ambiciózus Bettino Craxi által vezetett OSZP és a KD között. Ez ugyanakkor jelentős hátránnyal is jár a kormányzásra nézve: a napi csatározás és a pozícióharc minden energiát felemészt, így a nagyobb léptékű tervek és hosszú távú reformok végrehajtása igencsak akadozik.

Szintén jellemző az olasz politikai rendszerre, hogy az állam relatív gyengesége és a pártok túlhatalma *a közigazgatás gyengeségével, széttagozottságával, pártoktól való függőségével* és a mindenkori kormánynak való *kiszolgáltatottságával* is társult, azaz nem tudott kialakulni egy belső szolidaritás és kohézió jellemezte egységes közigazgatás. Ennek következtében az államot és az ezt megjelenítő közigazgatást gyakorlatilag évtizedeken keresztül a kormányzó Kereszténydemokrata Pártnal azonosították. A helyzeten csak tovább rontott a végrehajtó hatalom széttagozottsága, a heterogén és nehézkesen működő közigazgatási rendszer, valamint a formális struktúrák és a „tényleges” kormányzat közötti szakadék. Így az alacsony hatékonyság és a változásoknak való ellenállás miatt Olaszországot gyakran „megfagyott demokráciaként” (*democrazia congelata*), a ke-

véssé hatékony politikai és közigazgatási struktúrák, illetve a régóta fennálló gazdasági és társadalmi elmaradottság miatt kialakult kormányzati túlterheltség következtében pedig „nehéz demokráciaként” (*difficult democracy*) jellemezték (Pridham, 1988: 22).

Az egész politikai és gazdasági rendszert behálózó *korruptió* gyökerei szintén a fent említett strukturális rendszersajátosságokban, a politikai váltógazdaság hiányában, a kevésbé hatékony és kiszámíthatatlan közigazgatásban, valamint a felelősségre vonás elmaradásában keresendőek. A pozíciójukból való eltávolítás és felelősségre vonás által erős párttámogatásuk miatt nem fenyegetett hivatalnokok az ezzel szintén tisztában lévő gazdasági szereplőkkel szemben megengedhették maguknak jelentős kenőpénzek (tangenti) igénylését bizonyos szerződések és engedélyek megszerzéséért cserében. Ez a pénz jelentős mértékben a „hálózatba” bevett pártok (elsősorban a KD és a OSZP, majd jóval csekélyebb mértékben az OKP) pártkasszáiba vándorolt, és hozzájárult a mind költségesebbé váló választási kampányok finanszírozásához, valamint a rendszer iránti lojalitást fenntartani hivatott regálék anyagi háttérének biztosításához, kisebb mértékben viszont maguk a hivatalnokok is részesültek belőle (Pasquino, 2002: 40–42). Mulatságos megnyilvánulásai a betyáretikának azok a védekezések, amelyeket a korrupciós váddal vizsgált kommunista párti hivatalnokok használtak a velük szemben indított bírósági eljárások során: az ő tevékenységük nem hasonlítható össze a kereszténydemokrata és szocialista hivatalnokok korrupciós ügyeivel, mert míg „azok maguknak loptak, addig mi a pártnak loptunk”.²¹

Jelentős kihívást jelentett az állam számára a *szélsőséges terrorista szervezetek*, valamint a délen hagyományos *maffiának* a hetvenes években felerősödő nyomása. Az „óloméveknek” is nevezett időszakot egyszerre fémjelezte a jobboldali és baloldali terrorizmus, amelyek mintegy ezer áldozat haláláért felelősek, és amely időszakban a merényletek annyira mindennapivá váltak, hogy idővel ez a bizonytalanság vált normalitássá. Szélsőjobboldali hatalomátvételi kísérletek 1964-ben és 1970-ben is voltak, amelyek célja egy görög és spanyol mintájú autoriter berendezkedés létrehozása volt, ám ezek rendre kudarcba fulladtak. Nagyobb jelentősége volt az 1968-as diákmozgalmak nyomán megszerveződő Vörös Brigádoknak, amely a szélsőjobboldali terrorista mozgalmakkal ellentétben radikális baloldali körökben jelentősebb támogatottságot is fel tudott mutatni (a lakosság 8%-a egyetértett a céljaikkal), és amely anarchista célokat fogalmazott meg: egyrészt a kizsákmányolókat elleni fegyveres harcot, másrészt pedig az államot kiszolgáló rétegek sújtá-

sát azzal a céllal, hogy megbénítsák az állam működését. Ennek jegyében rabolták el 1978 márciusában Aldo Moro korábbi kereszténydemokrata kormányfőt, akinek fontos szerepe volt az OKP-val való „történelmi kompromisszum” előkészítésében. A válsághelyzetben a Szocialista Párt tárgyalási hajlandóságát felülírta az Andreotti-vezette KD-kormány hajlíthatatlansága („nem tárgyalunk terroristákkal”) és az OKP határozott rendpárti fellépése, így a krízis két hónap után Moro meggyilkolásával zárult le (Ginsborg, 1989: 511–521).

Miért voltak sikertelenek ezek a kísérletek? A szélsőjobboldali hatalomátvételi kísérletek kudarcára nem találtunk egyértelmű magyarázatot: valószínűleg az oly gyengének tekintett állam vészhelyzetben mégis elég hatékornak bizonyult a rendszer védelmében. A szélsőbaloldali terrorista szervezetek kudarcra már könnyebben megmagyarázható: egyrészt, bár radikális és egyes szakszervezeti körökben rendelkeztek némi népszerűséggel, az igazi mozgósítási potenciállal rendelkező erő, az akkor a történelmi kompromisszum megvalósításán dolgozó, tehát a megbízhatóság imázsának sugárzásában érdekelt Olasz Kommunista Párt nem karolta fel törekvéseiket, hanem élesen elhatárolódott ezektől a cselekményektől. AZ OKP a rövidebb távú kiegyezési stratégián túl azt is világosan felmérte, hogy az Olaszországban fegyveres erőkkel is jelen lévő Egyesült Államokon kívül a Szovjetunió sem támogatná a fegyveres hatalomátvételt, így hiányoznak a sikeres hatalomátvétel feltételei, és az OKP csak vesztesen jöhetne ki egy ilyen játszmából.²² Hasonlóan járt el a Luciano Lama vezette legnagyobb szakszervezet, a Kommunisták Párthoz kötődő Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL), amikor a hetvenes években egyre következetesebben elhatárolódott az egyes gyárak szakszervezeti sejtjeibe beépülő Vörös Brigád-tagoktól és kizárta ezeket (Ginsborg, 1989: 515). A CGIL vezetőségének rendpárti fellépése és a lassú fejlődésre épülő rendszerbe való fokozatos integrálódása ugyanakkor, akár csak az OKP-nél, mérsékelte reformköveteléseinek hangerejét, azt a benyomást keltve korábbi híveinek egy részében, hogy átkerült azok táborába, akik feltételek nélkül védelmezik a fennálló rendszert.

3. *Miért stabil a politikai rendszer?*

Az előző fejezet alapján egyértelműnek tűnik, hogy az olasz politikai rendszer nyugat-európai viszonylatban atipikus módon működött, és számos olyan anomália működött a rendszerbe „kódoltan”, strukturális, nem konjunkturális jelleggel, amely az

1945 utáni időszakban is könnyen autoriter rendszer kialakulásához vezethetett volna.

A fentiek alapján ismeretes, hogy abban, hogy Olaszországban parlamentáris demokrácia alakult ki, elsődleges szerepe volt a *bipoláris nemzetközi viszonyoknak*. A két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió a bipoláris logika mentén felosztották maguk között a befolyási övezeteket, amelynek megfelelően Európában a szocializmus és kapitalizmus közötti fizikai határ, a vasfüggöny előbb Ausztria közepén, majd keleti határainál, Olaszország szempontjából pedig az olasz–jugoszláv határnál ereszkedett le. Olaszország besorolása azonban egyáltalán nem számított végleg eldöntöttnek: az alkotmányos berendezkedés kialakításakor reális lehetőség volt arra, hogy a kétmillió tagossággal és felfegyverezhető szimpatizánsokkal rendelkező Kommunista Párt vagy demokratikus úton, a választások megnyerésével, vagy fegyveres úton átveszi a hatalmat (Zaslavsky, 2004: I. fejezet). Ennek megfelelően az 1945 után kialakuló pártrendszer a társadalmat legerősebben megosztó kommunista–antikommunista törésvonalra épült rá, az e törésvonal mentén szervező két pártból válik a legnagyobb erő, és 1992-ig ez a törésvonal határozta meg a pártok koalícióképzési stratégiáját. A vallásos–laikus törésvonal mentén szerveződő kisebb pártok (pl. a Republikánus Párt és a Liberális Párt) átlagos támogatottsága 4–5% körül mozgott, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a KD–OKP-versengésben az ideológiai dimenzió mögött a vallásos–laikus törésvonal is fontos szerephez jutott.²³

A politikai rendszer negyven éven keresztül működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges belső legitimitást és ebből következően a rendszer stabilitását (is) az biztosította, hogy a releváns *politikai aktorok elfogadták a rendszer játékszabályait* (procedurális konszenzus), a konfliktusok kezelésének módját, a többségi elvet, azaz hogy aki a választásokon elnyeri a választók többségének akaratát, azt illeti meg a „hogyanról” való döntés joga (Sartori, 1999: 52). Ennek következtében bár létezett ún. rendszerellenes ellenzék, tehát két olyan párt, amely az ideális politikai rendszert nem a jelenlegi demokráciában, hanem a szocializmusban, valamint a fasiszta típusú államszervezetben véli elérhetőnek, mindkét említett párt elfogadta a demokratikus játékszabályokat, és részt vett a parlamenti politizálásban.

Szembetűnő jellemzője ugyanakkor a politikai rendszernek a *politikai elit folytonossága*. Sergio Fabbrini egyenesen politikai oligarchiák kialakulásáról ír, szembeállítva az elit fogalmát (egy adott időszakban egyének bizonyos csoportja által gyakorolt befolyás) az oligarchiáéval, amely az elittel szemben képes

időben folyamatosan reprodukálni ezt a befolyást.²⁴ Ennek megfelelően bár 1945 júniusától 1992 júniusáig Olaszországnak 50 kormánya volt, amelyek hivatalban maradási ideje átlagosan 11 hónap volt, a miniszterek és miniszterelnökök személyét vizsgálva mégis kimondhatjuk, hogy a politikai elit folytonosságát a gyakori kormányváltások nem zavarták meg jelentős mértékben. A kormányzati elit folytonossága egyértelművé válik a miniszterelnökök személyének és az általuk vezetett kormányok számának ellenőrzésével: eszerint megszakítások nélkül a leghosszabb ideig, 1945 decemberétől 1953 júliusáig 2691 napon keresztül Alcide De Gasperi volt hivatalban, aki ezalatt 8 kormányt vezetett. A sorban őt követte Giulio Andreotti, aki 1972 februárja és 1992 áprilisa között, megszakításokkal összesen 2226 napon keresztül 7 kormány feje volt,²⁵ majd Amintore Fanfani összesen 1375 napig tartó miniszterelnöki megbízatása, amelynek során 6 kormányt vezetett. Kereszténydemokrata párttársa, Aldo Moro összesen 1884 napig volt 5 kormány élén (Pasquino, 2002: 152–153). A miniszterek folytonosságának kérdésében fontos szempont, hogy adott személy gyakran igen különböző miniszteri tisztségeket is betöltött. A számtalan hosszú miniszteri karrierrel rendelkező olasz politikus közül egyet emelnék ki: a fent említett Giulio Andreotti karrierjét, akinek miniszteri pályája 1954. január 18-án indult (1948-tól kezdődően a minisztertanács helyettes államtitkára volt) Amintore Fanfani első kormányában a belügyi tárca vezetőjeként, majd volt pénzügyminiszter, az államkincstár vezetője, honvédelmi miniszter, ipari és kereskedelmi, majd államháztartási és gazdasági tervezési miniszter összesen 24 kormányban, amelyek közül kettőnek ő is állt az élén (Calandra, 1997: 557–613). Addig töretlen politikai karrierjét súlyosan érintette a Tangentopoli ügyészrségi nyomozást követően a KD felbomlása, majd a vele szemben indított két büntetőjogi eljárás, amelyekben egy újságíró meggyilkolásának elrendelésével és maffiakapcsolatokkal vádolták meg. Bár mindkét büntetőügyben felmentették, korábbi pozícióihoz mérhető jelentőségűt többet nem tölthetett be.

A politikai elit folytonosságának elemzésekor a két nagy pártot összehasonlítva érdekes megállapításokat tehetünk: eszerint 1953–1992 között a 630 tagú képviselőház kereszténydemokrata képviselőinek 48,6%-a legalább 3 parlamenti ciklus óta rendelkezett képviselői mandátummal. Ezzel szemben az OKP, majd később a Baloldali Demokratikus Párt képviselői között a hasonló „régiséggel” rendelkezők csak 34,4%-át képezték a frakció tagjainak. Ennek ellensúlyozására szolgál azonban egy másik adat: 1948–1990 között az OKP központi bizottságában átlagosan a tagok 77%-a az előző ciklusban is KB-tag volt (Fabbrini,

2000: 40), míg a napi politikai kivitelező szereppel rendelkező titkárság nagy politikai presztízzsel bíró tagjainak átlagéletkora meghaladta a 60 évet (Ignazi, 1992: 111). További adalék, hogy a párt két leghíresebb főtítkára, Palmiro Togliatti 37 éven keresztül (1927-től 1964-ben bekövetkezett haláláig), Enrico Berlinguer pedig 10 éven keresztül (1972-től 1982-ben bekövetkezett haláláig) töltötte be a fenti tisztséget.

A domináns párt állandósága, a kormányzó koalíció általános stabilitása és a politikai elit folytonossága meghatározta a kormányzati politikák folytonosságát is. A mindenkor relatív többséggel rendelkező és ellenzékbe kerüléstől nem fenyegetett Kereszténydemokrata Párt érdekelt volt a változtatások fokozatosságában, a közpolitikák folytonosságában. Így bár elindítottak néhány nagy reformpotenciállal rendelkező programot, elsősorban a Dél-Olaszország felzárkóztatását elősegíteni hivatott fejlesztési alapot, a Cassa del Mezzogiornót, elmulasztották egy olyan átfogó gazdasági reformcsomag összeállítását és végrehajtását, amely csökkentette volna az állam eladósodottságának mértékét.²⁶ A koalíciótipusok megváltoztatását éppen azok a változás iránti igények váltották ki, amelyeket a korábbi koalíció nem tudott kielégíteni, beleértve az utolsó, ötpárti fázisba való átmenetet, amelyet a szociálliberalizmus és a liberális szocializmus (lib/lab) kísérletének neveznek. Ennek ellenére az I. Köztársaság időszakát a közpolitikák terén a mozdulatlanság, a konzerválást elősegítő kísérletek jellemezték, sőt, egyes változtatások (mint például a válás és az abortusz legalizálása) kizárólag a lakosság nyomására, népszavazás révén valósulhattak meg.

4. A pártrendszer átalakulásának okai

A politikai rendszerek válsága általában két okra vezethető vissza: az adott rendszer elvesztette politikai legitimitását, valamint hogy a rendszert alkotó intézmények, szabályok, procedúrák már nem felelnek meg a megváltozott külső körülményeknek. A rendszerek átalakulása ugyanakkor nem egyik napról a másikra történik, hanem általában hosszú és összetett átmeneti időszakra van szükség (Pasquino, 2002: 47–48).

Amint fentebb már kifejtettük, az olasz politikai rendszer elemzésének kulcsa annak megértése, hogy a rendszer működésének kereteit, a kormányok és kormánypártok diffúz legitimitását és a politikacsinálás logikáját a kommunista–antikommunista törésvonal és az ezt leképező párt(koalíció)k szembenállása határozta meg. A rendszer fennmaradása és többé-kevésbé

kiegyensúlyozott működése minden anomália ellenére biztosított volt (mind a külső beavatkozás valószínűsíthetőségének, mind a lakosság többségének köszönhetően) mindaddig, amíg e szembenállás érvényesült. *A rendszer akkor kényszerült reformokra, és a pártrendszernek akkor kellett átalakulnia, amikor a kommunizmusellenes összefogás már nem képezett legitimációs alapot.* Ez az ok-okozati összefüggés a berlini fal leomlása és az OKP megreformálásának elindítása között volt a legegyszerűbb: a fal, amely az évtizedek során egy nép elnyomásának és a kommunista totalitarizmusnak a szimbólumává vált, 1989. november 9-én este összedőlt a mindkét oldalról támadó berliniek ostroma alatt, és vele összedőlt mindaz a hit és remény, ami az Olasz Kommunista Párt vezetésében a kommunizmus megreformálhatóságával és a keleti-európai országok politikai rendszerének vállalhatóságával kapcsolatban addig élt. Ennek a nyomásnak a hatására a pártvezetés lépéskényszerben érezte magát, Occhetto főtitkár pedig alig néhány nappal ezt követően, november 12-én bejelentette a párt valódi átalakulásához szükséges utolsó reformot: a kommunista név és szimbólum megváltoztatását, illetve egy új politikai formáció életre hívását.

A kommunizmus fenyegetésének megszűnése azonban a *Kereszténydemokrata Pártot* is igen nehéz helyzet elé állította: *megszűnt korábbi legitimációs alapja, az, hogy ő az egyetlen olyan erő, amely meg tudja védeni az országot az OKP-től és a „kommunizmus karmai közé jutástól”.* Azáltal, hogy az OKP az arculatváltás után fokozatosan kormányképesse kezdett válni, a KD-nek szembe kellett nézni azzal, hogy kormányon maradása már nem garantált, és hogy elkövetkezhet több évtizedes kormányzati tevékenységének számonkérése. Hasonló problémákkal küszködött a pártokráciába szintén mélyen beágyazott és a demokratikus (értsd nem kommunista) baloldali párt szerepében tetszelgő Szocialista Párt is, amely számára az OKP demokratizálódása, a kommunista ideológiával való szakítása váratlan konkurenciát jelentett, és hagyományos szavazótáborának lojalitását veszélyeztette.

Mind erőteljesebb hangok követelték továbbá a *választási rendszer reformját*,²⁷ a többségi választási rendszer irányába való hangsúlyosabb elmozdulást, azt remélve ezzel, hogy változtatni lehet a megmerevedett erőviszonyokon. Szintén aggasztó jelenség volt a kormányzó koalíció számára az akkor már Nyugat-Európa-szerte jelentkező tendencia, hogy a választók elfordulnak a politikától,²⁸ és a politikában való csalódottságuknak a „qualunquismo” („bárki megteszi”, „a politikus mind egykutyta”) és az antipolitikus típusú gondolkodásmód előretörésével adnak hangot (Pasquino, 2002: 72–75).

Külső és elsősorban nem politikai, hanem inkább *gazdasági jellegű nyomást* jelentett az olasz kormányzati rendszer számára a maastrichti egyezmény elfogadása. Az abban foglalt konvergenciakritériumoknak való megfelelés kötelezettsége, illetve az első körből való kimaradás politikai következményeitől való félelem arra kényszerítette a gazdaságpolitika irányítóit, hogy új eszközöket keressenek a magas államadósság, a 10,5%-os költségvetési hiány és a magas infláció leszorítására (Pasquino, 2002: 68–70).

A fent elmondott tényezők mellett a milánói ügyészség által folytatott *Tiszta kezek* (Mani pulite) nevet viselő *nyomozás*, majd a Tangentopoli néven ismertté vált illegális *pártfinanszírozási botrány*²⁹ csak eszköze volt annak, hogy egy strukturális feszültségekkel terhelt kormányzati rendszer és egy általános legitimitásválsággal küszködő pártrendszer megkapja a kegyelemdőfést, és megkezdődhessen a régóta szükségessé vált átalakítása. A Tangentopoli nyomán elindult lavina nemcsak maga alá temette és megsemmisítette a kereszténydemokrata és a szocialista pártokat, hanem hozzájárult ahhoz, hogy a korábban marginális, inkább pártellenes laza civil kezdeményezésként, hálózatként működő, egyrészt erőteljes regionális-föderalista, másrészt bevándorlásellenes programmal jelentkező Lombard Liga párttá szerveződjön, és a Venetói Ligával való egyesüléséből megszülessen az Északi Liga. A pártrendszer megnyílásával ugyanakkor új pártok is megjelentek, mint például a több kis keresztény pártra szétesett KD-nek a politikai tengelyen elfoglalt helyére aspiráló Forza Italia, amely újszerű, erőteljes médiajelenlétre építő politizálási stílusával és korábban ismeretlen pártszervezési technikájával páratlanul gyors sikereket ért el az 1994-es parlamenti választásokon. Szintén ekkor zajlott le az Olasz Szociális Mozgalom átalakulása, amelynek során Gianfranco Fini vezetése mellett a párt felhagyott korábbi fasiszta utódpárti programjával, és egy szélesebb választói réteget kívánt megcélolni. A váltásnak köszönhetően az immár Nemzeti Szövetség (Alleanza Nazionale, AN) névre hallgató párt rendszerellenes erőből kormányképesé vált, és már az 1994-es választások után a Forza Italia vezette kormánykoalíció tagja lett.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy pártrendszer átalakulása, bár méreteiben és intenzitásában meglepetésszerűen, földcsuszamlásszerűen következett be, mégis hosszú és logikus folyamat következménye volt, így lezajlása konzisztensnek mondható. Ez azonban *nem jelentett rendszerváltást*, hiszen a demokratikus rendszer megváltoztatásának gondolata fel sem merült: a pártrendszer egyszerűen megnyílt az új szereplők

számára, és lehetőség támadt az erőviszonyok átstrukturálódására.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az I. Olasz Köztársaság politikai rendszere számos atipikus, anomáliás jelenséggel küszködött, amelyek közül a legsúlyosabb az alternatív kormányképes koalíció hiánya, amely egy megmerevedett, mozdulatlan politikai rendszert hozott létre, amely az alkotmányos berendezés adta lehetőségekkel élve a parlament és a parlamenti pártok rendszerbeli túlsúlyát, túlhatalmát eredményezte. Az arányos választási rendszer által eredményezett fragmentált pártrendszer a kormányzáshoz szükséges többség megszerzéséhez jellemzően sokpárti koalíciók létrehozására kényszerült, amelyek csak súlyosbították az alkotmányos berendezkedés által eleve gyengének tervezett kormány súlyát, amelynek következtében a vizsgált időszakra a kormányok fluktuációja, a kormányzati instabilitás volt jellemző. A politikai rendszert – a szélsőjobboldali és szélsőbaloldali terrorizmus, a maffia kiterjedt tevékenysége és a rendszerspecifikummá vált korrupció részéről ért kihívások ellenére –összességében stabilitás jellemezte, amelynek háttérében két fő tényező állt: egyrészt az, hogy a bipoláris nemzetközi viszonyok garantálták azt, hogy egy esetleges kommunista hatalomátvételi kísérlet esetén a másik pólus aktívan közbelépne annak megakadályozása érdekében, másrészt pedig a demokratikus rendszer játékszabályaival kapcsolatban a politikai aktorok körében létrejött procedurális konszenzus. Következésképpen megállapítható, hogy az I. Olasz Köztársaságban viszonylatában a kormányzati instabilitás nem eredményezte a politikai rendszer instabilitását, mivel a kormányzati instabilitás csak következménye és eszköze volt az elmaradt hatalomváltásnak, a politikai váltógazdaság hiánya következtében kialakuló megmerevedett politikai rendszernek és a pártokratikus hatalomgyakorlásnak.

JEGYZETEK

¹ Országos szinten 300 000 szavazat és egy egyéni képviselő megválasztása elegendő volt, a maradékszavazatok felhasználásához pedig az országosan leadott érvényes szavazatok 1,5%-át kellett megszerezni.

² Bár Jean Blondel (1997: 1–41) kategorikusan kijelenti, hogy ha Olaszország kapcsán anomáliákról és csodákról esik szó, az azt jelenti, hogy a politikatudomány nem képes megmagyarázni, sőt, helyesen leírni sem az ország politikai rendszerét, illetve politikai életét. Jelen tanulmányban, akárcsak maga

- Blondel is, a rendszer diszfunkcionalitásainak megnevezésére nem találva jobb szót, mégis kénytelenek leszünk használni e kifejezéseket.
- ³ A választási eredmények áttekintésére, illetve e pártok rövid jellemzésére lásd a Kardos József és Simándi Irén által szerkesztett Európai politikai rendszerek c. kötetet [Kardos–Simándi (szerk.), 2002: 649–660], a kormányok összetételére pedig Piero Calandra (1996: 557–613) szintézisét.
- ⁴ A Kommunisták Pártja és a szélsőbaloldali anarchista szervezetek közötti konfliktusos viszonyról lásd Paul Ginsborg (1989) művét.
- ⁵ Bár a vezetőség tudtával vagy tudtán kívül az ötvenes évek közepéig kedvező nemzetközi konjunktúrára várva paramilitáris sejtek maradtak fenn a korábban az ellenállásban harcoló kommunista aktivisták egy csoportjából. Erről, valamint az olasz baloldal és a Szovjetunió viszonyáról lásd Victor Zaslavsky történész munkáit, különösen (2004: I. fejezet, ill. 88–108).
- ⁶ A párt hetvenes évek közepétől felszínre kerülő identitáskriziséről, a belső politikai és értelmiségi vitákról lásd Piero Ignazi: *Dal Pci al Pds* (1992) c. könyvét.
- ⁷ A kapcsolatok meg nem szakadását mutatják a Mitrohin-levéltár iratai is. Eszerint 1983-ig a Berlinguer vezette OKP, 1983-tól 1989-ig az Armando Cossutta vezette filoszovjet belső ellenzék kapott rendszeres támogatást a Szovjet Kommunista Párttól. Lásd Christopher Andrew–Vasili Mitrokhin: *L'archivio Mitrokhin. Una storia globale della guerra fredda* (1999).
- ⁸ Az OKP politikai szimbólumainak és a tagság kulturális antropológiai sajátosságainak elemzésére lásd David Kertzer antropológus munkáit (Kertzer, David I., 1996), illetve (Kertzer, David I., 1992).
- ⁹ A kormányzás szempontjából legabszurdabb jelenségek az úgynevezett „*governi balnearik*” voltak, amelyeket magyarul talán „nyári kormányoknak” fordíthatnánk (balneare = fürdő, fürdőhely). Ezek jellemzően akkor jöttek létre, amikor a tavaszi parlamenti ülészak vége felé felmerült valami olyan koalíciós konfliktus, amellyel a koalíciós partnerek akkor nem óhajtottak foglalkozni, ezért létrehozta egy átmeneti kormányt, amely 1–2 hónapig kormányozott a júliusi–augusztusi korszakban (amikor a lakosság és a politikusok nagy része nyári szabadságát töltötte a tengerparton), hogy aztán az őszi ülészakban átadja helyét az új egyezség alapján felálló „igazi” kormánynak (Pasquino, 1996: 14).
- ¹⁰ Érdekes megjelenítője ennek az ambivalens helyzetnek, hogy a korszakkal foglalkozó olasz politikatudományi szakirodalomban a „választási győzelem” fogalmát a megszokottól eltérően, nem a hatalomátvétel és politikai váltógazdaság kontextusában használják: így például választási győzelemről beszélnek, az OKP 1976-os eredményei kapcsán, amikor is a párt a képviselőházi választásokon a szavazatok 34,4%-át, míg a szenátusi választásokon 33,8%-át szerezte meg, azaz az előző választási eredményéhez képest mintegy 5%-os javulást, és ezzel fennállásának legjobb választási eredményét érte el.
- ¹¹ Pasquino érvként az 1976-os választások utáni helyzetet hozza fel, amikor a baloldali pártok, amennyiben hajlandóak lettek volna egymással koalícióra lépni, alternatív koalícióként léphettek volna föl a KD-vel szemben (képviseelőházi választások eredményei: OKP: 34,4%, OSZP: 9,6%, OSZDP: 3,4%, ORP: 3,1%, összesen 50,5%; szenátusi választások eredményei: OKP: 33,8%, OSZP 10,2%, OSZDP: 3,1%, ORP: 2,7%, összesen 49,8%). Ennek fő akadályja az volt, hogy az OKP nem volt hajlandó megszakítani a Szovjetunióval való kapcsolatát és végrehajtani a pártban egy belső reformot (Pasquino, 2002: 19).
- ¹² Vigaszként szolgálhatott ugyanakkor számára, hogy a „vörös zóna”, ahol a párt hagyományosan a legnépszerűbb politikai erő volt és ahol részt vehetett a regionális szintű irányításban, Bolognát, Torinót és Genovát, valamint Közép-Olaszország azon régióit foglalta magába, amelyek az ország legiparosodottabb és egyben leggazdagabb részei.
- ¹³ A sors ironiája, hogy a kormány szerepének megerősítésén és a kormányzati

felelősség mechanizmusainak kialakításán fáradozó baloldali Francesco Crispiet 1896-ban éppen az kényszerítette lemondásra, hogy közel tíz év uralom után az afrikai Aduában az olasz hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett az abesszinokkal szemben.

- ¹⁴ Az alkotmányozó nemzetgyűlésnek a demokratikus berendezkedés milyenségéről folytatott vitáit szemléletesen mutatja be Scoppola (1997: 13–77).
- ¹⁵ A „szocialista alkotmányként” is emlegetett rendszer támogatottsága olyan erős alapokon nyugodott, hogy amikor a kereszténydemokraták 1953-ban a választási rendszert többségi irányba kívánták módosítani úgy, hogy egy „jutalmazó” mechanizmussal a szavazatok 50%-át elnyerő csoportosulás a mandátumok 60%-át szerezhesse meg, egy erélyes baloldali sajtókampány olyan negatív közhangulatot teremtett az ún. „legge truffa” (csaló törvény) ellen, hogy a szavazók egy része elfordult a KD-től és szövetségeseitől, akik így hajszál híján nem szerezték meg a szavazatok 50%-át.
- ¹⁶ Lásd 1. sz. jegyzet.
- ¹⁷ 1947-ben kiválik a OSZP-ből a Kommunista Párttal való szövetséget nem támogató jobbszárny, és Olasz Szociáldemokrata Párt néven (OSZDP) a Kereszténydemokrata Párt fontos koalíciós partnere lesz. 1963-ban a Szocialista Párt tovább szakad, ezúttal a radikális baloldaliak egy csoportja válik ki és alakít a Proletár Egység Olasz Szocialista Pártja (PEOSZP) néven új pártot [Kardos–Simándi (szerk.), 2002: 639–640].
- ¹⁸ Ez az adat nem tartalmazza a nemzetiségi pártokat, pl. a dél-tiroli német politikai pártot, a Südtiroler Volksparteit. Forrás Kardos–Simándi (szerk., 2002: 645).
- ¹⁹ Például a nemrégiben a politikai viták keresztültüzébe került Olasz Nemzeti Bank elnökének megbízatása.
- ²⁰ A KD szervezeti gyengeségét, heterogenitását mutatja az igen alacsony frakciófegyelem, amely egyrészt az „orvszavazás” (franchi tiratori) jelenségében (amelynek következtében a titkos szavazást kihasználva a gyakran 60%-os többséggel rendelkező kormánykoalíciót is leszavazták saját képviselői), másrészt a képviselők igen gyakori pártváltásában, „átüléseiben” nyilvánult meg (Pasquino, 2002: 149–150).
- ²¹ A Tangentopoli politikai hatásairól, a pártok érintettségéről lásd Martin J. Bull (1994).
- ²² A nyugat-európai és szovjet titkosszolgálatok olaszországi működéséről lásd Christopher Andrew–Vasili Mitrokhin (1999), valamint Victor Zaslavsky (2004) könyveit.
- ²³ Érdekes jelenség ugyanakkor, hogy az Észak–Dél földrajzi-kulturális (centrumperiféria) törésvonal sokáig nem tudott pártszervező erővé előlépni: bár a KD-nek és az OSZM-nek nagyobb volt a támogatottsága a vallásosabb Dél-Olaszországban, míg a Kommunista Pártnak Közép- és Észak-Olaszországban, az Északi Liga megalakulásáig egyetlen párt sem lépett fel regionális elmentéket tematizáló programmal.
- ²⁴ Szerinte míg az elit egy betöltött funkcióhoz kötődik, addig az oligarchia az állandóbbnak bizonyuló pozíciója révén határozza meg magát, és utal azokra az olasz elitvizsgálatokra, amelyek Gaetano Moscahoz hasonlóan a parlamenti elit vizsgálatok inkább a „politikai osztály” fogalmat használták annak hangsúlyozása végett, hogy ez a csoport rendkívül magas belső kohézióval rendelkezett, amelyet csak fokozott, hogy a második világháború utáni hiányzott egy kormányképes ellenzéki alternatíva. Lásd Fabbrini, 2000: 41).
- ²⁵ Köztük a legrövidebb, 9 napos kormányé is, amely az 1968–72 közötti parlamenti ciklus utolsó hónapjaiban, 1972. február 17–26-a között kormányzott, majd a parlament bizalmatlansági szavazása után június 25-ig, az új választások eredményeként megalakuló szintén Andreotti-vezette kormány hatalomátvételéig ügyvivőként vezette az országot.
- ²⁶ Ennek háttérében éppen a pártokratikus működési mechanizmusok álltak: a

kormánypartok a párt tevékenységének finanszírozása és legitimitásuk megőrzése érdekében évtizedeken keresztül nagy mennyiségű közpénzt áramoltattak ki a rendszerből az állami vállalatok fenntartására, valamint átláthatatlan, költségvetési fekete lyukaknak bizonyuló minisztériumokba, mint például az állami részvételi minisztériumba, a turisztikai és mezőgazdasági minisztérium (Pasquino, 2002: 58).

- ²⁷ Lásd a Mario Segni képviselő által indított Patto per L'Italia népszavazási kezdeményezést, illetve ennek sikerét.
- ²⁸ Egy 1990-ben végzett felmérés szerint a megkérdezettek 36%-a azt válaszolta, hogy a politika kevésbé érdekli, 47%-a pedig, hogy egyáltalán nem érdekli. Lásd Pasquino (2002: 72), illetve az általános tendencia elemzéséhez Fricz Tamás (2001: 340), valamint Enyedi Zsolt (2004: 121–143) írásait.
- ²⁹ A Tangentopoli-botrány következtében a korábbi politikai elit jelentős része, különösen a kereszténydemokrata és szocialista vezetők ellen büntetőeljárásokat indítottak. A legkínosabb Bettino Craxinak, a hetvenes-nyolcvanas évek meghatározó politikusának ügye volt, aki 1976–1993 között az Szocialista Párt főtitkára volt, 1983–86 között pedig miniszterelnöki tisztséget is betöltött. Ő az ellene indított eljárás elől 1994-ben Tunéziába menekült, és ott élt 2000-ben bekövetkezett haláláig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDREW, CRISTOPHER–MITROKHIN, VASILI (1999): *L'archivio Mitrokhin. Una storia globale della guerra fredda*. Milano, Rizzoli.
- BLONDEL, JEAN (1997): „*Institutions et comportements politiques italiens: <anomalies> et <miracles>*”. In: Ilvo Diamanti–Marc Lazar (eds.): *Politique a l'italienne*, Paris, Presses Universitaires de France.
- BULL, MARTIN J. (1994): *Another Revolution Manqué?* Badia Resolana: European University Institute, Department of Political and Social Sciences.
- BULL, MARTIN J. (1991): „*The unremarkable death of the Italian Communist Party*”. In: Filippo Sabetti and Raimondo Catanzaro (eds.): *Italian politics: A Review*, vol. 5, London, Pinter.
- CALANDRA, PIERO (1996): *I governi della repubblica. Vicende, formule, regole*. Bologna, Il Mulino.
- DANIELS, PHILIP–BULL, MARTIN J. (1994): „*Voluntary Eutanasia: From the Italian Communist Party to the Democratic Party of the Left*”. In: Martin J. Bull–Paul Heywood (eds.): *West European Communist parties after the Revolutions of 1989*, New York, St. Martin's.
- ENYEDI ZSOLT (1998): *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza*. Budapest, Osiris.
- ENYEDI ZSOLT–KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris.
- ENYEDI ZSOLT (2004): „*Pártpolitika a posztkommunista világban és Nyugat-Európában*”. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évf., 3. szám, 121–143. o.
- DE FELICE, FRANCO (1999): „*Doppia lealtà e doppio stato*”. In: de Felice, Franco: *La questione della nazione repubblicana*. Roma–Bari, Laterza. (Eredeti kiadás: DE FELICE, FRANCO (1989): *Doppia lealtà e doppio stato*. In *Studi storici*. Anno 30, No. 3., 493–563. pp.)
- FABBRINI, SERGIO (2000): *Tra pressioni e veti. Il cambiamento politico in Italia*. Roma–Bari, Laterza (Libri del Tempo Laterza-sorozat).
- FLORES, MARCELLO–GALLERANO, NICOLA (1992): *Sul Pci. Un'interpretazione storica*. Bologna, Il Mulino.
- FRICZ TAMÁS (2001): *Pártrendszerek. Nyugat-Európa, Közép-Európa, Magyarország*. Budapest, Századvég Kiadó.
- GALLI, GIORGIO (1966): *Il bipartitismo imperfetto. Comunisti e democristiani in*

- Italia*. Bologna, Il Mulino.
- GINSBORG, PAUL (1989): *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943-88*. Torino, Einaudi.
- GINSBORG, PAUL (1996): „*Explaining Italy's crisis*”. In: Stephen Gundle–Simon Parker (eds.): *The New Italian Republic. From the Fall of the Berlin Wall to Berlusconi*. London–New York, Routledge.
- HELLMAN, STEPHEN (1993): „*The difficult birth of the Democratic Party of the Left*.” In: Stephen Hellmann–Gianfranco Pasquino (eds.): *Italian Politics: A Review*. Vol. 7., London, Pinters.
- HELLMAN, STEPHEN (1996): „*Italian Communism in the First Republic*.” In: Stephen Gundle–Simon Parker (eds.): *The New Italian Republic. From the Fall of the Berlin Wall to Berlusconi*. London–New York, Routledge.
- IGNAZI, PIERO (1992): *Dal Pci al Pds*. Bologna, Il Mulino (Contemporanea sorozat).
- KARDOS JÓZSEF–SIMÁNDI IRÉN (szerk.) (2002): *Európai politikai rendszerek*. Budapest, Osiris.
- KERTZER, DAVID I. (1996): *Politics and Symbols. The Italian Communist Party and the Fall of Communism*. New Haven–London, Yale University Press.
- KERTZER, DAVID I. (1992): „*The 19th Congress of the PCI: the role of symbolism is the Communist crisis*”. In: Robert Leonardi and Fausto Anderlini (eds.): *Italian Politics: A Review*. Vol. 6., London, Pinters.
- LAZAR, MARC (1997): „*Introduction. Comprendre l'Italie politique*.” In: Ilvo Diamanti–Marc Lazar (eds.): *Politique a l'italienne*. Paris, Presses Universitaires de France.
- LAPALOMBARA, JOSEPH (1987): *Democracy Italian Style*. New Haven–London, Yale University Press.
- PASQUINO, GIANFRANCO (2002): *Il sistema politico italiano. Autorità, istituzioni, società*. Bologna, Bononia University Press.
- PASQUINO, GIANFRANCO (1996): *Profilo della politica in Italia (1945–1996)*. Roma, Laterza.
- PRIDHAM, GEOFFREY (1988): *Political Parties and Coalitional Behaviour in Italy*. London, Routledge.
- SARTORI, GIOVANNI (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris.
- SZABÓ TIBOR (2003): „*Olasz nemzeti identitás és politikai kultúra*”. Politikatudományi Szemle, XII. évf., 3. sz., 135–157. o.
- ZASLAVSKY, VICTOR (2004): *Lo stalinismo e la sinistra italiana. Dal mito dell'Urss alla fine del comunismo 1945–1991*. Milano, Mondadori.

PÁRTOK ÉS TÖRÉSVONALAK

SZILÁGYI IMRE

Demokrácia, pártok, piac Szlovéniában

Két megfontolásból vállalkoztam az alábbi tanulmány megírására. Az egyik, hogy 2004 őszén Szlovéniában olyan kormányváltás volt, ami teljes mértékben elüt az elmúlt 15 év szlovéniai gyakorlatától és úgy véltem, hogy ennek körülményei és tapasztalatai kiérdemlik a magyar politológusok figyelmét. A másik, hogy Fricz Tamás legutóbbi tanulmánya (Fricz, 2005) olyan szempontokat vezetett be a demokrácia tipologizálásába, amelyeket szerintem érdemes végigvezetni a szlovén demokrácia példáján is. Korábban kétszer is próbálkoztam a szlovén demokrácia állapotának felmérésével (Szilágyi, 2000: 83–107., uő., 2001: 71–101); azt remélem, hogy az eddigieknél több szempontot figyelembe vevő vizsgálódás tovább pontosíthatja a képet. Annál is inkább, mert jó lenne végiggondolni, hogy a versengő többpártrendszer és a társadalom különböző csoportjai között objektíve meglévő konfliktusok közepette milyen cselekedetek minősülhetnek kizorító jellegűeknek, s milyen lehetőségei vannak a konszenzusnak. A társadalmi konfliktus és a konszenzus haszna és fogalma vitatott. Dahl korábban úgy vélte, hogy a konfliktus potenciálisan haladáshoz vezethet, később ezt úgy módosította, hogy a konfliktust meg kell szelídíteni ahhoz, hogy gyümölcsöző legyen (Dahl, 1994: 52). Sartori vitatta, hogy a konfliktus gazdagítja a demokráciát, s úgy vélte „a demokrácia végső értékeiben való közösségi konszenzus a demokráciának nem *sine qua non feltétele*. Ha megvan, megkönnyíti a demokrácia kialakulását. Ha nincs meg, akkor a demokrácia dolga nehezebb, de nem lehetetlen.” (Sartori 1999: 52–54). Az alábbi írást két nagyobb egységre bontom. Egyrészt az előzmények

vázlatos ismertetése után bemutatom az említett kormányváltás lényegét és az új kormány egyéves tevékenységét. Másrészt az 1990 óta eltelt időszak és az új kormány tevékenységének tapasztalataiból leszűrhető tanulságok felhasználásával megvizsgálom, hogyan alkalmazható a Fricz által bevezetett 13 szempont a szlovén példára. Kiindulópontnak tekintem Fricz alábbi megállapítását: „Hangsúlyoznom kell, hogy a fenti tipizáció két alaptípusa, a befogadó és a kiszorító demokrácia természetesen két *ideáltípus*, amelyet egy vizsgálati skála két végpontjára kellene elhelyeznünk. E két típus között a köztes variációk sokasága helyezkedhet el, sőt viszonylag egyértelmű, hogy a régió országai esetében a köztes variációk vannak többségben. (...) A tipológia természetesen további kidolgozásra, finomításra szorul; ennek elvégzése a következő időszak feladata.” (Fricz 21–22)

ELŐZMÉNYEK

A szlovén demokrácia sajátosságai

Az úgynevezett kelet-közép-európai országokban az elmúlt 15 alatt végbement tranzíciós folyamatban a szlovénok számos szempontból egyéni utat jártak. Ha a választások eredményeit vizsgáljuk, akkor Magyarország jelenti az egyik végletet: a választások mindig a megfelelő időben zajlottak le, nem volt előrehozott választás, és az eddigi választások eredményeképpen mindig a korábbi ellenzék alakított kormányt. A másik véglet Szerbia jelenti, ahol 2000-ig lényegében az előző rendszer politikusai maradtak hatalmon. A két véglet között természetesen számos változatot megtalálunk, ezek közül azt emelem ki, hogy voltak országok, ahol előrehozott választásokat kellett tartani.

A szlovén sajátosságokat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Szlovéniában sokpártrendszer van: az 1990–1992 közötti időszakban 9, 1992–1996 között 8, az 1996–2000-es ciklusban 7, 2000–2004 között 8, 2004 óta 7 párt vett/vesz részt a parlament munkájában. Ez a sokpártrendszer részben megfelel a polarizált sokpártrendszer kritériumainak (Körösényi, 1993: 121), részben nem. Nem felel meg, hiszen nincsenek releváns rendszerellenes pártok, mivel nem alacsony a konszenzus foka, s mert létezett és létezik kormányképes ellenzék. Megfelel annyiban, hogy megítélésem szerint van centrumpárt, hogy bizonyos időszakokban egyértelmű volt a kétoldali ellenzék jelenléte, hogy a politika ideologizált, s mert mindenekelőtt a 2004-es vá-

- lasztási időszakban – ha mérsékelten is, de – jelen volt a túllicitálás politikája.
2. A gyenge felhatalmazásokkal bíró köztársasági elnököt a lakosság közvetlenül választja meg. Parlamentáris rendszer van, ahol a törvényeket az országgyűlés (Dr avni zbor) hozza meg, a Szlovén Államtanács időnként vitatott jogállású második kamaraként funkcionál (Szilágyi, 1996: 175–1984).
 3. Arra törekedtek, hogy a választási rendszer erőteljesen arányos legyen, ahogy az 1992-ben elfogadott választási törvény fogalmazott: „Egy-egy képviselőt nagyjából azonos számú lakos választ meg, még hozzá olyan elv alapján, hogy az országgyűlésben a politikai érdekek arányosan legyenek képviselve.” (Grad, 1992: 60, 137).
 4. A választási törvény értelmében az őshonosnak elismert magyar és olasz kisebbséget egy-egy hely illeti meg a parlamentben, s ezért a helyért nem kell a többi párt képviselőivel megvívniuk, a jelöltek csupán saját közösségükön belül folytatnak választási harcot.
 5. Meglehetősen erős a korporativizmus szellemisége és gyakorlata. Igor Lukši? szlovén politológus szerint a Szlovéniában létrejött politikai rendszert Rokkan teminusával korporatív pluralizmusként írhatjuk le. Mind ő, mind Danica Fink Hafner úgy vélte, a szlovén társadalom korporatív elemei hozzájárulnak a politikai élet stabilitásához (Szilágyi, 1999: 177–179).
 6. A parlamenti ciklusok sajátosságai. 1990-ben a választásokon az addigi ellenzék alakíthatott kormányt. Ez a hatpárti koalíciós kormány azonban a koalíció belvitái miatt, illetve a parlamentben ennek következtében létrejött átrendező eredményeképpen idő előtt, 1992 májusában megbukott. Nem kellett azonban előrehozott választásokat kiírni, mert az átrendező alapján, részben az addigi ellenzék-ből, részben pedig a korábbi kormánykoalíció egyes pártjaiból e nélkül jöhetett létre új kormány. Az 1991-ben elfogadott új szlovén alkotmány előírása miatt legkésőbb 1992. december 26-ig új választásokat kellett tartani. Az 1992 decemberében megtartott választások eredményeképpen a Liberális Párt (LDS) alakíthatott kormányt. Azóta a választásokat mindig az alkotmányban előírtaknak megfelelően négyévenként tartották meg, előrehozott választások nem voltak. Az 1992-től 2004 végéig tartó időszakban a választásokat mindig az LDS nyerte meg, de mindig más (részben bal-, részben jobboldali) pártokkal alkotott koalíciós kormányt. Ezzel a stabilitásnak és a változásoknak sajátos ke-

veréke jött létre. A sajátosságok közé tartozik, hogy 1992 után is minden ciklusban voltak olyan pártok, amelyek a parlamenti ciklus lejárta előtt kiléptek a kormánykoalícióból. 2000-ben ennek ismét az volt a következménye, hogy a parlamenti erők átrendeződése lehetőséget adott az addigi ellenzéknek, hogy választások kiírása nélkül kormányra kerüljön a 2000 őszén megtartott választásokig, akkor viszont súlyos vereséget szenvedett.

7. pártok jellege. 1990 óta egyes pártok megszűntek, mások más pártokba olvadtak, egyes pártok erőteljesen átalakultak, voltak pártok, amelyek kibuktak a parlamentből, és voltak olyan új pártok, amelyek bekerültek. Van két olyan párt, amelyik korosztályi érdekek képviselőjeként jeleníti meg magát: a fiatalok pártja (SMS) és a nyugdíjasok pártja (DeSUS). A pártpalettán azonban bizonyos stabilitás van, hiszen a jelenlegi hét parlamenti pártból öt 1992 (négy 1990) óta jelen van a parlamentben. Úgy vélem, hogy a szlovén pártrendszer háromosztatú: liberális, baloldali és konzervatív pártok vannak benne (sőt az egyik párt miatt, amint majd látni fogjuk, ez még bonyolultabb), bár van olyan politológus (a jelenlegi kormány oktatási minisztere, Milan Zver), aki szerint csupán két csoportosulásról érdemes beszélni, a szociáldemokrata és a néppárti irányzatról (Zver, 2005: 158). Az alábbiak jobb megértése érdekében röviden jellemzem azokat a pártokat, amelyek 2004-ben parlamenti mandátumot szereztek.

SDS (Szlovén Demokrata Párt, korábbi rövidítése: SDSS, Szlovénia Szociáldemokrata Pártja). A jelenlegi miniszterelnök, Janez Janša által 1993 óta vezetett párt 1989-ben antikommunista szociáldemokrata pártként indult. Egy ideig éles küzdelmet folytatott a kommunista utódpárttal annak érdekében, hogy ő képviselhesse Szlovéniát a Szocialista Internacionáléban. Miután ez a törekvése 1995–1996 folyamán végképp vereséget szenvedett, néppárti irányban mozdultak el. Janša ekkoriban arra törekedett, hogy a jobboldali erők tömörítésével kétpárti rendszert alakítson/kényszerítsen ki Szlovéniában, ez a törekvése azonban sikertelen maradt. Meglehetősen problematikusnak tartják az egykori domobranokkal (a második világháborúban önként vagy kényszerből a németek oldalán harcoló szlovén katonák) kapcsolatos állásfoglalásait. A párt gyakran ütött meg radikális hangot, a lusztráció egyik legerőteljesebb híve volt. Janša többször adott hangot annak a véleményének, hogy az országot informális hálózatukon keresztül továbbra is az előző rendszer emberei irányítják. Egyik legélesebb eszmei ellenfele

1996-ban emiatti nagyon komoly kritikája ellenére is, úgy gondolta, hogy nyitva kell hagynia azt a kérdést, hogy milyen politikát folytat majd Janša a későbbiekben (Hribar, 1996). A párt 1992 májusa és 1994 áprilisa között tagja volt az LDS vezette koalíciónak.

Az LDS (Szlovénia Liberális Demokráciája) az 1980-as években gyorsan liberalizálódó szlovén KISZ-ből (ZSMS) jött létre és a kommunista rendszer határozott ellenfelévé vált. A pártban az egykori apparátcsikok és a liberális értelmiségiek mellett a paragamatikus technokraták is jelen voltak és jelen vannak. Egy, a Kitschelt-féle tipológiát alkalmazó 1994-es elemzés a pártot ugyanabba a mezőbe helyezte, mint ahová az SZDSZ-t (Berntzen, 1994). Ezt bizonyos hasonlóságok ellenére tévedésnek tartom, mert az LDS-ben mind személyi összetételét illetően, mind a gazdaságra vonatkozó elképzeléseket illetően sokkal több a baloldaliság. Az említett Milan Zver a pártot így jellemezte: „Az LDS olyan egyesület, amelyet mindenekelőtt az érdekek kötnek össze, a párt nagyobbik része ideológiailag (értékrendjét tekintve) a baloldalhoz kötődik, sokan pedig egyenesen a szélsőbalhoz. És ilyenek tartják őket a választók is.” Bár ebben a megállapításban kétségtelenül van igazság, azt helytelennek tartom, hogy az LDS liberális irányultságát figyelmen kívül hagyja. Az LDS rendkívül bonyolult szerkezetű centrumpárt, amely 1992 és 2004 között tudatosan választott maga mellé jobb- és baloldali koalíciós pártokat, hogy így is biztosítsa maga számára a politikai közepet. Mindez jól működtetett pragmatizmussal párosult, amely azonban néha nem nélkülözte az elvtelenséget.

Az SD/ZLSD (régebbi nevén ZKS, majd SDP) az egykori reformkommunista párt utódja. Berntzen az MSZP-vel azonos mezőbe helyezte, ami alapvetően jogos, a két párt között mégis fontos különbségek vannak. Bár az 1980-as évek végén maga is tevékeny részese volt a társadalom demokratizálásának, nem rendelkezett az LDS dinamizmusával, radikalizmusával és nyitottságával, így az egész időszakban háttérbe szorult az LDS mögött. Ugyanakkor a párt tagjai kétségtelenül fontos társadalmi, gazdasági pozíciók birtokosai voltak és maradtak. Egyik legfontosabb érdemük, hogy kiálltak a szociális jogok megőrzése mellett, sőt egy ízben az ekörüli viták miatt kiléptek az LDS vezette kormányból.

Az NSi (Új Szlovénia) 2000-ben jött létre a Néppárttal elégedetlen és ezért abból kivált politikusok kezdeményezésére. A keresztény-konzervatív érdekek és értékek többnyire mérsékelt képviselői. Jelenleg az ő elnökük, Andrej Bajuk a pénzügyminiszter. Ez a párt nem volt még koalícióban az LDS-szel.

Az SLS (Szlovén Néppárt) ugyancsak a keresztény-konzervatív érdekek megjelenítője, de erőteljesebben hangsúlyozza a parasztok érdekképviseletét. Körükben gyakran van jelen az NSi-nél nem tapasztalható populizmus, s bár a két párt között vannak különbségek, Berntzen említett tanulmánya joggal helyezte nagyjából ugyanabba a mezőbe, amelybe a Kisgazdapártot. Ez a párt két ízben is tagja volt az LDS vezette kormánykoalíciónak.

Az SNS (Szlovén Nacionalista Párt) – amely a nacionalista, idegenellenes retorikával összeegyeztethetőnek tartja, hogy magát a megszálló német csapatokkal szembeszálló (kommunista) partizánok örökösének tünteti fel, illetve azzal, hogy vezetője, Zmago Jelin*?*i? azzal kérkedik, ő nemesi családból származik – Assen Ignatow szavaival „posztmodern” pártként jellemezhető. Ignatow szerint az, amit a posztmodern politikusok művelnek, annyira eltér a hagyományos politikától, hogy „az ember azt kérdi magától, parlamenti ülést lát-e vagy inkább egy színelőadást.(...) Ehhez az újfajta politikához újfajta politikus kell, aki vonzódik a teatralitáshoz, és nem irtózik a bohóckodástól” (Ignatow, 2001: 127–131). Ignatow központi példája Zsirinovszkij magatartása, de számos példát lehetne felhozni Zsirinovszkij és (barátja!) Jelin*?*i? viselkedésének azonosságára. Példaként álljon itt egy idézet az SNS honlapjáról: „December 23-án, a szlovén önállóság érdekében megtartott népszavazás évfordulójának napján nemes Zmago Jelin*?*i? úr, a Szlovén Nacionalista Párt elnöke saját házának kertjében felavatta a szlovén anyától származó Josip Broz Titónak, a második világháború győztesének, Jugoszlávia marsalljának mellszobrát.”¹ (Megjegyzem, hogy Szlovéniában, akárcsak Jugoszlávia többi volt köztársaságában, még mindig Tito a legnépszerűbb politikus.) Ez a párt még egyetlen egyszer sem volt tagja a kormánykoalíciónak, de mind az LDS, mind az SDS vezette koalíció bizonyos döntéseit támogatta kívülről.

A DeSUS (Szlovénia Nyugdíjasainak Demokratikus Pártja) magát ideológiailag el nem kötelezettnek tekinti, de korábban egy ideig a ZLSD védőszárnya alatt húzta meg magát, s ugyancsak erőteljesen hangsúlyozta antifasiszta jellegét. 2000–2004 között az LDS, 2004 óta az SDS vezette kormánykoalíció tagja.

A 2004-IG TERJEDŐ IDŐSZAK RÖVID JELLEMZÉSE

Szlovénia Jugoszlávia belső ellentmondásai ellenére igen jó kiinduló pozíciót mondhatott magáénak. Az egy főre jutó GDP már 1990-ben megközelítette azt a szintet, amelyet a magyar

gazdaság csak 2004-ben ért el (Piroska, 2005). A szlovén gazdaság azóta is egyenletesen fejlődik (ők önmagukat már régóta a kevésbé fejlett régi EU-tagállamokhoz mérik, s a tervek szerint 2007-ben bevezetik az eurót. Mindez különösen azért érdemli ki a figyelmünket, mert a szlovén gazdaságban egyelőre nem ment végbe az a folyamat, amit a magyar gazdasággal kapcsolatban Szalai Erzsébet leírt (Szalai, 2005: 197–222). Nagyrészt azért sem, mert a szlovén köz- és állami tulajdont még mindig csupán nagyjából 50%-ban privatizálták, mert a privatizációs folyamatban az ország minden állampolgára alanyi jogon részjegyet kapott, mert a privatizált tulajdon jelentős része az állam által felügyelt vagyongazdálkodó alapokhoz került, s mert 2004-ig tudatosan távol tartották a külföldi tőkét. Bár Szlovéniát nem terhelte olyan nagy adósság, mint Magyarországot, mégis figyelemre méltó és további elemzést kíván, hogy a felsorolt jellemzők közepette, hogyan tudtak olyan sikeres gazdaságot működtetni, amely nem csupán folyamatosan fejlődött, de ahol alacsony tartották az államháztartási hiányt (egyszer érte el a 3,2%-ot), s ahol az államadósság még most is csupán 38% körül van. Egy biztos, ha Szalai Erzsébet joggal veti a magyar elitek szemére, hogy elmulasztották a politikai és kulturális alternatívák keresését, akkor ez a szlovén elitek egyáltalán nem érvényes. Ők ugyanis akkor, amikor az egykori jugoszláv államadósság kezelésének és öröklésének kérdésben szinte már veszített helyzetben voltak, intenzív politikával és lobbizással igen kedvező eredményt értek el.² Más szakértők az elmúlt időszak sikereit a szinte minden területre kiterjedő fokozatosságnak és a szociális érzékenységnek tudják be. Ennek ellenére az éleződő nemzetközi versenyben a szlovénok is váltásra kényszerültek/kényszerülnek, egyre többen emlegették, hogy Szlovénia versenyképessége gyengül, hogy növekszik technológiai elmaradottsága, hogy túlságosan erős az állam jelenléte a gazdaságban, s a kérdés az volt, kik és hogyan fogják a váltást végrehajtani. Úgy tűnik, hogy ezt a 2004-ben hatalomra került jobboldali kormány vállalta magára.

A 2004-ES VÁLASZTÁSI KAMPÁNY

Bár a választási küzdelemben természetesen valamennyi párt és azoknak számos képviselője részt vett, a kampány nagyrészt a két nagy párt vezetőjének személyéhez kötődött. Ezért az alábbiakban kettejük párharcából idézek.

A kampányban az LDS vezetője, Tone Rop azt bizonygatta, hogy a kulcsterületeken elérték a kitűzött célokat, s ennek követ-

keztében Szlovénia felkészült arra, hogy az EU keretein belül gyorsabban fejlődjön. Janša ezzel szemben azt állította, hogy az ország az LDS vezetése alatt nem használt ki minden lehetőséget, s mindenekelőtt a koalíciós szerződés be nem váltott ígéreteit emelte ki. Szerinte ide tartozott a 4–5 százalékos gazdasági növekedésre, a szociális különbségek csökkentésére, az évi 1500 szociális lakás építésére, az autópályák kiépítésének befejezésére, valamint az egészségügyi reformra vonatkozó ígérek nem teljesítése. Úgy vélte, hogy a balti államok gazdasági teljesítménye jobb volt, mint Szlovéniáé. Válaszában Rop arra hívta fel a figyelmet, hogy a balti államokban ehhez magasabb munkanélküliség is társult. Szerinte Szlovénia 1,5–2%-kal magasabb növekedést ért el, mint az EU régebbi tagállamai, és ők végül is ezt ígérték. Hangsúlyozta, hogy az elmúlt időszakban 64%-kal növekedett a szociális kiadásokra fordított összeg, s arra figyelmeztetett, hogy az SDS által javasolt egykulcsos adózás csak növelné a szociális különbségeket. Janša szerint ők csak azt ígérték, hogy tanulmányozni fogják ennek lehetőségét, s úgy vélte, hogy túl nagyok a munka adóterhei, mire Rop azt válaszolta, hogy ők is javasolják ezeknek a terheknek a csökkentését.³

Ahogy a választási küzdelem élesedett, Rop keményebb hangot ütött meg: „Mi, liberális demokraták nem fogjuk elfogadni, hogy Szlovénia az európai konzervatív pártok kísérleti laboratóriuma legyen, hogy szlovéniai kirendeltségeiken keresztül konzervatív adóreformokkal megsemmisítsék a szociális párbeszéd és partnerség eredményeit. Azokat az intézkedéseket, amelyekre a saját országukban nem mernek és nem is remélnék javaslatot tenni, látszólag barátságosan, az itteni politikai követőiknek ajánlják. Mi tudjuk, hogy ez radikális szociális rétegződést, valamint a szegénység növekedését eredményezné!” (Repov, 2004).

Janša sem maradt adós, s arra figyelmeztetett, hogy a liberálisok a befektetéseket mindenekelőtt azokban az ágazatokban támogatják, amelyekben a legalacsonyabbak a fizetések, s szerinte ez nem lehet összhangban Szlovénia stratégiai céljaival. Kifogásolta, hogy a liberálisok még mindig a munka megadóztatása mellett állnak ki, ez pedig szerinte nem az alkotóknak, hanem a gazdagoknak kedvez. A liberálisok kongresszusára utalva furcsának találta, hogy azok harcot hirdettek a „turbókapitalizmus” ellen, hiszen szerinte a kongresszuson az első sorokban éppen a „turbókapitalizmus” képviselői ültek.⁴ Nincs értelme annak, hogy tovább soroljam, mit utasított el, és mit ígért a két nagy párt vezetője, részben azért, mert a későbbiekben lényegében ezeket ismételték, részben azért, mert a választási küzdelem tematikáját és légkörét mindez jól mutatja.

A 90 tagú szlovén parlamentbe 2004. október 3-án választották meg a képviselőket. Az 1 634 402 választásra jogosult közül 991 263 választó járult az urnák elé, ami 60,65%-os részvételt jelent (ez 1990 óta a legalacsonyabb választási részvétel). A leadott szavazatok száma 991 123 volt, ezek közül 22 351 volt érvénytelen, 968 772 volt érvényes. A választás végeredményét az alábbi táblázat mutatja:⁵

A párt neve	A megszerzett szavazatok aránya	A mandátumok száma
SDS	29,08%	29
LDS	22,80%	23
SD/ZLSD	10,17%	10
NSi	9,09%	9
SLS	6,82%	7
SNS	6,27%	6
DeSUS	4,04%	4
Nemzeti kisebbségek		2

Az LDS-hez nagyon is közel álló Mladina című hetilap elemzője, nyilvánvaló túlzással ötven okot nevezett meg, amiért az LDS elveszítette a választásokat. Ezek közül kiemelek néhány fontosabbat. Úgy tűnt, hogy miniszterelnök félt a nyilvános vitáktól és meglehetősen kolerikusan reagált. Az LDS kormányzásának 12 éve alatt nyilvánvaló jelei voltak a klientalizmusnak. A munkanélküliség ugyan kisebb volt a 2000. évinél, de a munkahelyek száma is kevesebb volt. Az LDS belekeveredett egy bankbotrányba. Olyan helyeken, ahol korábban igen erős volt a baloldali, liberális szavazóbázis, nagyon gyenge volt a választási részvétel. Az LDS-ben nem volt jele az önkritikának. Janša részben ellopta a liberálisok frazeológiáját: az iskola liberalizálásáról beszélt, illetve arról, hogy társadalomnak nem szabad kirekesztőnek lennie. A sort még folytathatnánk.

A helyzet (akárcsak az 1996-os teljes patthelyzet idején) 2004-ben is igen kiélezett volt, hiszen a klasszikusan jobboldalnak tekintett három párt a mandátumok pont 50%-át szerezte meg. Az SNS pedig egyik oldalon sem jött szóba, mint koalíciós partner, s erről a jobboldal egyik legkomolyabb ellenfele így vélekedett: „Aki felelős politikára törekszik, az Jelin?i?et inkább

az ellenfelének adná, minthogy saját magának szerezze meg. A polgári joguktól megfosztottakkal, a muzulmánokkal, a horvátokkal és a romákkal kapcsolatos kijelentései miatt az szinte elképzelhetetlen, hogy a liberálisok koalícióra lépjenek vele. (...) A jobboldali koalíció a nemzeti témák ügyében ugyan egyetértő, de túl hangos partnerre találna benne. Ez még nem lenne probléma. A nehézségek akkor kezdődnek, amikor Jelin?i? a másik arcát, az egyházellenes, a domobránellenes arcát mutatja.” (Miheljak, 2004).

Janša e nehézség legyőzése érdekében egyesek számára talán kissé váratlan megoldással kísérletezett. Közölte, hogy a párt érdekelt abban, hogy együttműködjön az SD-vel. Tárgyaltak a nemzetiségiek képviselőivel is, de az ő szavazatukra nem számítottak. „A kisebbségi kormányzás nem érdekel minket. Ha megkapjuk a mandátumot, az összes párttal tárgyalni fogunk, kivéve azokat, akik ezt nem akarják.” Elmondta, hogy tárgyalni fognak az SNS-szel is, amelyik az eddigi legjobb képviselőcsoportjával rendelkezik a parlamentben.⁶ Bár az LDS és az SD nem zárkózott el eleve az együttműködéstől, végül is igen hamar elutasították Janša ajánlatát. Ő viszont megnyerte magának a DeSUS-t s így a három jobboldali párt (SDS, NSi, SLS) megszerezte a kormányzáshoz szükséges többséget. A DeSUS jelenléte miatt ez a kormány sem egyértelműen jobboldali.

AZ ÚJ KORMÁNY TEVÉKENYSÉGÉNEK NÉHÁNY FONTOS TERÜLETE

A gazdasági reform kérdése

Bár a dolgok belső logikája ezt megkövetelte, egyeseket meglepett, hogy Janša (neo)liberális gazdasági szakértőket kért fel a gazdasági program részletes kidolgozására. Az elsőként megbízott szakember olyan kíméletlen retorikával állt ki elképzelései mellett, hogy az mind a társadalomban, mind pedig a koalíciós partnerekben ellenállásra talált. Janša az illetőt viszonylag gyorsan leváltotta, s helyére egy olyan szakembert nevezett ki, aki ugyanazon elveket kulturáltabban és rugalmasabban képviseli. Ráadásul az egydéli tanácsadó helyébe egy testületet nevezett ki, a tanácsadót pedig tárca nélküli miniszterré nevezte ki. Az eddig elhangzottakból az derül ki, hogy az új kormány e téren folytatja majd elődje fokozatosságot megvalósító politikáját, s a privatizáció felgyorsítását végül csak 2007-től ígéri. Sőt a korábban rendkívül konfrontatívnak tekintett Janša, reményét fe-

jezte ki, hogy az ellenzék is részt vesz majd az átalakítás folyamatában. A liberálisok és a baloldaliak ettől nem is zárkóztak el, a tíz területen beígért reformokat, akárcsak a gazdasági kamara, lényegében üdvözölték, hangsúlyozták azonban, hogy rendkívüli módon vigyázni kell arra, meddig terhelhető a lakosság. A legnagyobb vita az egykulcsos adórendszer bevezetése körül zajlik. A szakszervezetek élesen tiltakoznak ellene, mondván tovább növeli a gazdagok és szegények közötti különbségeket, a társadalmi feszültségeket. Az átalakulás legfőbb kérdése persze (túl azon, hogy vajon kié lesz majd a privatizálandó vagyon) éppen az, hogy ki viseli majd a terheket. Ezért biztató ugyan, hogy egyelőre mindkét részről megvan a szükséges akarat, de az igazi konfliktusok majd a privatizáció valódi beindulása idején várhatók. Másfelől elgondolkodtató, hogy 2006 elején úgy tűnik, a folyamatok az eredeti elképzelésekhez képest lelassulnak és némileg módosulnak is. A reformelképzeléseket vezető közgazdász bejelentette, hogy nem az egykulcsos adó képezi az átalakulás legfontosabb részét, hanem a gazdaság tehermentesítése és az adózás egyszerűsítése, illetve, hogy 2006 még inkább a felkészülés, a szükséges törvények megalkotásának éve lesz, s a reformok igazából csak 2007-től kezdődnek majd. A gazdasági átalakulással összefüggésben két komoly botrány is volt 2005-ben. Egyrészt azért, mert az ellenzék úgy vélte, hogy az egyik vállalat részleges privatizációjánál a jelek szerint korrupciós ügyletek zajlottak. Másrészt azért, mert az új kormány (az SNS támogatásával, a DeSUS közreműködése nélkül), amelynek képviselői hatalomra kerülésükig a korrupcióellenesség jelszavával léptek fel, megszüntette azt a parlamenti korrupcióellenes bizottságot, amelyet az előző kormány közvetlenül mandátumának lejárta előtt nevezett ki.

Káderpolitika

A politikai küzdelemnek Szlovéniában is érzékeny területe, hogy milyen típusú zsákmányszerzésre törekszik az újonnan hatalomra kerülő kormányzat. Ez a vita egyszer már lezajlott az 1990-es váltásnál is, de nem volt igazán éles, mert az új kormány akkor, bizonyos kivételektől eltekintve, nagyon is törekedett arra, hogy ne kelljen nélkülöznie a felkészült káderek munkáját. E téren odáig elment, hogy az ellenzéki pártokhoz tartozó szakemberek is miniszteri tárcát kaptak. Nem volt ilyen kedvező a helyzet a 2000-ben bekövetkezett rövid ideig tartó jobboldali kormányzás idején, s több jel mutat arra, hogy ez a kormány mindenekelőtt a túl mohó zsákmányszerző politika

miatt veszített igen nagy mértékben a 2000 őszen megtartott választásokon. Bár, amint egy elemző rámutatott, Janša tanult az elkövetett hibákból, a hatalomváltás nem ment végbe kádercsere nélkül. Ennek megítélése körül persze vita van. Egy pénzügyi lap cikkírója a 2005. március eleji állapotokat figyelembe véve a kádercseréket önmagában véve jogosnak tekintette, s azt is megjegyezte, hogy a maga idején az LDS sem viselkedett másként.⁷

Ehhez persze hozzátartozik, hogy Janša, aki ellenzékéből 2004 tavaszán azt követelte a akkori kormánytól, hogy a fontosabb állami vállalatok, illetve gazdasági alapok felügyelő tanácsába vegye be az ellenzék képviselőit is, kormányra kerülése után azonnal felkérte az LDS-t, hogy nevezze meg azokat, akiket a két legfontosabb alap felügyelőbizottságába javasol. Az LDS ezzel a megoldással kapcsolatban ellenzékéből is szkeptikus maradt, mondván, a felügyelőbizottságokba szélesebb körből kellene kinevezni a szakembereket és a menedzsereket úgy, hogy a felügyelőbizottságok tagjait nem egy pártszűrőn keresztül választanák meg. A gazdasági társaságok felügyelőbizottságába történő kinevezés „nem lehet a gazdaságban megvalósított politikai korporativizmus bevezető aktusa”. Az LDS ennek ellenére megnevezte, hogy kiket javasol az említett felügyelőbizottságokba (Prapotnik, 2004), az új kormány pedig 2005 elején az új felügyelőbizottságokba beválasztotta az LDS által javasolt tagokat is.⁸

A későbbiek során azután komoly vita alakult ki azt illetően, hogy egy-egy leváltásnak milyen motivációi voltak. Az ellenzék előbb azt hangoztatta, hogy százával fogják leváltani a korábbi kádereket, majd azt állította, hogy a kormány mindenkit le akar váltani, aki nem az ő politikai elvárásai szerint cselekszik. A kormány szerint viszont általában megtartották a korábbi kormány által kinevezett kádereket, és mindössze két olyan pozíció volt, ahol azért váltak meg az adott kádertől, mert képtelenek voltak megfelelő együttműködést kialakítani. Ez nem azt jelenti, hogy nem voltak kádercserék, de a kormány szerint ezek nem haladták meg az előző ciklusokban megszokott mértéket. Ráadásul a korábbi időszaktól eltérően, az új kormány bizonyos helyekre csak pályázat útján nevezhet ki alkalmazottakat, s itt csakis a szakmai alkalmasság dönt. Egy másik cikk szerint a minisztériumokban voltak cserék, de az állami hivatalokban volt a legkisebb a váltás. Ugyancsak fontos, hogy számos jól jövedelmező vállalat felügyelőbizottságában és egyéb fontos pozíciókban az új kormány különböző módszerekkel a saját embereit helyezte el. Komoly viták voltak az iskolaigazgatók kinevezése ügyében is.

A média ügye

Ez a kérdés Szlovéniában is a tranzíciós folyamat egyik állandóan napirenden lévő témája. Komoly vita tárgya volt már 1989-ben is, amikor világossá vált, hogy a régió komoly változások előtt áll. A hivatalos média által nyújtott lehetőségekkel elégedetlen ellenzék *Demokracija* címen saját hetilapot indított annak érdekében, hogy szándékainak megfelelően ismertethesse álláspontját. Már ekkoriban is megfigyelhető volt egy jelenség, ami megváltozott körülmények között, de később is megmaradt. Nem arról volt szó, hogy azok a sajtóorgánumok, amelyek a szocializmus idején a pártállam érdekeit szolgálták ellenálltak volna a demokratikus változásoknak. Sőt, éppenséggel szorgalmazták is a változásokat, de az is érzékelhető volt, hogy azt szeretnék, ha a demokratikus választások után a szocializmusban rekrutálódott baloldali jellegű erők kerülnének hatalomra. Ezt jól mutatta például az is, hogy miképpen szerepeltek az egyes politikai erők a tömegtájékoztatóban 1989. október 15. és 1990. február 15-e között.⁹

A szocialista rendszerhez kötődő pártok

	Napilapok	Folyóiratok	Tv	Együtt
KP	1102	554	144	1800
Népfront	1002	277	66	1345
Szlovén KISZ	636	314	69	1019
Összesen	2840	1145	279	4164

Az ellenzéki pártok

	Napilapok	Folyóiratok	Tv	Együtt
SDZ	373	297	49	719
SDZS	345	249	37	631
SKZ	302	222	47	571
Zöldek	303	214	43	560
SKD	234	225	38	497
Összesen	1547	1207	214	3378

A hatalomra került ellenzék és a média képviselői között ádáz küzdelem kezdődött, mivel a korábbi ellenzék úgy vélte, hogy az újságírók a kommunisták emberei, mert nehezményezte azt a módszert, ahogy a televízió az új kormány tagjait ábrázolta, illetve azért, mert szerinte a leköszönő kormány az RTV-re vonatkozóan olyan törvényt fogadott el, amellyel kísérletet tett arra, hogy biztosítsa a saját embereinek a helyét (Korsika, 1990). Az új kormány 1990 őszén új RTV-t fogadott el, amivel persze az ellenzékbe szorult baloldaliak nem voltak elégedettek, majd az 1992-es változások után ismét fordult a kocka, s 1994-ben új RTV-törvényt fogadtak el. Azt, hogy például 2000-ben a média nem volt teljesen elfogulatlan a jobboldallal, két vele nem rokonszenvező újságíró is elismeri (igaz szerintük 2004-ben az LDS-szel szemben is igen kíméletlen volt a média, Pirc–erdin, 2004). Részben ennek tudom be, hogy 2000 szeptemberében a szlovén újságírók nem kísérték el a jobboldali miniszterelnököt Gödöllőre, így azután a szlovén sajtó nem is számolt be a Kvadrilaterália ott megtartott üléséről. Ennek ellenére úgy vélem, hogy összességében a sajtó egyáltalán nem kímélte a kormányon lévő politikusokat, annak ellenére sem, hogy érzékelhető volt, többnyire a baloldali, liberális értékrend áll közel hozzájuk.

A magyar gyakorlat tükrében különösnek tűnik, hogy (részben anyagi megfontolásokra hivatkozva) a szlovén közszolgálati tévé saját belátása alapján döntötte el, hogy mit és mennyi ideig közvetít a parlament nyilvános üléseiről. Az újságíró egyebek között így mutatta be a televízió és a politikusok közötti vita lényegét: „Kompromisszum lehetne egy harmadik, illetve egy szolgálati csatorna, ami azonban nagyon káros lenne a szlovén RTV-re nézve, hiszen akkor a televíziót állami televízióknak lehetne nevezni, nem pedig közszolgálatinak, különösen azt a tényt figyelembe véve, hogy komoly közszolgálati televíziók a parlamenti üléseket nem közvetítik közvetlenül. Arról, hogy mikor és hogyan, saját maguk döntenek. A szlovén RTV-törvény sem kötelezi a közszolgálati tévét arra, hogy az üléseket közvetlenül közvetítenie kellene” (Kajzer, 2003). Bár az ellenzék a média adott állapota közepette is megnyerte a 2004-es választásokat, s hatalomra kerülése után néhány hónapig magas volt a népszerűsége, az új kormány mégis úgy vélte, meg kell változtatnia a médiaviszonyokat. Az RTV-törvény megváltoztatásával kezdte, s ennek eredményeképpen 2005 tavaszától kezdve ismét kíméletlen küzdelem tanúi lehettünk. Az új törvényjavaslattal összefüggésben ismét előtérbe került, hogy az RTV vajon állami (ahogy a miniszterelnök állította) vagy köztvéének (ahogy az újságírók állították) minősül-e, s hogy ennek milyen

következményei vannak. Az újságírók szerint továbbra is biztosítani kellene autonómiájukat és függetlenségüket. A vita arról szólt, hogy kicsoda, kiket és hogyan nevezhet ki az RTV élére, illetve a felügyelőtanácsba. A parlamenti ellenzék az újságírókhoz hasonló módon érvelt a törvényjavaslat ellen. Sőt, aggályokról a nemzetközi szervezeteket is értesítették. Az IPI (a Nemzetközi Médiaintézet) levélben közölte a szlovén köztársasági elnökkel és a miniszterelnökkel, hogy az érvényben lévő RTV-törvényt az EU-tagállamokban érvényben lévő RTV-törvények közül az egyik legjobbnak tartja és fölöslegesnek véli annak megváltoztatását. Annál is inkább, mert az új törvény nem gondoskodik arról, hogy megőrizze a közszolgálati televízió függetlenségét és autonómiáját, ellenkezőleg, politikai hatások és nyomások esetén sebezhetővé teszi. A levél példaként említi, hogy az új törvény szerint a 29 tagú programtanács tagjainak kiválasztásakor 21 tagot a nézők, az egyetemek és mások javaslata alapján a parlament választ ki.¹⁰ Hasonló szellemben nyilatkozott az IFJ (a Nemzetközi Újságíró Szövetség) főtitkára, Aidan White is.

Amikor a kormány ennek ellenére ragaszkodott a törvényhez, az ellenzék kivonult az ülésről, lehetővé téve, hogy a kormánykoalíció elfogadja a törvényt, de egyúttal bejelentette, hogy népszavazáson kívánja érvényteleníteni az éppen elfogadott törvényt. A liberálisok egyik képviselője szerint ugyanis a törvény lehetővé fogja tenni, hogy megszüntessék a tájékoztatás és a tájékozódás összes lehetőségét, a parlament üléseinek szűrés nélküli hazug kínálata pedig távol áll a tájékozódás jogától.¹¹ A liberális ellenzék tehát aláírásgyűjtésbe kezdett (a szociáldemokraták kezdetben óvtak ettől), s 2005 szeptemberében végül népszavazást kellett tartani a törvényről. A média megítélésének szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy a szociáldemokraták elnöke a parlamenti szavazás idején levélben fordult a liberálisok vezetőjéhez, s ebben egyebek között a következőket írta: „Amikor az emberek között a referendum mellett és a média függetlenségének érdekében agitáltok majd, ne felejtsetek el kedves Tone, hogy milyen jelentős befolyással volt arra a te pártod a tranzíció egész időszakában, a törvénnyel együtt vagy anélkül.”¹² Az ellenzék azért kezdett bele ebbe az akcióba, mert az RTV internetes felmérése alapján a nyilatkozók többsége elutasította az új törvényt. Nem csak a politikusok, de az értelmiségiek is két nagy táborra szakadtak, s az ellenzék, illetve a kormánnyal szembenálló értelmiségiek komoly kampányt is indítottak a törvény ellen (e kampány keretében jelent meg Splichal–Hvala 2005 kötete is). A liberálisok nem maradtak adósak a válasszal, s arra emlékeztették a szociáldemokratákat,

hogy a jobboldali kormánynak az új törvény elfogadása mellett szóló egyik legerősebb érve úgy szólt, hogy a jelenlegi körülmények között az egykori totalitárius párt (tehát a jelenlegi szociáldemokraták) egykori elnöke a mostani RTV-programtanács elnöke.¹³ A két ellenzéki párt tehát részben egymást járatta le a választók szemében. A kampányhoz tartozott, hogy az értelmiségiek egyebek között a központi szlovén napilap (Delo) hasábjain is éles polémiát folytattak egymással. Ennek része volt például, hogy amíg az ellenzők az angol szakértőket idézték, addig a törvény hívei a német gyakorlatra hívták fel a figyelmet. Ugyancsak a propaganda része volt, hogy ellenzéki képviselők felkérésére az Európa Tanács két szakértője, a norvég Sigve Gramstad és az angol Eve Salomon nyilatkozott a szlovén törvényről. Ők is úgy vélték, hogy az RTV politikai nyomásnak lesz kitéve: „A programtanácsot éppúgy, mint az ellenőrző tanácsot a parlament, illetve a kormány nevezi ki, a főigazgatót pedig a programtanács. Abban az esetben, ha a parlamentben egyetlen párt többséggel bír, és ő alakítja meg a kormányt, az erős politikai nyomás lehetősége nyilvánvaló.”

A kampány töménysége különös módon hatott: a szavazásra jogosultak csupán 30,65%-a járult az urnákhoz, s közülük 50,30% a törvény mellett, 48,92% pedig ellene szavazott. Az eredmény kitűnő alkalmat szolgáltatott a vita folytatására. Egyesek arra mutattak rá, hogy az ellenzék immár a népszavazással kötelezte a kormányt, hogy léptesse életbe az általa egyébként ellenezett törvényt. A liberális értelmiségiek és politikusok egy része úgy érvelt, hogy a szoros eredmény arra kellene készítse a kormányt, hogy maga revideálja a törvényt. Mások úgy vélték, hogy a közvélemény-kutatásokban annak idején nem túl jól szereplő LDS sikerként könyvelheti el, hogy az urnák elé járulók csaknem felét sikerült a maga oldalára állítania. A kormányfő szerint olyan RTV-törvény lép így életbe, amely összehasonlítható az EU 25 tagállama közül 23-nak a gyakorlatával. Ez időtől kezdve a törvénnyel kapcsolatban Delóban nem hivatkoztak többé külföldi szakértőkre. Annál is kevésbé, mert a szlovén kormány felhívására az Európa Tanács levette honlapjáról az említett szakértők értékelését, hiszen az – bár egyes szlovén újságírók törekedtek e látszat fenntartására – nem képezte az Európa Tanács hivatalos álláspontját.

A 11 tagú ellenőrző tanácsba a kormány, a pártok és az RTV alkalmazottai választottak képviselőket. Két tagot választottak az alkalmazottak, ötöt a pártok (kettőt az SDS, egyet-egyet az LDS, az SNS, illetve a magyar nemzetiségi képviselő), négyet a kormány. Ez mindenképpen erős kormányfőlényt jelent. A programtanácsba a három kormánypárt (SDS, SLS, NSi) és két

ellenzéki párt (LDS, SD) öt jelöltjén kívül a nézők és hallgatók 16 jelöltjét választották be (kettő kivételével egyértelműen a kormánykoalícióhoz állnak közel, igaz közülük nyolcan sorsolás útján kerültek be). Két tagot az egyházak javaslatára az államfő delegált (egyikük a pravoszláv egyház képviselője), hármat pedig az alkalmazottak választottak be. Egy-egy tagot delegál az olasz és a magyar kisebbség, valamint a Tudományos és Művészeti Akadémia.¹⁴ Az még csak ezek után derül majd ki, hogy mennyire volt megalapozott a törvényt ellenzők félelme, de hogy az erőviszonyok területén alapvető átrendeződés történt, az már biztos.

A SZLOVÉN POLITIKAI ÉLET JELLEMZŐI

Mindezek után a szlovén politikai élet jellemzőit Fricz Tamás tipológiáján keresztül vizsgálom.

1. *A politikai elit hozott politikai kultúrája.* Bár a szlovén pártpolitika a 19. század második felétől kezdve egyáltalán nem volt mentes az olykor igen éles konfliktusoktól, már az 1945 előtti időszakban is jelen voltak a konszenzusos politizálás elemei. Ilyen volt, amikor a 19. század utolsó harmadában a liberális és katolikus irányzat hívei, mind a bécsi birodalmi gyűlésben, mind pedig a tartományi gyűlésekben összefogtak és közös jelölteket állítottak. Ennél fontosabb az 1945 utáni Jugoszlávia 1950-től folyamatosan alakuló sajátos öngazgatói rendszere, amely mind szövetségi szinten, mind a köztársaságok szintjén, mindenekelőtt az 1974-es alkotmányban, bizonyos területeken a konszenzus elérését tűzte ki célul (A Jugoszláv... 1974: 80–82, 151–153). Igaz ugyan, hogy ez a konszenzus lényegében csak a párteliten belül kellett létrejöjjön, s az is igaz, hogy a gyakorlatban számos probléma jelentkezett, de a szlovén társadalom kollektív tudatába mégis beivódott a konszenzusra törekvés fontossága. Ugyancsak nem problémátlanul, de a rendszerváltás folyamatában is érzékelhető volt a konszenzusra törekvés. Bár Szlovéniában sikertelenül zárult a kerekasztal-tárgyalás (az ellenzék megállapodás nélkül kivonult róla), s a formálódó politikai pártok között komoly konfliktusok voltak, az 1989-es év számos más (mindenekelőtt az alapvető demokratikus jogokkal és a nemzeti kérdéssel kapcsolatos) eseménye és intézkedése, valamint az 1990-ben megtartott többpárti választások azt mutatták, hogy a legfontosabb kérdé-

sekben sikerült létrehozni a megegyezést. Ugyanakkor mind a rendszerváltás folyamatában, mind pedig a választások után hivatalba lépő új kormány megnyilvánulásai-
ban tapasztalhatóak voltak a kizorító demokrácia jelei is. Összességében azonban a hangsúlyt arra helyezem, hogy konszenzusra törekedtek.

2. *A társadalom hozott politikai kultúrája.* Ugyancsak az öngazgató szocializmus sajátosságainak köszönhetően a szlovénok körében viszonylag erős volt a részvételi igényű állampolgári magatartás. Ezt a rendszer jellege bizonyos korlátok közé szorította ugyan, de az emberek jelentős részében mégis élt az a meggyőződés, hogy joguk van részt venni a döntéshozatalban. Ezt erősítette az a tény, hogy az 1980-as években Szlovéniában erős civil társadalmi mozgalom szerveződött (Szilágyi, 1998: 139–152). Úgy vélem azonban, hogy azok körében, akiknek értékrendje erőteljesen szemben állt a rendszer által vallott értékekkel, illetve akik az egyházhoz kötődtek, erőteljesebb volt a magánpolgári magatartás. Bár az öngazgatás keretei még ezek számára is lehetőséget nyújtottak bizonyos közügyekben való részvétellel.
3. *A rendszerváltás folyamatának jellemzői.* A szlovén társadalmat 1988-tól a demokratizálódás, illetve a nemzeti érdekek védelmének egymással összefonódott igénye szinte permanens mozgásban tartotta, így maga a rendszerváltás komoly társadalmi részvétellel zajlott. Ugyanakkor az új alkotmányt az eredeti szándékoktól eltérően végül jóval a választások után és népszavazáson történő megerősítés nélkül hozták meg. Az államfőt illetően nem volt szimbolikus konszenzusos döntés, mert a gyenge felhatalmazással bíró köztársasági elnököt a lakosság közvetlenül választja meg.
4. *A kialakult törésvonalak jellege, tartalma.* Bár a demokrácia értelmezésében, a nemzet érdekeinek megfogalmazásában, az állam egészének felfogását illetően igen komoly viták dúltak, a lényeges döntési pontokon 1990-től 2005-tel bezárólag sikerült kialakítani a konszenzust. Ez volt tapasztalható az 1990 júniusában elfogadott szuverenitási nyilatkozat parlamenti megszavazásától kezdve, az 1990–1991-ben elfogadott, az önállósulást biztosító törvényeken át az 1991 júniusában kikiáltott függetlenség ügyében, s végül az 1992-től meginduló európai integrációs folyamat ügyében.
5. *A demokratikus autoritás léte vagy nemléte.* Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy Szlovéniában fontos au-

toritást képvisel az alkotmány, és elég komolyan törekszenek arra, hogy figyelembe vegyék a nemzeti érdeket, a demokratikus értékrendet és érzékelhető törekvés van a demokratikus kiegyezés megvalósítására. Néhány esetben azonban az is megfigyelhető volt, hogy az egyik vagy a másik fél önmagát tekintette a nemzet vagy a demokrácia valódi letéteményesének, s ilyenkor egyértelműen megjelentek a kizorító törekvések is.

6. *A posztkommunizmus jelenléte vagy eltűnése.* Az 1990-es választásokon annyiban elitcsere történt, hogy az addigi ellenzék került kormányra (nem úgy, mint például Szerbiában). Ugyanakkor nem volt átvilágítás és a korábbi ügyek miatt senkit sem vontak felelőségre. Ezt a jobboldali pártok (mindenekelőtt Janšáék) számos alkalommal kifogásolták. Ez a kérdéskör Szlovéniában már csak azért is sokáig napirenden volt, mert többen ezzel a törvénnyel szerették volna rendezni mind a második világháború idején történt polgárháborús jellegű összecsapások problémáját, mind pedig a háború utáni lezámolások kérdését (ez utóbbiakban vitatott számú, de mindenképpen több mint 10 ezer embert öltek meg bírósági ítékezés nélkül). A jobboldal mindenekelőtt a cseh példára hivatkozott, de kívánságát nem sikerült megvalósítania, bár 1997-ben igen komoly társadalmi vita volt erről. A parlament 1997. december 12-én zárta le azt a vitát, ami az ellenzék azon törvényjavaslatáról szólt, melyet a kommunista totalitárius rendszer következményeinek megszüntetése érdekében nyújtott be. A javaslattevők az Európa Tanács 1096. számú határozatára hivatkoztak. A parlament 55 szavazattal 22 ellenében elutasította a javaslatot.¹⁵ Ezzel kapcsolatban a következőket érdemes megjegyezni. Kétségtelen, hogy az ekörül kialakult vita mindenképpen a kizorító demokrácia kialakulását segítette elő. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy – amint láttuk – az a Janez Janša, aki 1997-ben a törvényjavaslat legfőbb szószólója volt, 2004-ben némi habozás után koalíciót ajánlott annak a két pártnak, amelyben az elszámoltatás hívei szerint az elmúlt rendszer bűnös képviselői ülnek. Megítélésem szerint Janša ezen gesztusa az adott körülmények között éppenséggel a konszenzuális demokrácia továbbfejlődését segítette volna elő, ha az említett két párt valamelyike elfogadta volna. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy hatalomra kerülésük óta Janšáék eddig nem tűzték napirendre a lusztrációs törvényt.

7. *A demokratikus normák helyzete.* Bár 1990 óta a pártok között igen éles küzdelem folyt és folyik, s bár elő-előfordult, hogy egyik vagy másik fél bizonyos alkalmakkor nem tett maradéktalanul eleget a demokratikus normáknak, a szlovén helyzet általános megítéléséről nyugodtan elmondható, hogy a demokratikus normák általánossá váltak, és hogy talán ez a legfontosabb tényező abban, hogy a szlovén demokrácia, ha bizonyos megszorításokkal is, de mégiscsak konszenzuális demokráciának tekinthető.
8. *A nemzetállam állapota.* Fricz Tamás itt több alszempontra sorolt fel. Az egyik legfontosabb kérdésben, az európai uniós csatlakozás ügyében az SNS-t kivéve teljes volt a pártok közötti együttműködés és konszenzus. Ezt nem csupán a parlamenti pártok által aláírt, az EU-csatlakozást szorgalmazó közös nyilatkozatok mutatják, de az is, hogy az EU-csatlakozás ügyében illetékes tárgyalóbizottság minden egyes fordulóra parlamenti felhatalmazással utazott Brüsszelbe. Ezért azután 2002-ben a csatlakozási tárgyalások lezárásakor valamennyi párt úgy vélte, megfelelő eredményt sikerült kiharcolniuk.¹⁶ Bonyolultabb a kérdés a külpolitikai egyéb területeit illetően. A NATO-csatlakozás ügyében már komolyabb viták voltak mind a pártok egyes képviselői között, mind pedig a társadalom egyes csoportjai, illetőleg a hangadó értelmiségiek között. 2006 januárja óta ugyancsak komoly vita folyik, amiért a kormány hozzájárult ahhoz, hogy néhány (eddig négy) szlovén katona részt vegyen az iraki béke-misszióban. A kormány azt állítja, hogy a lényegét illetően már az előző kormány előkészítette ezt a lépést. Az ellenzék egyrészt azt állította, hogy ez nem igaz, másrészt komoly küzdelmek árán elérte, hogy az ügyet a parlament is megtárgyalja, amit a koalíció szeretett volna megakadályozni. A szomszédokkal folytatott politikában, a stratégiai kérdésekben lényegében teljes az egyetértés, de a taktikai lépéseket illetően néha igen komoly viták vannak. Különösen érvényes ez a Horvátországgal meglévő nézeteltérések ügyében. Ugyancsak ellentmondásos a helyzet, ha a határon túli szlovénok problémáját vizsgáljuk. Bár 1996-ban az országgyűlés határozatot hozott a határon túli szlovénokkal kapcsolatos politikáról, az ellenzék ezzel elégedetlen volt, s 1998-ban, majd 2004-ben is benyújtott egyfajta státustörvény-javaslatot, de egyik alkalommal sem lett belőle törvény (Szilágyi, 2004: 203–217). Az ezzel kapcsolatos viták erőteljesebbek voltak ugyan, de messze elmaradtak a magyarországi vita szintjétől, s ami igazán ta-

nulságos, a 2004-ben hatalomra került ellenzék egyelőre ennek a kérdésnek a napirendre tűzésével sem foglalkozott.

9. *A kormányzati ciklusok kezelése.* Az LDS 12 éves folyamatos kormányzásából következően a kormányváltások nem jelentettek éles váltást, a kormány értelemszerűen épített az előző időszak eredményeire. De bizonyos megszorításokkal ugyanez érvényes a két nagyobb váltásra is. Amikor az LDS 1992-ben hatalomra került, részben folytatta az előző kormány integrációs törekvéseit, s az ekkor megalkotott privatizációs törvény a korábbi elképzelések alapján létrehozott kompromisszum volt. Ugyanezt láttuk a jobboldal 2004-es hatalomra kerülése után is: komolyabb váltásra eddig (a médiatörvényt leszámítva) nem került sor. Az vitatott, hogy az éppen aktuális kormányzat milyen mértékben hajlandó egyeztetni az ellenzékkel, illetve milyen mértékben törekszik arra, hogy korlátozza jogait és lehetőségeit. Bár a korlátozó törekvésekre mindegyik ciklusból találunk példákat, maga a kialakított gyakorlat inkább az egyeztetéseknek kedvez, még akkor is, ha az egyeztetések után az ellenzék nem mindig elégedett. Jelen vannak tehát a kizorító demokrácia elemei, de az általános törekvés és gyakorlat inkább a befogadó típusú demokrácia irányába mutat.
10. *A média állapota.* Igaz ugyan, hogy – amint azt említettem – a média képviselőinek jelentős része inkább a baloldali-liberális értékrendet érzi közel magához, de ez egyáltalán nem akadályozta meg a médiát abban, hogy igencsak kritikusan viselkedjen a baloldali és liberális politikusokkal szemben. Úgy vélem, azt elég határozottan leszögezhetem, hogy meglehetősen hatékonyan gyakorolta és gyakorolja a mindenkori hatalommal szembeni kritikát, feltárta a visszaéléseket, a korrupciókat, követelte a következmények levonását. Talán nem állt a legteljesebb mértékben középen, de semmiképpen sem vállalt cinkosságot az általa kedvelt irányzat képviselőivel, és mindenképpen hozzájárult a konfliktusok (tárgyilagos?) kezeléséhez. Abban bizonytalan vagyok, hogy mindez mennyiben növelte a befogadó attitűdöt, mivel igen gyakran nagyon is éles konfliktusokhoz vezetett, az azonban egészen biztos, hogy a média magatartása is hozzájárult a demokratikus értékek megszilárdulásához.
11. *Az érdekszervezetek működése.* A szlovén lakosság és a szlovén szakszervezetek a szocializmus idejéből származó erős érdekérvényesítő hagyományokkal bírnak. A szak-

szervezetek ennek következtében nagyon is aktívan részt vettek a közéletben, s az elmúlt 15 évben számos esetben komoly nyomást gyakoroltak a kormányzatokra. Az már külön elemzést igényelne, hogy ez az erős érdekérvényesítő, nyomásgyakorló szerep milyen mértékben volt akadályos annak, hogy a gazdaság bizonyos területein korábban bekövetkezzenek a most napirendre került változások, illetve, hogy a közeli jövőben a szakszervezetek mennyire lesznek e változások gátjai.

12. *Az erkölcsi normák helyzete, a korrupció, a visszaélések kezelése.* Akárcsak a média, a szlovén társadalom is igen érzékenyen reagál a politikusok által elkövetett visszaélésekre. Az ugyan előfordult, hogy a hatalmon lévők egyes esetekben megpróbálták megvédeni a visszaéléseket elkövető politikusokat, gazdasági vezetőket, s voltak olyan esetek, amikor az ilyenek, a feltehetően megalapozott gyanú ellenére is a helyükön maradtak, de az esetek döntő többségében az illetőnek távoznia kellett posztjáról, s párttársai sem követtek el mindent az ügy eltusolása érdekében. Több olyan eset is volt, amikor egyes politikusoknak viszonylag csekély vétség miatt távoznuk kellett a posztjukról.
13. *Összegzés: a politikai elit lelki beállítottsága.* Mindezt figyelembe véve úgy vélem, hogy a szlovén társadalom és a politikai elit beállítottsága ugyan egyáltalán nem konfliktusmentes, sőt; s vannak jelei, például a kizorító jellegű magatartásnak és gyakorlatnak is, de összességében mégis inkább a konszenzuális elemek vannak túlsúlyban. A szlovén társadalom elmúlt 15 évének sikereit (a viszonylag gyors nemzetközi elismerés után gyors és hatékony EU-integráció, jól működő, kedvező mutatókkal rendelkező gazdaság, relatíve magas életszínvonal) nagymértékben elősegítette a konszenzusra törekvés magas foka.

JEGYZETEK

¹ <http://www.sns.si/event.asp?id=1&image=1&order=eid>

² Dóra Piroška: Varieties of Debt Management in Central and Eastern European Countries. Kézirat. Különösen a 19. o.

³ Rop in Janša v Tarči TVS: Dve podobi uspešnosti Slovenije STA, 2004. 08. 30. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=250545&cat=0701#250545>

⁴ Janša: Volilni program LDS tokrat ne bo uspešen. STA, 2004. 09. 03. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=251418&cat=0101#251418>

⁵ VOLITVE V DR AVNI ZBOR - 3. OKTOBER 2004. <http://www.volitve.gov>.

- si/dz2004/index.htm
- ⁶ Janša za Mag: Pripravljene smo na vse možnosti. STA, 2004. 10. 13. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=260402&cat=0101#260402>
- ⁷ Finance: Kdo je na vrsti za odstrel. STA, 2005. 03. 06. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=295385&cat=0701#295385>
- ⁸ Vlada imenovala nov nadzorni svet Kapitalske družbe. 2005. 01. 06. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=280592&cat=03#280592>
- ⁹ Barometer Prepričaj se – preden te mediji prepričajo. Mladina 1990. 02. 16.
- ¹⁰ IPI v pismu Janši in Drnovšku: Ali je nov zakon o RTV potreben? STA, 2005. 05. 13. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=312457&cat=0101#312457>
- ¹¹ Nov zakon: Prenova RTVS ali „politični prevzem“? STA, 2005. 06. 22. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=323212&cat=0103#323212>
- ¹² Pahor ima pomisleke glede referendumu o RTVS. STA, 2004. julius 24. <http://www.slowwwenia.com/mod/news/index.php?id=323732&cat=0103#323732>
- ¹³ RTV-izmi. http://www.mladina.si/tehdnik/200539/clanek/slo—referendum—vanja_pirc/
- ¹⁴ Člani programskega in nadzornega sveta RTVS. Delo, 2006. 01. 12.
- ¹⁵ Dr avni Zbor Republike Slovenije Nadaljevanje 16. izredne seje. (12. december 1997) http://www2.gov.si/zak/arhiv/sej_zap2.nsf/a818d1d1c0184a1bc1256b45005626b6/125e15c33c0926ccc125656f00405ef2?OpenDocument
- ¹⁶ Parlamentarne stranke z izjemo SNS zadovoljne s sklepom pogajanj med Slovenijo in EU. 2002. 12. 13. STA, <http://www.eon.si>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság alkotmánya* (1974.): Belgrád, a JSZSZK hivatalos lapja.
- Berntzen, Einar (1994): *The Emergence of Party Systems in East Central Europe: Socio-Economic Cleavages vs. Autonomy of the Political; The Case of Hungary and Slovenia Compared*. In: Bojko Bužar–Stein Kuhne (ed.): *Small States Compared: Politics of Norway and Slovenia*. Bergen, Alma Mater Forlag.
- Dahl, Ralph (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat.
- Fricz Tamás: *A magyar demokrácia tipizálása: kísérlet egy új demokráciatipológiára*. Politikatudományi Szemle, 2005/3–4.
- Grad, Franc (1992): *Novi volilni sistem*. Ljubljana, Inštitut za javno upravo pri Pravni fakulteti.
- Hribar, Spomenka (1996): *Svet kot zarota*. Ljubljana, Enotnost.
- Ignatow, Assen: „*Posztmodern*” *Kelet-Európa?* Európai Szemle, 2001/3.
- Kajzer, Rok (2003): *Te ave z neposrednimi prenosi sej dravnega zbora. akajo? na RTV Slovenija*. Delo, 05. 27.
- Korsika, Bojan (1990): *Neodvisnost medijev*. Demokracija, 06. 26.
- Körösényi András (1993): *Pártok és pártrendszer*. Budapest, Századvég.
- Miheljak, Vlado: *Muke po Janezu?* 2004. 10. 04. <http://www.dnevnik.si/clanek.asp?id=96990>
- Pirc, Vanja–erdin, Ali H. (2004): *Petdeset razlogov za padec LDS*. http://www.mladina.si/tehdnik/200441/clanek/slo—volitve—ali_h_zerdin/
- Pirc, Vanja (2005): *RTV-izmi*. http://www.mladina.si/tehdnik/200539/clanek/slo—referendum—vanja_pirc/

- nek/slo—referendum-vanja_pirc/
- Piroska Dóra (2002): *Varieties of Debt management in Central and Eastern European Countries: An institutional investigation of international financial transactions, working paper*. Copenhagen Business School, Intercultural Management and Communication Department, <http://ep.lib.cbs.dk/paper/ISBN/x656180500>
- Piroska Dóra (2005): Small Pos-Socialist States and Global-Finance: A Comparative Study of the Internationalization of State Roles in Banking in Hungary and Slovenia. 65. <http://econ.core.hu/doc/seminar/DPiroska051201.doc>
- Prapotnik, Rok (2004): Nova vlada in nadzorni sveti. LDS sprejela Janševo povabilo. 2004. 12. 28. http://www.delo.si/index.php?sv_path=43,49&id=93d44f36a6ddf0fb946b8055237b926204&t=html&p=2
- Repov, Grega (2004): *Programski kongres LDS. Ne gre le za skupek obljub. Rop: Ne bomo sprejeli, da bi Slovenija postala poskusni laboratorij evropskih konservativnih strank*. 2004. 09. 03. http://www.delo.si/index.php?sv_path=43,49&id=45bfd8b5a60ec5f7004e1a8c07de1b5004&t=html&p=2
- Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris.
- Splichal, Slavko–Hvala, Ivan (2005): *Za javno radiotelevizijo Slovenije*. Ljubljana, Društvo Obžanski forum.
- Szalai Erzsébet (2005): *Gazdasági és politikai hatalom a magyarországi újkapitalizmusban*. In: Bayer József–Kovács Imre (szerk.): *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézete.
- Szilágyi Imre (1996): *Az államtanács és a köztársasági elnök szerepe Szlovéniában*. In: Gombos József–Kiss Mária Rita–Kozmáné Soós Edit (szerk.): *Politológus vándorgyűlés Szeged 1995. Konferenciakötet*, Szeged, MTA Veszprémi Területi Bizottsága–Kodolányi János Főiskola.
- Szilágyi Imre (1998): *A szlovén és a horvát civil társadalom fejlődési különbségei*. REGIO, 1998/3.
- Szilágyi Imre (1999): *A korporativizmus Szlovéniában*. In: Garadnai János (szerk.): *Rend, hatalom, szabadság. Válogatás a III. országos politológus vándorgyűlés előadásaiából*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Szilágyi Imre (2000): *A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989–1999 között*. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Szilágyi Imre (2001): *Új nemzetállamok tranzíciós tapasztalatai a globalizálódó világban: Horvátország és Szlovénia esete*. Politikatudományi Szemle, 2001/1–2.
- Szilágyi Imre (2004): *A Szlovén Köztársaság és a határain kívül élő szlovének*. In: Halász Iván–Majtényi Balázs–Szarka László (szerk.): *Ami összeköt? Státustörvények közel és távol*. Budapest, Gondolat.
- Zver, Milan (2005): *Evroske volitve in ideološko politične cepitve*. In: Miro Haček–Drago Zajc (ured.): *Slovenija v EU: zmo nosti in prilo nosti*. Ljubljana, Fakulteta za dru bene vede.

HAJDU GÁBOR – SZEGEDI GÁBOR

Lehet más a pártrendszer?

*Az ökopolitika pártosodása előtt álló akadályok
Magyarországon*

*„A represszív Egész uralma alatt a szabadság az uralom
hathatós eszközévé tehető. Az emberi szabadság fokának
meghatározása szempontjából nem az a döntő, hogy az egyén
milyen tág keretek között választhat, hanem hogy miből
választhat és mit választ.”*

(Herbert Marcuse: Az egydimenziós ember)

Az ökológiai válság napjainkban tagadhatatlan tény, belátása azonban nem eredményez változást az emberek életmódjában. Pedig a viselkedési normáknak, a társadalmi morálnak és élet-szemléletnek, a kulturális mintáknak meg kell változniuk, hogy a jövő nemzedékekre is egy élhető világot hagyhassunk. Egy fenntarthatóbb szemléletmód közvetítésében kulcsszerepet játszanak a zöld mozgalmak és pártok, utóbbiak még akkor is, ha a mozgalmi értékeknek és követeléseknek sokkal inkább a „rendszer” keretébe illeszkedő, annak paradigmáján belül maradó változatát képviselik.

A legtöbb európai országban a zöld pártok már a 80-as, 90-es évek óta a pártrendszer részét képezik, több helyen kormányzati pozícióba is jutottak az elmúlt évtizedben. Magyarországon azonban nem jött létre az ökológiai politikát¹ eredményesen képviselő pártformáció, ugyanakkor több politikai erő megpróbált a zöld gondolattal visszaélve tőkét kovácsolni belőle. 2005 őszén – kevesebb, mint egy évvel a parlamenti választások előtt – alapították meg 1990 után az első olyan zöld pártot, melynek

alapító tagjai jellemzően mozgalmi háttérrel rendelkeznek, ezért bár az Élőlánc nem a mozgalom „pártpolitikai szárnya”, az ökopolitika elveit várhatóan hitelesen fogja képviselni.

Az alábbiakban arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi befolyásolhatja egy zöld párt sikerességét vagy sikertelenségét, mi akadályozta és akadályozza hazánkban egy sikeres és hiteles zöld párt létét, milyen szerepet játszik ebben a politikai lehetőségstruktúra: a külső tényezők, a társadalmi háttér és a zöld mozgalom. Több tényezőt nyugat-európai zöld pártok megalapítása és fejlődése során fennálló keretfeltételekkel hasonlítunk össze. Elsősorban a németországi Bündnis 90/Die Grünen példáját vesszük alapul, mivel a párt a világ legsikeresebb zöld pártjaként az eredményesség egyik lehetséges – de nem az egyetlen – útját mutatja.² Az egyes tényezők nyilvánvalóan összefüggenek egymással, és önmagában egyik sem adhat választ a feltett kérdésekre.

KÜLSŐ TÉNYEZŐK

A politikai lehetőségstruktúrák vizsgálatát Ferdinand Müller-Rommel 1993-as könyvében alkalmazta az európai zöld pártokra. Müller-Rommel hat olyan tényezőt emelt ki, amelyek döntőek lehetnek egy zöld párt sikerességét illetően:

- szocioökonómiai rendszer: népsűrűség, városi lakosság aránya, gazdasági fejlődés,
- politikai rendszer: föderalizmus, választói részvétel, kormányformák,
- parlamenten kívüli erők: új és régi mozgalmak, korporatizmus,
- az állampolgárok politika értékei és attitűdjei: a parlament iránti bizalom, ökotudatosság, új értékekre való nyitottság,
- a zöld párt szervezettsége: a szervezettség foka, párton belüli csoportosulások, pártfinanszírozás (Müller-Rommel, 1993: 97–98).

A szocioökonómiai rendszer kapcsán Müller-Rommel adataiból kiderül, hogy a három legnagyobb népsűrűségű EU-országban érték el a legnagyobb sikereket a zöld pártok, Németország, Hollandia és Belgium népsűrűsége 250 fő/km² felett van, míg a legkevesébé túlnépesedett területeken (például Finnország, Írország) nem támogatták sokan az ökológiai pártokat. A nyugat-európai országokban a városi lakosság aránya is összefügg a zöld pártok erejével: Belgium, Hollandia és Németor-

szág ismét jó példa, hisz ezekben az országokban 85 százalék feletti a városi népesség aránya, míg például Írország vagy Finnország esetében 60 százalék alatti ez az arány. A magas népsűrűségnek és a városi népesség nagy arányának következtében láthatóbbá válnak olyan problémák, mint például a zajszennyezés, a hulladékok elhelyezése és a levegőminőség romlása. Magyarországon 110 fő/km²-es a népsűrűségi ráta, a városi lakosság aránya pedig 64,6 százalékos, ami azt valószínűsíti, hogy a választókat a „túlnépesedés” (zsúfoltság) fent említett következményei nem fogják arra ösztönözni, hogy egy zöld pártra szavazzanak. A szocioökonómiai rendszer Magyarországon nem tűnik kedvezőnek egy zöld párt szempontjából, épp azért, mert a társadalom nem feltétlenül szembesül olyan direkt módon a zsúfoltság és a fenntarthatatlanság tényével és következményeivel, mint a „veszélyeztetettebb” országokban.

A politikai rendszerrel kapcsolatban a föderális állam–unitárius állam ellentétpárt érdemes kiemelni. Föderális rendszerekben a zöld pártoknak megvan a lehetőségük, hogy először tartományi szinten lépjenek be a pártversenybe, és ott megerősödve nagyobb sikerrel szerepelhetnek országos szinten is (Müller-Rommel, 1993: 118–120). Jó példa a német Die Grünen esete: a hetvenes évek végétől tartományi és körzeti választásokon egyre több alternatív, zöld és „színes” választási formáció indult és ért el kisebb-nagyobb sikereket, majd látván, hogy van esélyük a többi párttal szemben, ezek a szervezetek egyesültek 1980-ban a Die Grünen nevű szövetségi pártban.

Választási rendszer

A kisebb pártok – így feltehetően egy esetleges zöld párt – sikerességét Magyarországon több tényező nehezíti, példa erre a választási rendszer. Szoboszlai György három jogi küszöböt nevez meg a rendszeren belül, amelyek nehezítik a kisebb pártok parlamentbe való bekerülését: a jelöltállítás feltételei, a területi listák szűk mandátumkerete és az országos bekerülési küszöb (Szoboszlai, 1999: 92). Az elsőben az összegyűjtendő ajánlószelevények száma, illetve ezeknek a területi és országos listák állításához szükséges eloszlása jelent hátrányt a nagyobb, jól kiépített szervezettel rendelkező pártokkal szemben. Az egy-egy területi listán kiosztható mandátumok alacsony száma – sok esetben négy vagy öt – szintén nem a kis pártoknak kedvez. Nem nehéz belátni, hogy a területi listás mandátumkiosztásnál alkalmazott Hagenbach–Bischoff-módszernél adott esetben akár 20 százaléknyi szavazatot kell szerezni egy listás képviselői hely elnye-

réséhez.³ Az országos listás ágánál a d'Hont-formula alapján osztják ki a mandátumokat. A formula a nagy pártoknak kedvező, mivel nagyon sok mandátumot nem eredményező töredékszavazatot hagy figyelmen kívül (Fábián–Kovács, 1998: 37–38).

Fábián György tíz országot⁴ megvizsgálva azt találta, hogy a kelet-közép-európai választási rendszerek rangsorában a komplex körzeti magnitúdó, vagyis a körzetenként megválasztható képviselők száma alapján hazánk az utolsó előtti helyen áll, azaz a kis pártoknak Magyarország jelenti az egyik legnehezebb terepet a mandátumszerzésre. Az arányosság tekintetében hasonló a helyzet. A Loosemore–Hanby-féle deviációs index⁵ alapján Szlovénián kívül minden országban voltak erősen aránytalan választási eredmények, ugyanakkor Magyarország és Horvátország kivételével minden ország produkált mérsékelt arányos eredményeket is. Ezeknek az országoknak a választási eredményeit összevetve az Európai Unió akkori 15 tagországának az eredményeivel érdekes különbség adódott, mivel az uniós országokban a választások csaknem egyharmada tartozott az erősen arányos rendszerek közé. A választási küszöb tekintetében – holtversenyben Csehországgal, Szlovákiával, Lengyelországgal és Horvátországgal – Magyarország vezet a régióban (Fábián, 1999: 112–119).

Pártfinanszírozás

A kis pártok belépési korlátjának tekinthető a pártfinanszírozás rendszere. A pártok állami támogatása az országgyűlési választásokon elért eredményekhez kötődik. Egyrészt az országos listát állító pártok a választási kampány finanszírozására állami pénzeket kapnak, másrészt a legalább 1 százaléknyi listás szavazatot szerző pártok állami támogatásra jogosultak. Az osztó és kiegyenlítő igazságosság elve alapján a teljes összeg 25 százalékát egyenlően osztják el a legalább 5 százalékos elérést elérő pártok között, míg a maradék 75 százalékot a listákra leadott szavazatok arányában kapják meg a pártok. Ha a német példát nézzük, megállapítható, hogy a pártfinanszírozást tekintve Magyarországon nehezebb a kis pártok helyzete, ugyanis az 1 százalékos küszöb jóval magasabb, mint a németországi 0,5 százalék. A német zöld párt az 1980-as választásokon elért 1,5 százalékos eredményéért sok százezer márka állami támogatást kapott, s ekképp részben az állam pénzéből sikerült felemelkednie. Persze egy ilyen eredményért nálunk is járna állami támogatás, az eset inkább az állami pénzek és a pártfinanszírozás fontosságára és meghatározó voltára hívja fel a figyelmet. Egy újabb fej-

lemény, amely még inkább a kis pártok ellen hat, hogy Magyarországon a parlamenti pártok alapítványait költségvetési támogatásban részesítik, ami a parlamenten kívüli pártokkal szembeni kiváltságos helyzetüket erősíti. Például 2006-ban több mint 1 milliárd forintot osztanak szét ezen alapítványok között.

Pártrendszer és pártverseny

A magyar pártrendszer átalakulása szintén nem kedvezett a kis pártoknak. Több szerző ír a pártrendszer koncentrálódásáról és blokkosodásáról. Amint Tóth Csaba munkáiból (Tóth, 2001; Szarvas-Tóth, 2003) kiderül, a magyar pártrendszer a rendszerváltás óta folyamatosan koncentrálódott, azaz a szavazatok egyre nagyobb hányadát egyre kevesebb párt birtokolta; az 1990-es közepesen fragmentált, hárompólusú sokpártrendszerből 1994-re kvázi domináns, majd 2002-re erősen koncentrált, kétpólusú, kvázi kétpárti struktúrává alakult. A folyamat során a középpártok teljesen eltűntek a magyar pártrendszerből, a kispártok azonban megmaradtak, az 5 százalékos küszöb körül lavíroznak. A koncentráció blokkosodással járt együtt, két párt – előbb az MSZP, majd a Fidesz – emelkedett ki a többi közül, és ezek a szavazatok egyre nagyobb részét szerezték meg. Az első két párt szavazataránya az 1990-es 46 százalékról a 2002-es választásokra 83 százalékra növekedett, míg az effektív pártok száma 6,7-ről 2,84-re csökkent. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a kvázi kétpártrendszerben nem szükségszerű a releváns – Magyarországon 5 százalék feletti – pártok eltűnése, sőt a fogalom nem zárja ki az öt- vagy hatpárti parlamentet sem.

Csizmadia Ervin a rendszerváltás óta eltel időszakban két tendenciát emel ki a pártrendszer változásában. Az egyik a parlamenti pártok számának csökkenése a kezdeti hatról négyre, mindazonáltal a koncentrálódás tényének elismerése mellett nem várja az angliaihoz hasonló kétpártrendszer létrejöttét, mivel annak működőképességéhez „másfajta társadalmi vagy politikai, kulturális hagyományok kellenek” (Csizmadia, 2004: 176). A másik tendencia a pártrendszer zártsága, ami egyrészt abban nyilvánul meg, hogy nehéz egy új pártnak bekerülni a többi, már „bevett” formáció közé, másrészt a parlamentből kiesett pártoknak gyakorlatilag lehetetlen visszajutni oda – legalábbis az eddigi tapasztalatok alapján (Csizmadia, 2004: 176–177). Az 1990-es választások óta új párt – a MIÉP kivételével – nem került a parlamentbe, leszámítva persze az MDNP-t, ami az MDF-ből kiszakadva jött létre, így tulajdonképpen korábban is parlamenti párt volt.

Fricz Tamás a pártrendszer kétpólusúvá válását várja rövid vagy középtávon. A két- vagy többpártrendszerek nyugat- és kelet-európai eltéréseit abban látja, hogy nyugaton a kétpártrendszerek ott alakultak ki, ahol – az ő szóhasználatával – „profán” jellegű ellentétek dominálnak, míg a többpártrendszerek ott jöttek létre, ahol a törésvonalakat „szent” kérdések strukturalják. Kelet-Európában ezzel szemben a még a nyugati társadalmakban tapasztaltaknál is több ideológiai, kulturális, azaz „szent” törésvonal létezik; ezért itt egy kétpártrendszert az egymás iránti teljes bizalmatlanság, a két táborra oszloposodó politikai és társadalmi élet, valamint állandósuló konfrontációs állapot jellemezne, illetve ezek részben már jelen is vannak (Fricz, 2001: 144–147). Láthattuk, hogy a pártrendszer blokkosodása és koncentrációja már létrehozta a kvázi kétpártrendszert, és már többé-kevésbé valóra is vált a két nagy blokk közötti állandó konfrontáció víziója.⁶

Fricz Tamás a kelet-közép-európai régió nyugat-európaiktól eltérő pártosodása és az eltérő társadalmi, kulturális feltételek miatt más pártrendszer-tipológiát tart alkalmazandónak az új demokráciákra. A tipológia alapja az, hogy „a pártrendszer hogyan helyezi el magát a társadalom, a politika egészében, azaz milyen társadalmi és politikai státust szán önmagának”. Mindezek alapján önkorlátozó, önfenntartó és önfelértékelő pártrendszereket különböztet meg. Az első nyitott a társadalom felé, befogadja az onnan jövő hatásokat, „ajánlásokat”. A második központi, de nem kizárólagosnak tartja politikai és társadalmi szerepét, „az ilyen pártrendszer a saját ideológiai tagoltságát, értékrendjét, konfliktusait »ajánlja« a társadalomnak, de nem igyekszik rákényszeríteni”. A harmadik típusú pártrendszer értékeit, ideológiai tagoltságát megpróbálja rávetíteni a társadalomra, igyekszik állandóan kiterjeszteni döntési és hatalombefolyásolási lehetőségét. A magyar pártrendszer a szerző által vizsgált 11 kritériumból 9 esetben az önfelértékelő pártrendszerekre jellemző vonást mutatott, azaz igen erőteljesen önfelértékelő pártrendszernek tekinthető; mindez azzal jár, hogy a pártok a politikai konfliktusok kiélezésére törekednek, saját kiválóságukat hirdetik, politikai ellenfeleik kiszorítását ambicionálják (Fricz, 2001: 156–175).

Petőcz György véleménye az, hogy a hazai bal-jobb ellentét lehetetlenné teszi a zöldek belépését a pártrendszerbe beszélgető- és vitapartnerek hiányában. Szerinte a bal-jobb vita nem „civilizatorikus”, még csak nem is szakpolitikai témákról szól, hanem ideologikus, kulturális ellentétekről. Ebben a helyzetben a zöldek nem tudnak bekapcsolódni a vitákba, hacsak át nem veszik a jelenlegi pártok témáit és stílusát. „Szomorú tény, de

tény: ma nálunk a zöldeknek mint zöldeknek semmi relevanciájuk. Kérdéseiket nem értik vagy nem tartják fontosnak, csak annyiban, amennyiben felhasználhatók, belesimíthatók a kétpólusos megosztottságba” (Petőcz, 2003).

Joachim Raschke hipotézise az ökológiai mozgalom párttá alakulását a pártrendszer koncentrációs fokától teszi függővé. Minél koncentráltabb egy pártrendszer, a nagy pártok annál kevesebb hajlandóságot mutatnak arra, hogy az ökológiával foglalkozzanak, mivel egy-egy új téma pártprogramba való beemelésével szavazatok elvesztését kockáztatják, ami a szoros versenyben a többség megszerzésének esélyét rontja. Ez növeli az újonnan alakult zöld pártok esélyét, mivel a nagyobb pártok elhanyagolják az ökológiai kérdéseket. Ezzel szemben a fragmentált pártrendszerekben kisebb valószínűséggel lesznek sikeresek a zöldek, mert a sok kis párt közül akad olyan, amely a szavazatvesztés kisebb kockázata miatt felvállalja az ökopolitika egyes elemeinek képviselőségét (Szabó, 1985: 53–54). Önálló ökológiai párt alapítása tehát valószínűbb a koncentrált pártrendszerekben, ahol a nagy pártok hajlamosak a megmerevedésre.

Raschke elmélete alapján hazánkban ma nagyobb az esélye egy ökológiai párt sikerének, mint a kilencvenes évek elején volt. A korábbi hatpárti parlamentek után ma már csak négy párt rendelkezik képviselői helyekkel. Ahogy már láttuk, az elmúlt tizenhárom évben nőtt a pártrendszer koncentráltasága, sőt a két legnagyobb párt a szavazatok nagyobb hányadát birtokolja, mint korábban bármikor. Így – ha igaz Raschke hipotézise – egy zöld párt ma sikeresebb lehet.

Azonban a Raschke-tézis nem mindenhol állta meg a helyét maradéktalanul. Franciaországban a fragmentált, ideológiailag is differenciált pártrendszer mellett a nyolcvanas évek elejéig nem alakult ki erős zöld párt, de a kisebb pártok sem vállalták fel az ökopolitikai követelések képviselőségét (Szabó, 1985: 78). Németországban, pontosabban a Német Szövetségi Köztársaságban ugyanakkor használhatónak bizonyult az elmélet. A nyolcvanas évek koncentrált pártrendszere, a két nagy és egy kisebb parlamenti párt (a CDU/CSU, az SPD és az FDP) szolgált háttérül a zöldek megalapításához. A három párt korábban már az összes koalíciós lehetőséget „kipróbálta”⁷, a pártrendszer „az ideológiai és társadalmi ellentétek »leépítésének« tendenciája [...] és a kompromisszumok keresése” jellemezte (Szabó, 1985: 202–203).

A kétféle elméletet egyesítve azt a hipotézist állíthatjuk fel, hogy annyiban igaza lehet Raschkének, hogy a fragmentált pártrendszerekben a kis pártok közül könnyebben akadhat

olyan párt, amely felvállalja az ökológiai mozgalmak értékeit. A koncentrált pártrendszerekben ugyanakkor el kell különítenünk az ideológiailag homogénebb, pragmatikus és a kulturális-ideologikus ellentétekkel terhelteket. Az előbbieken – Raschke hipotézise és a német példa alapján – könnyebb lehet egy új ökopolitikai párt létrehozása, az utóbbi esetet azonban ketté kell bontani. Ha a pártverseny kiélezett, de a politizálás stílusa nem durvul el, az ellentétek „kezelhetőek” maradnak, akkor – részben az ún. hasznos szavazat lélektani hatásának köszönhetően⁸ –, kevésbé valószínű egy zöld párt sikeres szereplése. Ezt alátámasztja két brit választás és a Green Party példája is. Az 1989-es európai parlamenti választásokon, amelyen egyébként majdnem 15 százalékos eredményével történetének legnagyobb választási sikerét érte el,⁹ abban a hat választókerületben lett második, ahol a konzervatívok győzelme biztosnak tűnt (Rootes, 1995: 73). 1992-ben pedig a zöldek 21 legjobb egyéni eredménye közül 15 olyan körzetben született, amelyben a munkáspárti képviselő újraválasztása gyakorlatilag biztos volt (Rootes, 1995: 77). Ugyanakkor, ha a két nagy párt közti ideológiai ellentét átlép egy határt, túlságosan kiéleződik, akkor a politizálás stílusa a választópolgárok számára elviselhetlenné válhat, ennek következtében kiábrándulhatnak a hagyományos politikából és a pártokból, ami a bal–jobb megosztottságon kívül álló zöld párthoz vezetheti őket.

Utóbbi lehetőséget részben Fricz Tamás is megerősíti, amikor azt írja, hogy „a radikális, szélsőséges pártok és mozgalmak népszerűsége éppen akkor növekedhet meg erőteljesebben [...], ha a választópolgárok a pártrendszer egészétől távol tartják magukat, ha a pártrendszer egészét tartják hiteltelennek, s nem találhatnak olyan mérsékelt, demokratikus pártokat, amelyek iránt bizalmat éreznének” (Fricz, 2001: 117). Jóllehet a zöld pártok semmiképpen sem tekinthetőek szélsőséges pártoknak, de önbesorolásuk alapján a hagyományos bal–jobb tengelyre nem illeszkedő pártként alkalmasak lehetnek a pártrendszerből kiábrándult szavazók begyűjtésére.¹⁰ A Die Grünen 1980-as szövetségi programja például így kezdődik: „Mi vagyunk a hagyományos pártok alternatívája” (Die Grünen, 1980).

A politika nyitottsága vagy zártsága szintén fontos szerepet játszhat az ökopolitika pártosodásában. Ha a politikai rendszer könnyen befogadja a civil, szakszervezeti stb. érdekeket és javaslatokat, akkor nem kényszeríti ki ezek pártként való megjelenését. Nagy-Britanniában például a pártrendszer ugyan nagyon nehezen enged be új pártokat a parlamentbe, a politikai rendszer nyitottsága azonban biztosít más csatornákat a környezetvédelmi csoportok érdekeinek érvényesítésére. Nagy-

Britanniában még a látványos, radikális akciókhoz szokott Greenpeace is pragmatikusabbnak mutatkozik, és sokkal inkább használják a tárgyalás eszközét céljaik eléréséhez. Így a civil szervezetek számára a Green Party felesleges, sőt „szégyen”, mivel az amúgy eredményes lobbizásukat veszélyezteti (Rootes, 1995: 79–82). A francia politikai rendszer viszont kevésbé biztosítja a környezetvédelmi érdekek érvényesítését, ezért a zöldek számára különösen fontossá vált a párt- és parlamenti képviselőlet (Burchell–Williams, 1997: 930).

Törésvonalak

A pártrendszert és a társadalmat strukturáló törésvonalak tekintetében is eltérést tapasztalhatunk a német és a magyar helyzet között. Németországban a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdve meggyengült a hagyományos vallási és szociosztrukturális törésvonalak és kötődések jelentősége – főként a fiatalabb korosztályban –, és ezzel párhuzamosan a kulturális-ökológiai törésvonal fontosabbá vált (Fricz, 2001: 245). Magyarországon egyetlen szerző sem említi ilyen törésvonalat (G. Márkus, 1997; Körösi, 1998), így a zöld pártok nem feltétlenül képesek magukat megfelelően elhelyezni a politikai térben, illetve nem biztos, hogy találnak megfelelően nagy választói bázist maguknak.

Más szerzők ezzel ellentétben úgy látják, hogy nem létezik ökológiai törésvonal: Peter Mair szerint ugyan a zöld pártok úgy indultak, hogy ők mind a jobboldal, mind a baloldal alternatívái lesznek, azonban a pártrendszerbe való betagozódásuk során valójában a baloldalra kerültek. Mair úgy gondolja, hogy ennek az volt a fő oka, hogy a zöld pártok hosszú távú célok helyett rövid távú előnyöket akartak szerezni, és ezek megszerzéséhez a baloldalon találtak partnereket (Mair, 2001: 106–107). Kiváló példa erre a németországi Die Grünen esete, akik sokáig mind a szociáldemokrata pártot, mind a kereszténydemokratákat „életellenes” pártnak titulálták, de végül az SPD ökológiai szárnyában találtak szövetségest, és tartományi szinten már 1985-ben, szövetségi szinten pedig 1998-ban léptek koalícióra az SPD-vel. A baloldalra való betagozódásban természetesen az is szerepet játszhat, hogy az ökológia elveszítette az újdonság varázsát, a hagyományos pártok is belevették a programjaikba az ökológikus elemeket, a zöld pártok pedig kénytelenek voltak feladni alapelveik egy részét és strukturális reformokat végrehajtani, hogy hosszú távon versenyképesek tudjanak maradni.

A MOZGALOM SZEREPE

A nonprofit szektorban a rendszerváltás után dinamikus létszámemelkedés volt tapasztalható egészen 1997-ig. Ebben az időszakban a civil szervezetek száma az 1989-es 9000 alatti indulóhelyzetből 1992-re 30 000-re, 1997-re pedig már 47 000-re növekedett, majd 2000-ig ezen a szinten stagnált, míg 2002-re 50 000 körülire nőtt. Figyelemre méltó, hogy mindeközben a környezetvédő szervezetek száma sokkal nagyobb ütemben emelkedett. Az 1992-ben 583 környezetvédő szervezet volt, míg 2002-ben már 1177.¹¹ A növekedés aránya tehát 1992 és 2002 között az összes nonprofit szervezet tekintetében kétharmados volt, míg a környezetvédelmi szerveződések száma a duplájára nőtt. A környezetvédők mind aktivitásuk, mind részarányuk tekintetében felülmúlnak olyan más szektorokat, mint például a jogvédőkét, „a politikai tevékenységet folytató új társadalmi mozgalmakon belül a legnagyobb súlyúak, legszervezettebbek és legaktívabbak” (Kiss–Boda, 2005: 159).

1. táblázat. A környezetvédő szervezetek száma és aránya a nonprofit szektorban

	Alapítványok	Társas nonprofit szervezetek*	Összesen	Arányuk az összes szervezethez képest
1992	195	388	583	2%
1996	405	579	984	2,2%
2000	418	601	1019	2,2%
2002	463	714	1177	2,3%

Adatok forrása: Szirmai, 1999; Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2000; A nonprofit szektor főbb statisztikai jellemzői, 2002.

*Megjegyzés: 1992-ben a kategóriát egyesületnek nevezték.

Nyugat-Európában a zöld pártok megalapításához nélkülözhetetlen volt a zöld mozgalmak ereje és támogatása. Magyarországon a zöld mozgalmak a rendszerváltás előtt a társadalmi elégedetlenségek kifejezésére is szolgáltak, a pártstruktúra kialakulása után azonban marginális szerepet játszott az ökopolitika. A Kádár-rendszer idején a zöldek csak a második nyilvánosságban jelenhettek meg. A kor emblematikus konfliktusa, Bős–Nagymaros a társadalom és a rendszer szembenállásaként is jelentkezett, a kormányzati politika átalakulása után a konfliktus már áttevődött a külpolitika területére. Magyarországon a legtöbb nyugati állammal szemben az atomenergia

nem vált központi jelentőségűvé, így nem alakult ki egységes zöld mozgalom, helyette az egyes szervezetek leginkább regionális konfliktusok köré szerveződtek. Az integráló konfliktus hiánya miatt a zöldeknél sajátos fragmentáció következett be, az egyedi esetekben, helyi kérdésekben való gondolkodás volt jellemző. Az integráció hiányának egyik magyarázata a rendszer-váltás előtti „hivatalos” és „nem hivatalos” környezetvédők elkülönülése lehet. A helyzet hasonló volt az NSZK-ban tapasztalathoz, ahol a 70-es években a hagyományos mozgalmak mellett megjelentek az alternatívok is, azonban míg ott ez megújulásra kényszerítette a hagyományos mozgalmakat és közvetítő-, koordinációs szervezetek létrejöttéhez járult hozzá, addig itthon „hivatalos” és „nem hivatalos” környezetvédők viszonyára a kizárás, majd a keretfeltételek átalakulásával a konkurencia volt jellemző. Az 1990-es választásokon túlkínálat volt ökológiai témákban, később az ökológiai párt hiánya háttérbe szorította az ökopolitikát, a környezetvédelmi témák nem befolyásolták a választási eredményeket. Napjainkban úgy tűnik, társadalmi nyomás nélkül egyik párt sem vállalkozik az ökológiai politika értékeinek képviselésére, ennek kikényszerítésére mindenképpen szükséges egy erős zöld mozgalom megléte (Szabó, 1999: 15–36).

Egy erős zöld párt kialakulását ma Magyarországon azonban az is hátráltatja, hogy az elmúlt tizenkét év során több párt is megpróbálta kihasználni az ökológia eszméjét. A Magyarországi Zöld Párt 1993 óta szélsőséges, populistá, az ökopolitikától távol álló politikai programmal indul a választásokon, és a Magyar Szociális Zöld Párt is megkérdőjelezhető szellemiséget közvetít, programjában megjelenik a xenofóbia és a gazdasági növekedés által lehetővé váló környezetvédelem is (Hajdu-Szegedi, 2005: 31–34). Ugyanakkor eddig ezek voltak itthon a legismertebb „zöld pártok”, a szavazók leginkább ezeken a pártokon, ezen pártok választási kampányain keresztül ítélték meg az ökopolitikát. A Zöld Demokraták Szövetsége és elődei pedig a zöld mozgalom támogatásának hiánya miatt sem lehettek sikeresek. A ZDSZ megalakulásakor a különböző médiumok arról tudósítottak, hogy a párt „számos környezetvédő és polgárjogi civil szervezet” részvételével jött létre.¹² A megjelölés megtévesztő, tudniillik a támogató polgárjogi szervezetek egyike a Centrum Párt ifjúsági szervezete – maga az elnök, Droppa György a Centrum Párt tagja volt ekkor –, a támogató szervezetek között található a már említett Magyar Szociális Zöld Pártot, és a többi résztvevő szervezet és párt sem fejtett ki jelentős környezetvédelmi tevékenységet az elmúlt évek során. Azt, hogy ez a párt sem képes „német mintára” összefog-

ni a zöld mozgalmat, bizonyítja tizenkét neves környezetvédő szervezet elutasító közleménye. Alighogy megalakult,¹² neves zöld szervezet – többek között a Energia Klub, a Levegő Munkacsoport, a Hulladék Munkaszövetség és a Védegyelet – el is határolódott a párttól, mivel nem tekintették a zöld mozgalom hiteles képviselőjének.¹³ A nyilatkozat kiadásának fő oka az volt, hogy a szövetséghez csatlakozó csoportokat „lufiszervezeteknek” tartották, akik nem végeztek érdemi munkát korábban a zöld mozgalmon belül.¹⁴

Az egyik legjelentősebb civil ököpolitikai szervezet, a Védegyelet szóvivője, Jávor Benedek külön állásfoglalásban fejtette ki, hogy bár a természeti és társadalmi fenntarthatóság elengedhetetlen feltételének tekinti az ököpolitika nyilvánosságban való megjelenését, azonban egy az ököpolitikát hitelesen képviselő pártnak három feltételnek meg kell felelnie. Egyrészt a zöld mozgalomnak legitim képviselőjeként kell elfogadnia a pártot, ugyanis „enélkül a hitelességet biztosító és egyfajta kontrollként is működő háttér nélkül fennáll a veszélye, hogy a pártformáció hatalmi-politikai manőverek vagy személyes ambíciók eszközévé válik”. Másrészt olyan személyek kellenek, akiket mind a civil, mind a szakmai közösség támogat, végül az új pártnak koherens, az ököpolitika elveit és értékeit megfelelően képviselő programmal kell rendelkeznie. Ezeknek a feltételeknek a ZDSZ nem felelt meg, így a Védegyelet – tizenegy másik szervezettel együtt – elutasította a pártot mint a zöldek összefogásaként létrejött szervezetet.¹⁵

A mozgalom tagjai eltérő véleményeket vallanak egy zöld párt létrehozásáról. Schiffer András, a Védegyelet tagja az ököpolitikai alternatíva megjelenését a jelenlegi politikai kínálatban „semmiképpen sem egy Nyugatról importált zöld párt” keretében tartja kívánatosnak, inkább a politika valódi értelmét szeretné helyreállítani, azaz a „heroizált jó és a démonizált rossz színpadias, tartalmatlan küzdelme” helyett a közjó mibenlétének megvitatását helyezné előtérbe. A deliberatív demokráciát tekinti célnak, ugyanis véleménye szerint „a nagy világmagyarázatok érvényüket veszítették, és az is kiderült, hogy nincs értékmentes tudomány, ezért [...] egyetlen legitimáló erő létezik, mégpedig – Habermas kifejezésével – a kényszermentes érték- és normaképző diskurzus”.¹⁶

Jávor Benedek szerint a 2002-es választások során a pártok hagyományos szavazóbázisukat kimerítve a zöld szavazatok megszerzésére törtek, ezért egy zöld párt létrehozását tartja szükségesnek. Jóllehet, folytatásként ezt írja: „egy esetleges párt nem cél, hanem eszköz – az érdekérvényesítésre, a politikai diskurzusban való részvételre, az ökológiai szempont meg-

jelenítésére a döntéshozatalban. Ez a cél véleményem szerint most egy civil szerveződés keretében hatékonyabban valósítható meg.” Egy erős, a pártrendszerben helyet követelő zöld párt megalapítását középtávon, öt-hat év elteltével¹⁷ tartja megvalósíthatónak. Bár 40–50 éves távlatban a zöld pártok eljelentéktelenedését prognosztizálja, annak következtében, hogy a többi pártnak „zölddé” kell válnia az ökológiai válság súlyosbodása miatt, leszögezi, „ha elutasítjuk, hogy a létező politikai formációk jelen formájukban vállalhatnák az ökológiai gondolat maradéktalan képviselőjét, középtávon elkerülhetetlenül szembekerülünk egy önálló zöld párt létrehozásának igényével” (Jávor, 2003: 43).

Vay Márton, a Védegyelet irodavezetője szerint, ha Magyarországon megjelenne egy zöld párt, a média „megutálná” és ellehetetlenítené,¹⁸ vagyis már ez is kizáró ok egy ökológiai párt felemelkedésére. A németországi példa ennek épp ellenkezőjét bizonyítja, ugyanis a német Die Grünen megalakulásakor radikalizmusuk, rendszerellenességük miatt a média igencsak gyorsan „megtalálta” és folyamatos támadás alatt tartotta őket, ez azonban épp a zöldek malmára hajtotta a vizet: a negatív reklám hatására gyorsan a figyelem középpontjába kerültek, ami éppenséggel nem akadályozta a szavazószám növekedését, sőt, valószínűleg segítette azt. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül egy esetleges „agyonhallgatás” lehetősége sem, ami szinte láthatatlanná tenné a zöldeket.

Lányi András ellenben éppen elérkezettnek látta az időt, illetve úgy vélte, az ökopolitika csak pártpolitikai szinten képviselhető eredményesen, mert a civil politizálás hatástalan, de legalábbis nem tud érdemi eredményeket elérni (Lányi, 2005). Ez a politikai rendszer nyitottságának szerepére hívja fel a figyelmet. Ahogy Franciaországban, úgy itt is a befolyásolás lehetetlensége ösztönözte a civileket – pontosabban a civilek egy részét – a pártpolitikában való részvételre.

Az ökológiai mozgalom már említett fragmentáltsága szintén hátráltathatja egy sikeres zöld párt megalapítását, ahogy azt Jávor Benedek is megemlíti, aki az ellentéteket erősebbnek érzi egy integratív szervezet létrehozásának igényénél (Jávor, 2003: 43). Mindemellét úgy tetszik, a fragmentáltság napjainkban egyre inkább csökken, Boda Zsolt és Kiss Balázs éppen a zöld mozgalom integráltságát és együttműködésre való hajlandóságát emelik ki (Kiss–Boda, 2005: 167). A más értelemben vett fragmentáltságon, a lokális kérdésekkel való foglalkozáson túl megjelennek átfogó programok, állásfoglalások.¹⁹

Mindkettőre jó példa lehet a Lehet Más a Világ! Hálózat, amelyben humanisták, békeaktivisták és jogvédők mellett kör-

nyezetvédő, ökopolitikai szervezetek is részt vesznek – többek között az Energia Klub, a Fauna Egyesület, a Levegő Munkacsoport, a Rügyecskék Alapítvány, a Védegyelet és a Zöld Fiatalok –, kiteljesítve így az ökopolitikai mozgalmak szociális dimenzióját. A legfontosabb lépés az együttműködés felé viszont a Zengőre tervezett lokátor megépítésének megakadályozása volt. Ahogy a Greenpeace egyik aktivistája fogalmazott: „Az egész hazai zöldmozgalom szempontjából mérföldkő volt [...] a résztvevőket szinte vérszerződésbe forrasztotta a Zengő védelme” (Vay, 2005: 43).

A választói háttér

Az új politikát képviselő pártok számára az első átfogó és egyik legnagyobb hatással bíró elmélet Ronald Ingleharttól származik (Inglehart, 1977; Inglehart, 1990). Inglehart empirikus vizsgálatokban materiális, azaz anyagi javakhoz köthető (pl. gazdasági stabilitás, alacsony infláció, bűnözés elleni harc) és posztmateriális, vagyis ezekhez nem köthető (pl. szólásszabadság, barátságos környezet, több demokrácia) értékeket jelölt meg, és azt vizsgálta, hogy ezek mekkora támogatottsággal bírnak a nyugat-európai és egyéb gazdaságilag fejlett társadalmakban. Tézise értelmében a posztmaterialisták aránya folyamatosan emelkedik, ez a jelenség pedig az új politika pártjainak szavazótáborát fogja növelni.

Ugyanakkor az Inglehart által ezen kutatás során megfogalmazott hiány és szocializációs hipotézis²⁰ nem alkalmazható olyan mértékben, mint Nyugat-Európában, ugyanis nálunk a posztmaterialista gondolkodásmód – éppúgy, mint a többi volt szocialista országban – kevésbé elterjedt (Körösenyi–Tóth–Török, 2003: 47). Bár Füzesi Zsuzsanna és Tistyán László szerint „a magyar társadalom környezettel kapcsolatos beállítódása lényegében megfelel a világban elfoglalt helyének, azaz a társadalom jóval kevésbé környezettudatos, mint a fejlettebb nyugat-európai társadalmak, de környezettudatosabb a kelet-európai társadalmaknál” (Füzesi–Tistyán, 1998: 64), azonban a kelet-európai előnyünk nem biztos, hogy minden szempontból létezik. A környezeti tudatosság a környezetvédelem területén lehet, hogy megvan, de más kutatások azt találták, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyar társadalom demokráciafogalma más kelet- és közép-európai államokhoz képest jobban kötődik az anyagi jóléthez (Simon, 1996: 130). A szocialista rendszer a második gazdasággal egy „korlátozott, fogyasztásorientált, kispolgári autonómiatudatot” alakított ki az emberekben, ami-

nek eredményeképpen a rendszerváltás után az „igen erőteljes materiális beállítottság” jellemzi az állampolgárokat (Fricz, 1996: 34).

Inglehart elméletét ugyanakkor többen vitatják, például Carlisle és Smith, akik Mary Douglas és Aaron Wildavsky kulturális elméletre támaszkodva fogalmazták meg álláspontjukat, ami arra utal, hogy a posztmaterialisták aránya nem feltétlenül befolyásolja közvetlenül egy zöld párt választási szereplését.

Douglas és Wildavsky elmélete arra kereste a választ, hogy egyes eltérő kultúrájú társadalmak (és egyének) milyen kockázati hatásokra, milyen veszélyekre reagálnak a legérzékenyebben. A szerzők két definícióra összpontosítanak: az egyik a „group”, a másik pedig a „grid”. A „group” azt határozza meg, hogy egy adott társadalomban mennyire tartoznak az egyének csoportokhoz, milyen mértékű a csoportelkötelezettség. Minél nagyobb a „group” ereje, annál kevésbé lesz független az egyén életmódja, annál inkább fogja figyelembe venni a csoport érdekeit. A „grid” alatt azokat a társadalmi szabályokat és normákat érti a két szerző, amelyek egy társadalomban meghatározzák az egyén viselkedését. Minél nagyobb a „grid”-faktor, annál inkább megkötik az egyént viselkedésében az olyan tényezők, mint a társadalmi státus, nem, kor stb. Vagyis a társadalmi interakciókban nagyfokú egyenlőtlenség érvényesül (Carlisle–Smith, 2005: 529–530).

E két definíció alapján a szerzők négyfajta kultúrát, négyféle társadalmat különböztettek meg:

2. táblázat. Douglas és Wildavsky társadalomtipológiája

	Group	Grid
Egalitárius	magas	alacsony
Individualista	alacsony	alacsony
Hierarchikus	magas	magas
Fatalista	alacsony	Magas

A kulturális elméletet a politológiában választói magatartásra vonatkoztatva is alkalmazták, vagyis az egyes kategóriákat (mint például fatalista) nem csak egyes társadalmak kultúrájának vonatkozásában vizsgálták, hanem az egyén szintjén is. Az utóbbi 10 évben pedig több kutatás is ezen elmélet kategóriáit vetette össze az ökológiai elkötelezettséggel, és mind arra a következtetésre jutott, hogy azok, akik az „egalitárius” felfogást

képviselik, hajlamosabbak szem előtt tartani a környezetvédelmet, mint a többi kategóriába tartozók (Carlisle–Smith, 2005: 530). Az „egalitárius” társadalmi szinten magas intenzitású interszjektív kommunikációt és kevés társadalmi kötöttséget jelentett, az „egalitárius egyén” következőképp azokat a veszélyeket látja majd a legfenyegetőbbnek, amelyek az egyenlőség-elvű társadalmi intézményeket veszélyeztetik: túl erős állam és transznacionális vállalatok. Ennek folyamánya, hogy ezek az emberek nem támogatják majd az atomenergiát, a génmanipulációt vagy a harmadik világ kizsákmányolását sem. Carlisle és Smith 2005-ös cikkükben egy 810 fős kaliforniai mintán egyszerre mérték le az „egalitárius egyén” és az „ökológia”, valamint az Inglehart-féle „posztmaterializmus” és az „ökológia” korrelációját. Az volt a hipotézisük, hogy a kulturális elmélet sokkal jobban magyarázza az ökopolitika témáit preferáló választói magatartást, mint a posztmaterialista. A felmérés alapján arra jutottak, hogy pozitív korreláció van az egalitárius beállítottság és az ökológiai témák többsége között, míg a posztmaterialista attitűd esetében nem volt kimutatható effajta korreláció (Carlisle–Smith, 2005).

Herbert Kitschelt foglalkozásszerkezeti tézise nem választja külön a „régí politika” és az „új politika” témáit, szerinte a választók többsége mindkettőre igényli a választ. A pártpreferenciákat eszerint két tényezőre lehet visszavezetni: a szavazó piaccal kapcsolatos tapasztalatai (pl., hogy a privát- vagy a közszférában dolgozik-e), illetve a konkrét munkatevékenység (pl., hogy mennyire fontos a kommunikáció az adott munkakör elvégzéséhez). Ez alapján egy bal–jobb és egy libertárius–autoriter tengelyekkel rendelkező koordinátarendszer vázolható fel, ahol a zöld pártok szavazói a ballibertárius tartományból kerülnek ki. Ez a tábor pedig az elmúlt évtizedek során folyamatosan növekedett, ami magyarázhatja a zöld pártok megerősödését Nyugat-Európában (Kitschelt, 1994: 26).

Ez annyiban érvényes lehet Magyarországra, hogy a privát szektor itt is egyre nagyobb teret képvisel, több a magasan kvalifikált munkaerő, és a terciér szektor dolgozóinak száma is növekvőben van, ami elvileg a liberális politikai felé való nyitottságot eredményezheti a választók körében. Azonban a magyar pártrendszerben nehezen „lemérhető” ez a változás, ugyanis a 2002-es választásokon a területi listás szavazatok közel 90%-át begyűjtő két nagy párt egyike sem nevezhető egyértelműen „libertárius” pártnak, sőt, a kilencvenes évek elején még erős liberális pólus mára jóformán eltűnt a pártrendszerből.

Vay Márton szerint jelenleg egy zöld párt megalakítása elképzelhető, de nem biztos, hogy időszerű, ugyanis az emberekben

nem eléggé erős az ökológiai gondolkodás, ami gondot okozhat, hiszen, amíg egy hagyományos párt támogatása nem kíván meg különösebb erőfeszítést, addig egy zöld gondolkodású szavazónak át kell alakítania értékrendjét és szokásait, ami olyan erőfeszítésekkel jár, amit kevesen vállalnak.²¹ Mozgalmi szinten ez mindenképpen igaz lehet, egy aktivista vagy a mozgalmakhoz csak szimpatizánsként kötődő egyén eltérően viselkedik a mindennapokban a „nem zöld” emberektől, de kérdéses, hogy ez tényleg akkora nehézségeket jelent-e. A zöld pártok szavazóinak viszont nem biztos, hogy túlzottan nagy áldozatokat kell hozniuk; valaki úgy is lehet „zöld”, hogy négyévente behúz egy ikszet a megfelelő rubrikába, és akkor még nem is vettük figyelembe a már felvetett esetleges protestszavazatok lehetőségét sem. Ugyanakkor a gondolatot támogathatja az, hogy ökológia mozgalmak létrejötteinek és sikerességének valóban fontos tényezője az állampolgári tevékenység, a közvetlen politikai részvétel gyakorisága. Mivel az ökopolitika meghatározó eleme a közvetlen demokrácia eszméje, ott, ahol az emberek aktívabbak, fogékonyabbak a közéletben való részvételre, több támogatót találhatnak a zöldek (Szabó, 1985: 51–52). Másrészt az is tény, hogy a zöldek – a mozgalomtól még nem elszakadt – politikájának célja, hogy „felszámolja a modern politikában kialakult elkülönülést a magánszféra és a közsféra között” (Szabó, 1989: 31). Bár ez inkább csak a pártalapítás utáni időkre lehet jellemző. A német példa is azt bizonyítja, hogy hosszú távon nem feltétlenül szükséges, hogy a szavazók átvegyék a zöld szokásokat és elkötelezett aktivistaként éljenek tovább. Egyrészt a zöld párt új szint, új mondanivalót, új lendületet hozott a politikai életbe, és a korábbi, szürke pártokból kiábrándult szavazóknak ennyi is elég lehetett ahhoz, hogy erre az új erőre adják a voksukat. Másrészt, miután a párt fokozatosan elszakadt a mozgalomtól, és egyre inkább eltávolodott a single-issue jellegtől, a szavazók nagy része is levált a mozgalomról. A mozgalmisták, akik azt gondolták, hogy a párt elárulta a hajdani elveket, gyakran más pártokhoz fordultak, vagy saját pártot alapítottak, viszont sok olyan új szavazót nyert a zöld párt, akik nem feltétlenül alakították át életmódjukat, csak azt gondolták, hogy kormányzati szinten érdemes támogatni az ökológiát. Mint Szabó Máté megjegyzi: „ami akkor (a párt megalakításakor) életmód volt, az ma a politikai show-business részévé vált” (Szabó, 2000: 178). Azonban az is leszögezhető, hogy a német társadalom Európa egyik leginkább környezettudatos társadalmává vált ez elmúlt évek során²², és ez nagy részben köszönhető a zöld pártnak.

Vay Mártonéhoz hasonló álláspontja volt Lányi Andrásnak, az ökológiai mozgalom egyik emblematisz figurájának, aki a ki-

lencvenes években egy zöld párt megalakítása ellen érvelt, mivel úgy vélte, a mozgalom „erőtlen és gyenge, valamint nagyon sok zavaros elme választotta ezt az új eszmét”, ráadásul szerinte mindez az emberek érdektelenségével párosult. Így nem látta értelmét egy zöld párt létrehozásának, mivel „nevetséges helyzetbe kerül az a világmegváltó próféta, aki olyan kérdésekre tudja a választ, amit még nem tettek fel”. Úgy vélte, az ökológiai mozgalom „első nemzedékének” szerinte az a dolga, hogy felkeltse az emberek figyelmét az ökopolitika elvei és az általa felvetett problémák iránt (Hollós, 2003: 141). Mára a civil politizálás hatástalanságát hangsúlyozva úgy véli, az ökopolitika elvei csak a parlamentben képviselhetőek sikeresen, ez vezette az Élőlánc megalapításában való részvételhez (Lányi, 2005).

Másfelől az is igaz, hogy a választói attitűdöket a társadalmi-gazdasági rendszer befolyásolja. Nagy-Britanniában az 1970-es és az 1980-as években a zöldek néhány százalékos szavazatarányt értek el, és miközben kérdőíves vizsgálatok szerint a britek hetvenes években sokkal inkább környezettudatosabbak voltak más európai polgárokhoz képest, addig a nyolcvanas években már kevésbé tartották fontosnak a környezeti problémákat. A magyarázat az lehet, hogy a nyolcvanas években az iparleépítések, a gazdasági hanyatlás idején például a zöldek által kritizált gazdasági növekedés sokkal inkább vágyott dolog volt, semmint probléma. Sőt, a gazdasági nehézségek következtében egy sor környezetkárosító „fejlesztést” leállítottak: többek között az atomenergia-programot és az autópályák építését (Rootes, 1995: 69). Ha ebből a szemszögből nézzük, a kilencvenes évek Magyarországon hasonló volt a helyzet. A gazdasági nehézségek közepette a gazdasági növekedés jólétet növelő eredményei erősebbnek tetszettek a jólétre gyakorolt negatív hatásainál.²³ Ez arra is rámutat, hogy a kulturális elmélet mellett Inglehart koncepcióját sem lehet feltétlenül elvetni.

LEHETŐSÉGEK

A magyar pártrendszer önfelértékelő jellege, a politikai szféra éles fragmentáltsága a társadalom kiegyensúlyozottságával és viszonylagos homogenizáltságával párosulva radikálisabb politikai konfliktusok megjelenéséhez vezethet (Fricz, 2001: 173). A két nagy párt közti ellentétek éleződése megteremtheti egy sikeres zöld párt alapításának feltételeit. Jávor Benedek ezt egy európai parlamenti választás előttre várja, „ahol a vad belpolitikai konfliktusok kisebb jelentőségűvé válnak, és a választópolgárok hajlamosabbak a két nagy csoportosuláson kívül eső, al-

ternatív politikai alakulatok támogatására. A halálos retesz, amellyel a Fidesz–MSZP páros a magyar politikai szférát elzárja bármiféle külső politikai erő kihívása elől, az EP-választásokon talán kevésbé működik” (Jávor, 2003: 43).

Más helyeken is megjelenik az a vélemény, hogy egy zöld párt leginkább az európai parlamenti választásokon szerepelhet sikerrel, mivel ott kevésbé dominálnak a belpolitikai ellentétek, így nem működik a „hasznos szavazat” hatása. Nem véletlen, hogy az EP-választásokon az európai zöld pártok jellemzően jobb eredményeket érnek el, mint a nemzeti választásokon. Példaként említhető a brit Green Party 1989-es szereplése vagy a 1999-es belga választás, ahol a két zöld párt (flamand és vallon) együttes eredménye 34,7 százalék volt, de általános jelenség, hogy a zöld pártok 10 százalék feletti szavazatarányt érnek el (Bomberg, 1998: 80–101; Heinrich Böll Stiftung, 2004: 272).

Ezt erősítheti az a feltételezés is, hogy az EP zöld frakciójának mindenképpen érdeke, hogy az új tagállamokban jól szerepeljenek a zöld pártok, mivel csak így őrizheti meg szerepét az Európai Parlamentben. Egy, a zöld mozgalom által is támogatott párt esélyeit nagyban megnehezítette volna, ha a 2004-es választáson a ZDSZ elegendő ajánlószelvényt gyűjtött volna össze, és átlépte volna az 5 százalékos küszöböt, ugyanis ezek után a választók ezt a pártot tekintették volna „a” zöld pártnak. Ez azonban nem történt meg. A német zöldek ezzel szemben, ami az EP-választásokat illeti, eddigi legjobb eredményét érte el, mi több, még szövetségi választásokon sem értek el soha ilyen jó eredményt: az összes szavazat 11,9 százalékát szerezték meg, ami azt jelenti, hogy az új Európai Parlamentben a negyvenketű zöld képviselő közül tizenhárman a Bündnis 90/Die Grünen delegáltjai. Azaz, a német zöldek, szemben a koalíciós partner SPD-vel,²⁴ szárnyaltak, a legutóbbi EP-választásokhoz képest 5,5 százalékos növekedést sikerült elérniük, sőt, a volt keleti, vagyis Magyarországgal jobban összehasonlítható „materiális beállítottságú” tartományokban is 5 százalék fölötti eredményeket értek el.

Az ökológiai problémák léte egyre inkább láthatóvá válik, ezért egy hiteles zöld párt jelenléte véleményünk szerint fontos lenne a magyar pártrendszerben. A magyar ökológiai mozgalom sikeressége és eredményessége természetesen nem csak egy zöld párt létrehozásától és parlamenti szereplésétől függ. Ugyanakkor egy zöld párt – még ha a mozgalmak céljainak „rendszerkompatibilisabb” változatát képviseli is – parlamenti és médiaszereplésével sokat tehet az állampolgárok és a többi parlamenti párt „zöldebbé” tételéért és az általuk kitűzött cél, a politika valódi értelmének helyreállításért. Egy „mozgalmi”

zöld párt kudarcra azonban feltehetően ismét visszavetné a magyar ökológiai mozgalom pártosodási hajlandóságát és lehetőségét.

JEGYZETEK

- ¹ Tanulmányunkban nem térünk ki az ökopolitika alapelveire és értékeire, ezekről lásd: Lányi, 1999; Lányi, 2003.
- ² Más kérdés persze, hogy a sikeresség mellett hogyan adta fel fokozatosan a párt a kezdeti alapelveit, és vált antipártból beágyazódott parlamenti párttá.
- ³ A Hagenbach–Bischoff-módszernél az elnyerhető mandátumok számánál egygyel nagyobb számmal osztják el az összes érvényes szavazatot, így megkapják, hogy hány szavazat kell egy mandátum megszerzéséhez. Tehát egy négymandátumos körzetben egy mandátum elnyeréséhez az érvényes szavazatok 20 százaléka szükséges, ami – mivel a betöltetlen mandátumokat a kiszámolt szükséges szavazatmennyiség kétharmadával rendelkező pártnak még ki lehet osztani – 13,3 százalékra csökkenhet a kisebb pártok szempontjából tekintett legszerencsésebb, ugyanakkor kevésbé valószínű esetben. Egy ötmandátumos körzetben 16,7 százalék és 11,1 százalék a két „küszöb”, de még egy nyolcmandátumos körzet esetén is 11,1 százalék, illetve 7,4 százalék.
- ⁴ Albánia, Bulgária, Csehország, Horvátország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia.
- ⁵ Az összes párt szavazat- és mandátumarányának különbsége kettővel elosztva, ami így megmutatja, hogy a mandátumok hány százaléka lett elosztva a szavazatoktól eltérően.
- ⁶ Elég csak a 2002-es választásokra és azt követő időszakra utalni.
- ⁷ 1961 és 1966 között CDU/CSU–FDP, 1966 és 1969 között CDU/CSU–SPD, 1969 és 1982 között pedig SPD–FDP kormánykoalíció volt.
- ⁸ A hasznos szavazat lélektani hatása a választókat arra sarkallja, hogy a szavazatukat ne vesztteggessék kicsi, a parlamentbe jutásért küzdő pártokra, mert így nem kockáztatják azt, hogy szavazatuk elvész (Szoboszlai, 1999: 94.).
- ⁹ Azonban a választási rendszer sajátosságai miatt ezzel az eredménnyel sem tudott a párt mandátumhoz jutni.
- ¹⁰ Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy sokan a zöld pártokat baloldali pártoknak tekintik – nem feltétlenül megalapozatlanul (lásd Enyedi–Körösenyi, 2001: 277).
- ¹¹ Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000, 51. A nonprofit szektor főbb statisztikai jellemzői 2002, 17.
- ¹² Megalakult a Zöld Demokraták Szövetsége (<http://index.hu/politika/belfold/1116zdsz/>).
- ¹³ Tizenkét zöld szervezet állásfoglalása a Zöld Demokraták Szövetségéről (http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=6211).
- ¹⁴ Tizenhárom zöld szervezet elhatárolódik a ZDSZ-től (<http://www.nol.hu/cikk/137604/>).
- ¹⁵ Tizenkét zöld szervezet állásfoglalása a Zöld Demokraták Szövetségéről (http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=6211).
- ¹⁶ És jött néhány pacák mindenféle bazsarózsák miatt (<http://index.hu/politika/belfold/schiffer1001/>).
- ¹⁷ Azaz 2008–2009 körül.
- ¹⁸ Interjú Vay Mártonnal.
- ¹⁹ Például a Védegyelet kiadványa a gazdaságpolitikáról (Takács–Sánta, 2001a), a külpolitikáról (Takács–Sánta, 2001b), Budapestről (Kajner, 2002) vagy több zöld szervezet közös állásfoglalása az EU-csatlakozásról (Scheiring, 2003).

- ²⁰ A hiányhipotézis értelmében az egyén egy adott időszakban arra fog nagy hangsúlyt fektetni, aminek épp hiányát érzi. A szocializációs hipotézis szerint az egyén értékrendjét a gyermek- és fiatalkorában szerzett tapasztalatok határozzák meg. Vagyis azok, akik stabil anyagi háttérrel rendelkeznek egész életük során (lásd a második világháború utáni Nyugat-Európa első generációja), kevésbé fognak materiális kérdésekkel foglalkozni, inkább posztmateriális értékek felé fordulnak.
- ²¹ Interjú Vay Mártonnal.
- ²² Egy friss felmérés szerint például a német társadalom 85 százaléka a támogatja a megújuló energiaforrások használatát. Neue EMNID Umfrage: 85 Prozent der Deutschen befürworten Förderung Erneuerbarer Energien: <http://www.oekonews.de/id/3838/energiekontor-neue-emnid-umfrage/>.
- ²³ A jólétbe – a szűkebb, pusztán gazdasági mutatók által meghatározott jóléttel szemben – beletartozik az egészséges környezet, a társas kapcsolatok minősége, a kultúrához való hozzájutás, a természettel való harmónia, azok a dolgok, amelyeket a modern ipari társadalom egyre kevésbé képes biztosítani tagjai számára.
- ²⁴ Az SPD 9,2 százalékkal kevesebbet kapott, mint 1999-ben: 21,5 százalékat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A nonprofit szektor főbb statisztikai jellemzői (2002):* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2004.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2000): *Pártok között szabadon*. Osiris, Budapest.
- Bomber, Elizabeth (1998): *Green Parties and Politics in the European Union*. Routledge, London.
- Burchell, Jon–Williams, Mark: *Green Party Politics in the 1990's: Emergent Patterns of Change?*
 Url: <http://www.psa.ac.uk/journals/pdf/5/1997/burc.pdf>
- Carlisle, Juliet–Smith, Eric R. A. N. (2005): „Postmaterialism vs. Egalitarianism as Predictors of Energy-related Attitudes.” *Environmental Politics*, 4., 527–540.
- Csizmadia Ervin (2004): „A magyar pártrendszer 1990–2003.” In: Ágh Attila (szerk.): *Magyar homomány – Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén*. BM Kiadó, Budapest.
- Die Grünen (1980): *Das Bundesprogram*. Bonn, Die Grünen.
- Enyedi Zsolt–Körösi András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Osiris, Budapest.
- Eurobarometer – die öffentliche Meinung in der Europäischen Union*. Európai Bizottság, Brüsszel, 2002.
- Fábián György (1999): A magyar választási rendszer kelet-közép-európai összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle*, 1999/3., 107–126.
- Fábián György–Kovács László Imre (1998): *Voksok és mandátumok – A választási rendszerek arányossága*. Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest.
- Fricz Tamás (1996): *A magyarországi pártrendszer 1987–1995*. Cserépfalvi, Budapest.
- Fricz Tamás (2001): *Pártrendszerek – Nyugat-Európa, Közép-Európa, Magyarország*. Századvég, Budapest.
- Füzesi Zsuzsanna–Tistván László (1998): *A környezeti tudat alakulásának elemzése a rendszerváltás óta eltelt időszakban*. BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest.
- G. Márkus György (1997): *A magyar pártrendszert strukturáló politikai törésvonalak hierarchiája*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

- Hajdú Gábor-Szegedi Gábor (2005): „Ökopolitika, zöld pártok Magyarországon és Németországban.” In: Csomán Gábor (szerk.): *A XVII. országos tudományos diákköri konferencia társadalomtudományi szekciójának díjazott dolgozatai* (online kötet). Budapesti Corvinus Egyetem (url: <http://www.uni-corvinus.hu/otdk2005>).
- Heinrich Böll Stiftung (szerk.) (2004): *Die Grünen in Europa: ein Handbuch*. Westfälisches Dampfboot, Münster.
- Hollós László (2003): „Nem a hatalmat kell megragadni, hanem az emberek képzeletét – Beszélgetés Lányi András íróval.” *Ökotáj*. 31–32. sz., 139–144.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Jávor Benedek (2003): „Zöldek a sásfészekben – Az ökológiai mozgalom politikai képviselőtéről.” *Magyar Narancs*. XV. évf. 27. sz., 42–43.
- Kajner Péter (szerk.) (2002): *Növekedés vagy fejlődés? – Állásfoglalás Budapest jövőjéről*. Védjegylet, Budapest.
- Kiss Balázs-Boda Zsolt (2005): *Politika az interneten*. Századvég, Budapest.
- Kitschelt, Herbert (1994): *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Klein, Márkus-Falter, Jürgen W. (2003): *Der Lange Weg Der Grünen*. Verlag C. H. Beck OHG, München.
- Körösi András (1998): *A magyar politikai rendszer*. Osiris, Budapest.
- Körösi András-Tóth Csaba-Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Osiris, Budapest.
- Lányi András (1999): „Az első személy politikája.” In: Lányi András: *Együtt-élés - A humánökológia a politikai filozófiában*. Liget, Budapest, 186–192.
- Lányi András (2003): „Ökopolitika és hagyomány.” In: Lányi András: *Létezik-e? Új Mandátum*, Budapest. 34–50.
- Lányi András (2005): „Zöldek, ökopolitika, pártalapítás.” *Népszabadság*, 2005. november 23., 15.
- Lucardie, Paul (2000): „Prophets, purifiers and prolocutors: Towards a Theory on the Emergence of New Parties.” *Party Politics* 2., 175–185.
- Mair, Peter (2001): „The Green Challenge and Political Competition: How Typical is the German Experience.” *German Politics* 2., 99–116.
- Müller-Rommel, Ferdinand (1993): *Grüne Parteien in Westeuropa*. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2004.
- Petőcz György (2003): „A zöldek, és akik...” *Élet és Irodalom*. 47. évf. 41. sz., 4.
- Raschke, Joachim (1993): *Die Grünen. Wie sie wurden, was sie sind*. Bund-Verlag, Köln.
- Raschke, Joachim (2001): *Die Zukunft der Grünen*. Campus Verlag, Frankfurt/New York.
- Rootes, Chris (1995): „Britain: Greens in cold climate.” In: Richardson, Dick-Rootes, Chris (szerk.): *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*. Routledge, London, 66–90.
- Scheiring Gábor (szerk.) (2003): *Belezöldülünk? – Zöldek az EU-ról*. Ökotárs Alapítvány, Budapest.
- Simon János (1996): „A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban.” *Szociológiai Szemle*, 1996/1., 113–156.
- Szabó Máté (1985): *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Gondolat, Budapest.
- Szabó Máté (1989): „Politikai ökológia – Az alternatív mozgalmak ambivalens »társadalomelméletéhez«.” In: Szabó Máté (szerk.): *Politikai ökológia*. ELTE-BTK, Budapest, 7–40.
- Szabó Máté (1999): „A zöld mozgalmak és polgári kezdeményezések Magyaror-

szágon: kutatási problémák, módszertan, elmélet.” In: Szabó Máté (szerk.): *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon*. Villányi úti könyvek, Budapest, 15–58.

Szabó Máté (2004): *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Századvég, Budapest.

Szarvas László–Tóth Csaba (2003): „Pártok és pártrendszerek.” In: Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Aula, Budapest, 397–432.

Szirmai Viktória (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon*. Pallas Stúdió, Budapest.

Szoboszlai György (1999): „Választáspolitikai dilemmák és a magyar választási rendszer strukturális jellemzői.” In: Dezső Márta–Kukorelli István (szerk.): *Választástudományi tanulmányok*. Országos Választási Iroda, Budapest, 73–105.

Takács-Sánta András (szerk.) (2001a): *Gazdaság és társadalom – A Végegylet gazdaságpolitikai állásfoglalása*. Végegylet, Budapest.

Takács-Sánta András (szerk.) (2001b): *Magyarország a nagyvilágban – A Végegylet külpolitikai állásfoglalása*. Végegylet, Budapest.

Tóth Csaba (2001): „A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya.” *Politikatudományi Szemle*, 2001/3., 81–104.

Vay Márton (szerk.) (2005): *Zengő – Ökológia, politika és társadalmi mozgalom a Zengő-konfliktusban*. Végegylet, Budapest.

Források

Az Európai Zöld Párt (European Green Party) honlapja:

<http://www.eurogreens.org>.

És jött néhány pacák mindenféle bazsarózsák miatt. – Interjú Schiffer Andrásal

<http://index.hu/politika/belfold/schiffer1001/>.

Interjú Vay Mártonnal, a Végegylet irodavezetőjével. 2003. 12. 16.

Megalakult a Zöld Demokraták Szövetsége:

<http://index.hu/politika/belfold/1116zdsz/>.

Neue EMNID Umfrage: 85 Prozent der Deutschen befürworten Förderung Erneuerbarer Energien:

<http://www.oekonews.de/id/3838/energiekontor-neue-emnid-umfrage/>.

Tizenhárom zöld szervezet elhatárolódik a ZDSZ-től:

<http://www.nol.hu/cikk/137604/>.

Tizenkét zöld szervezet állásfoglalása a Zöld Demokraták Szövetségéről:

http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=6211.

SZABÓ TIBOR

Szélsőjobboldali pártok Olaszországban¹

Itáliát 1992-ben politikai földrengés rázta meg. A második világháború befejezése óta ugyanis az olasz politikai viszonyokban egy viszonylagos állandóság, mozdulatlanság mutatkozott még amellet is, hogy a kormányok igencsak sűrűn váltották egymást. Az állandóság, a folyamatosság és az instabilitás tehát egyszerre volt jelen. Mégis, azt lehet mondani, hogy a jellegzetesen olasz politikai technika, a kompromisszumos politizálás azt eredményezte, hogy a kereszténydemokrata párt hegemoniája olyan kormányok megalakítását tette csak lehetővé, amelyekben a *Democrazia cristiana* politikája játszott a főszerepet.² Ezen a viszonylagos mozdulatlanságon az sem változtatott lényegesen, hogy a kereszténydemokrata párttal időleges kormány szövetségre lépett olasz szocialista párt is alakíthatott olykor kormányt. Nagyjából kialakult az az ötös pártszövetség, a *pentapartito*, amely kormányzott.

A politikai földrengést azok a radikális változások okozták, amelyek az időközben felhalmozódott (és itt nem elemezhető) gazdasági, politikai és morális problémák által kiváltott súlyos válság következtében álltak elő. 1992 februárjában a *Mani pulite* bírákból és ügyészekből álló csoportja antikorrupciós vizsgálatokat kezdeményezett a politikai élet kevésbé jelentős és nagyon jelentős képviselői ellen, amely azon kívül, hogy eredményes volt, és a „tangentopoli”, azaz a csúszópénzes világnak tulajdonképpen a végét hozta Itáliában, a politikai életre, a politikai stílusra is alapvető hatást gyakorolt. Az olasz pártstruktúra szinte teljesen átalakult, a régi, történeti pártok

eltűntek vagy átalakultak, és teljesen új pártalakulatok jöttek létre. Ez a folyamat 1996-ig tartott, de ma sem tekinthető véglegesen befejezettnek.

Az átalakulás lényege egyrészt az volt, hogy az olasz közvélemény annyira megelégedte még a túlságosan átideologizált „párt” elnevezést is, hogy a létrejövő formációk nagyjából már nevükben is elhagyták ezt a kifejezést. Helyette „szövetséget” és egyéb, a tömörülés jellegét kifejező fogalmat választottak a pártok nevéként. Másrészt új közszereplők léptek a politika színterére, mint a médiamágnás Silvio Berlusconi, aki televízióbirodalma hatalmát is felhasználta (és felhasználja) a politikai küzdelmek során. Harmadrészt (és ez igen jelentős változás) Olaszországban is kialakult a politikai váltógazdaság, amely a nyugati demokráciákra általában is jellemző, de Itáliában ez mindaddig nem valósult meg. S végül elég jelentős volt ez a változás, amely végül is a jobboldal időleges előretörését eredményezte.

1. SZÉLSŐJOBBRÓL JOBBKÖZÉPRE: AZ MSI ÁTALAKULÁSA ÉS ELTŰNÉSE

Az ötpárti koalícióban soha nem vett részt, mert nem vették be, a *Movimento sociale italiano* (MSI), az olasz újfasiszta párt, amelyet 1946-ban a *Repubblica Sociale Italiana* (1943–45), vagy más néven a *Salói Köztársaság* hívei alapítottak. Az 1945 utáni időkben tehát végig ellenzékben politizáltak. Vezetőjük és legjelentősebb teoretikusuk Giorgio Almirante volt.³ A párt 1972-ben egy kisebb monarchista párt beolvasztása után az MSI-Dn (*MSI-Destra Nazionale*) nevet vette fel s ezzel nyíltan, elnevezésében is vállalta radikális jobboldaliságát.⁴ 1987-től, kisebb időszakot leszámítva, vezetője az igen tehetséges és fiatal politikus, Gianfranco Fini lett. A párt további sorsa nagymértékben függött tőle.⁵

Amikor átvette a párt irányítását, számolnia kellett azzal a ténnyel, hogy Mussolininek még jelentős és ortodox hívei voltak a pártban. Közülük például Pino Rauti még 1994-ben is az Európai Parlament képviselője volt. A klasszikus és az új olasz faszizmus képviselői a kapitalizmus és a kommunizmus közötti „harmadik utat” szerettek volna megvalósítani. Elveik között erős állam megteremtése szerepelt, amely erőteljesen szociális érzékenységgű, a morális és társadalmi értékek tekintetében korporativista és ultrakonzervatív. Elsősorban a nemzeti aspektusra, a nemzeti értékekre helyezték a hangsúlyt.

Az 1990-es évek elején egyre sürgetőbben merült fel a kérdés, hogy milyen mértékben ragaszkodik a párt ideológiájában a Mussolini-féle tradícióhoz, és milyen mértékben igazodjon a változásokhoz. A pártot az 1992-ben megindult korrupcióellenes kampány igen kevésbé érintette, hiszen sohasem voltak kormányon, és csak igen kevés politikai és gazdasági döntésben vettek részt. A változtatás tehát számukra ebből a szempontból nem volt sürgető. Gianfranco Fini mégis változtatásokat szeretett volna megvalósítani a párt megjelenítésében, stratégiájában és taktikájában. Ha nem is a szavazói, de a militáns párttagjai még az 1990-es évek elején is erősen kötődtek a fasizmus által képviselt ideológiához, propagandához: a fekete ingtől egészen a „római köszöntésig”. Még 1992. október 28-án is evidens volt ez, amikor a párt a római Piazza Venezia térre hívta szimpatizánsait, ahol egykor a *Duce* szólt a tömeghez, most pedig unokáját, Alessandra Mussolinit köszöntötte előre emelt kézzel. Néhány hónappal később, 1993 júniusában a *La Stampa* című napilapban maga Fini minősítette Mussolinit „a század legnagyobb államférfijának” („Mussolini? È stato il più grande statista del secolo”), valamint azt is kijelentette, hogy a „fasizmust 1938-ig nem lehet negatív jelenségnek tekinteni”. Ezek a kijelentései nagy visszatetszést keltettek mind Itáliában, mind külföldön.⁶

A nagy fordulatot az MSI-Dn politikájában talán az 1993-as római és nápolyi polgármester-választás hozta. Rómában Gianfranco Fini indult, de 47%-os eredményével mégis veszített, Nápolyban ugyanez játszódott le Alessandra Mussolinnival. Ezek a félvereségek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Fini változtasson a párt megjelenítésén és ideológiáján is. Észre kellett vennie, hogy az olasz politikai identitás egyik fő sajátossága az antifasizmus, és ha ezt elfelejti, a hatalom kapui továbbra is zárva maradnak pártja előtt. Ezért Fini fordított egyet és kijelentette: az antifasizmus „alapvető demokratikus érték”. Megtoldotta még azzal, hogy „a holokauszt a század legnagyobb tragédiája volt”.⁷ Ezzel tulajdonképpen szakított is pártja múltjával, majd az 1994-es választások idején, amikor a Berlusconi vezette párt és koalíció nyert és az MSI-Dn-nak hatalmi perspektívái nyíltak, Fini magát és pártját is *posztfasisztának* kezdte el nevezni. 1994-ben először nem ment el megkoszorúzni Mussolini szülőfalujában, Predappióban (Romagna tartományban) lévő síremlékét, viszont elment a Róma melletti Fosse Ardeatine antifasisztáinak az emlékművéhez.⁸ Ezekkel a gesztusokkal természetesen Gianfranco Fini nem lett antifasiszta, de szeretete volna érzékeltetni az olasz politikai közvéleménnyel, hogy tiszteletben tartja az 1947-es olasz alkotmányt az azt a még ma is

érvényben lévő paragrafusát, amely minden fasiszta pártot és mozgalmat törvényen kívül helyez. Több alkalommal elment az Egyesült Államokba is, ahol szívélyesen fogadták.

Az 1994-ben ténylegesen is kormányra került jobboldali párt-szövetség (Polo delle Libertà) egyik eleme már a Fini vezette új néven megalakult párt, az *Alleanza Nazionale* (AN) volt. 1995 januárjában Fini a Fiuggiban megtartott országos kongresszuson⁹ elérte, hogy az MSI-Dn mint párt csatlakozzék a választásokra létrehozott *Nemzeti Szövetséghez* (AN), s ezután e néven szerepeljen az olasz politikai palettán. Azok a meggyőződéses fasiszták, akik e változásokat nem kívánták elfogadni, új pártot alapítottak *Movimento Sociale – Fiamma Tricolore* néven és az 1996-os választásokon 0,9%-os eredményt értek el. Fini új pártja, amely lezárta a múlttal való ideológiai és politikai kapcsolatait, ugyanezen a választáson 15,7%-ot tudhatott magáénak, miközben az 1992-es választásokon az MSI-Dn csak 5,4%-ot ért el.¹⁰ Az osztrák Jörg Haiderrel és politikájával kezdettől fogva nem szimpatizált, a francia Le Pen pedig ezután mindig kínosan került. A *Lega Nord* vezetőjével kapcsolatban azt mondta: „Még egy kávé sem innék meg veled”, bár el kellett viselnie, mert 1994-ben a Berlusconi vezette kormányban egy rövid ideig mégis együtt vettek részt.

Ez az a radikális átalakulási folyamat tehát, amelynek következtében az olasz szélsőjobboldali, neofasiszta pártból kormányzó jobbközép párt lett, amelynek ma is Fini a vezetője, és amelynek politikája lényegesen képes befolyásolni az olasz politikai viszonyokat. 2001-ben a második Berlusconi-kormányban előbb a kormányfő helyettese, 2004-től pedig ő lett a külügyminiszter.

2. ÚJ SZÉLSŐJOBBDALI PÁRT: A LEGA NORD KIALAKULÁSA ÉS POLITIKÁJA

Az olasz szélsőjobboldal karakterisztikus és rendkívül sokat vitatott pártja, az Umberto Bossi által vezetett *Lega Nord* (*Északi Liga*).¹¹

A párt elnevezésének hosszú történeti előzményei vannak Itáliában. A XII. században ligába tömörültek azok az észak-itáliai városok (Mantova, Brescia, Bergamo és más comunék, városállamok), amelyek tiltakoztak Barbarossa Frigyes uralma és politikája ellen. 1167-ben Pontidában olyan Lombard Ligát szerveztek, amely több autonómiát követelt e városoknak. 1176-ban e comunék csapatai Legnanónál megverték Barbarossa Frigyes seregét. A legnanói csata emlékére ma is kosztümös felvonulást

rendeznek minden évben. Az Északi Liga pedig akcióival mindig középkori eredetét kívánja demonstrálni. Emblémáján is az akkori pontidai harcos, Alberto da Giussano látható fenyegetően felemelt kardjával.

2.1. Kis Lega-történelem

Ezt a lokális autonómiatörekvést, regionalizmust fejezi ki az új, szélsőjobboldali párt, a Lega Nord. A mai párt előzményei a korábbi években keresendők és nem is Lombardiában.¹² Már az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején bizonyos, igaz, szerény sikert értek el a helyi választásokon azok az autonómiát és részben Olaszországtól való elszakadást is hirdető pártok, amelyek Észak-Itáliában működtek. Ezek közül említésre érdemes a *Liga Veneta*, amely Velence környékén tevékenykedett és a *L'Union Valdôtaine*, amely Valle d'Aosta régió elszakadását kívánta elérni. Ez utóbbi karolta föl a lombard és a milánói regionalista csoportokat, és ennek a hatására született meg 1979-ben a Lega Lombarda korai előzménye, az *Unolpa (Unione Nord-Occidentale Lombarda per l'Autonomia)*, amelynek már Umberto Bossi volt a vezetője. 1982-ben ez a szervezet átalakult *Lega Autonomista Lombardává* (később az egyszerűség kedvéért *Lega Lombardává*), és egy év múlva előállt programjával. Ebben már megfogalmazódott a túlságosan is centralizáltak és távolinak látszó, szerintük erős központi államhatalommal való szembenállás gondolata, valamint Északnak és különösen Lombardiának mint „fejőstehénnek” a képe.

A Lombard Liga első kisebb sikereit a helyi választásokon érte el, majd 1987-ben sikerült egy képviselőt, Giuseppe Leonit bejuttatnia a parlamentbe, egy szenátort, Umberto Bossit pedig a szenátusba. Lombard dialektusban azóta nevezik őt *Senaturnak*. A Lega Lombarda első kongresszusát 1989-ben tartotta, és még ez évben az Európai Parlamentbe tudott küldeni két képviselőt. A párt 1990-re egyre erőteljesebben tömörült Bossi személye köré, aki a vele nem egyező nézetű pártvezetőket sorra eltávolította a Legából. A lombard regionális identitást hangsúlyozó nézeteket éppen ebben az időben váltja föl az új ideológia hirdetése: a föderális Itáliáé, amely szerint három régió: Észak-, Közép- és Dél-Itália föderális uniója jöhetne létre Olaszországban. A föderalizmuselképzelések köré a Lega erőteljes kampányt szervezett, amely sok ember számára egyfajta megoldás látszatát keltette a sok és mély válsággal küszködő Itáliában. Programja köré más olasz tartományokban (Piemontban, Ligúriában, Emilia-Romagnában) is alakított

pártszervezeteket, és ezeket *Alleanza Nord* néven fogta össze. 1991-ben a pontidai kongresszuson bejelentették az „Északi Köztársaság” közeli megalakítását, amelynek székhelye Mantova városa. Ez már az olasz állam szakadásának képét vetítette előre. Az így terebélyesedő párt az 1992-es választásokon már hárommillió szavazatot kapott, a szavazatok 8,7%-át. Bossi felbátorítva érezte magát, hogy most már határozottan fellépjen a tradicionális pártokkal és pártrendszerrel, az uralkodó politikai elit korrupciójával szemben. A Lega megszerzi Milánó polgármesteri székét, de nem sikerül ugyanezt elérni több északolasz nagyvárosban (Torinó, Genova, Velence, Trieszt). 1993-ban pedig a Legát is eléri a korrupciós botrány: kincstárnokát csúszópénzek elfogadásával vádolják, Bossit is bíróság elé idézik. 1994-ben 8,4%-os választási sikert ér el a Lega, és kormány szövetségre lép a Berlusconi vezette *Forza Italiával*, valamint a Fini vezette *Alleanza Nazionale*-val, majd nem sokkal később kilép a kormányból, Berlusconi bukását okozva ezzel. Ötven képviselője deszolidarizál vele. Ellentétbe kerül pártján belül is a föderalizmus teoretikusával, Gianfranco Miglióval, aki elhagyja a Legát és új föderalista pártot (*Unione Federalista*) alapít. Szembekerül Franco Rochettával is, a Liga Veneta alapítójával és az *Alleanza Nord* elnökével, aki bírálja Bossi „bonapartista” tendenciáját. Őt is kizárja a pártból Bossi. A párt második embere, a parlamentben Varese képviselője, Roberto Maroni is kilép a Legából, jobboldali szövetséget sürgetve. Bossi 1995-ben létrehozza az „Északi Parlamentet”, amelynek feladata a római kormány elé terjeszteni sajátos törvényjavaslatokat.

Ebben az időben erősödik fel a Legán belül a hangulat az idegenekkel, a bevándorlókkal szemben. A xenofóbia azóta is a Lega Nord egyik fontos ideológiai eleme. Az 1996-os politikai választásokon a Lega 10,6%-ot ér el, ennek ellenére elveszíti Mantovát, az Északi Parlament székhelyét. A zöld inget (vagy nyakkendőt, zakót, blúzt) választják új szimbólumuknak. Ez jelenti ma is a Lega-identitást. A Lega Nord azóta olykor kormányon van, váltakozó sikerekkel és kudarccokkal vesz részt az olasz politikai életben. Az „Északi Köztársaság” elnevezést, amelyet gyakran használt, egyre inkább a *Padánia* elnevezés váltja fel, amely a Po-folyó völgyének vidékét jelenti olaszul. Ennek az új ideológiának, amit Bossi *Il mio progetto* címen 1996-ban fogalmazott meg, a „mély Észak” (gondoljunk csak a „mély magyar” kifejezésre) áll a középpontjában.¹³ A tervnek lényeges eleme az egységes olasz állam megszüntetése („la fine dell’Italia, intesa come Stato unitario”). A Legának már zöldinges félfegyveres „felülvigyzói”, gárdistái, valamint hasonló című napilapja is van. Az utóbbi időben lendülete azonban alább-

hagyott, mert a Senaturt 2004-ben szélütés érte. Ennek ellenére még ugyanebben az évben jelöltette magát europarlamenternek, ami sikerült is neki. Ekkor vált meg a Berlusconi-kormánytól, amelyben a szervezeti reformok minisztere volt. A betegségéből csak lassan lábadozó Bossi viszont igazán nem tudja ellátni a feladatait, és már nem képes igazán összefogni a pártot sem.

2.2. A Lega Nord programja és politikája

A Lega Nord alapvetően változtatta meg (nem biztos, hogy mindenben pozitívan) a háború utáni Olaszország politikai arculatát.¹⁴ Megváltoztatta a szavazói magatartást, mert eltávolította őket a hagyományos választási preferenciáktól, a vallástól, az osztályközpontú (ideologikus) gondolkodástól vagy a laikus orientációtól. Helyettük más preferenciákat állított: a központ és a periféria, az észak és dél, a régió és az ország, a civil társadalom és a hagyományos pártok kontrasztját.

A Lega kezdetben az industrializálódásból adódó feszültségeket (például az északi munkanélküliség a déli munkások „bevándorlása” következtében) lovagolta meg: mindezért a feszültségért szerinte az állam és a Mezzogiorno (az olasz Dél) a felelős. A megoldást etnoregionalista szempontból kívánta orvosolni úgy, hogy maximális autonómiát igényelt a régióknak adminisztrációs döntésekben. Ez azonban jelentősen korlátozta a párt országos hatáskörét.

Később Bossi újrafogalmazta a „territorio”, a „terület” fogalmát, amit olyan „érdekközösségnek” tart, amelyen a szorgalmas és tehetséges lombard nép él. E területi és etnikai szempontú elv alapján lép fel a Lega az „immigránsok”, a déli „első bevándorlók” ellen, akik a Lega szerint szociális és kulturális fenyegetést jelentenek. Az alsóbb társadalmi rétegekből, később pedig (a többi párt identitásvesztése és társadalmi legitimitációvesztése következtében) a középosztályokból (kezdetben a DC, később a PSI szavazótáborából) származó szavazatnövekedése után a Lega egyre komolyabb szakadéspárti programot dolgoz ki. Ennek része a hagyományos politikai rendszer, az úgynevezett „partitocrazia” (a párturalom), a központosított államhatalom, a közösségnek a privát (társadalmi és gazdasági) szférába való beavatkozása elleni fellépés. Ezzel a politikájával a Lega elhinti a társadalmi és politikai intézmények elleni bizalmatlanság, az intolerancia légkörét Itáliában.

Ez annál is sikeresebben ment, mert az 1990-es években tovább nőtt Itáliában a társadalmi bizonytalanság, az erőszak és a

bűnözés. Ekkor ügyes taktikával a Lega elhagyta az antagonisztikus politizálást, helyette pedig mint a megújulás ereje, mint az intézmények megszilárdításának bajnoka lépett fel. Gazdaságpolitikájában pedig neoliberalista¹⁵ álláspontot foglalt el. Ez még inkább növelte sikerét szavazótáborában és azon kívül is. Egy idő után azonban megtorpant a Lega Nord. Nem sikerült neki jelentős előrelépést elérni sok városban, különösen Közép- és Dél-Itáliában egyre többen fordultak ellene. Több tényező is nehezítette előrehaladását. Először is a Lega, helyesebben szólva Bossi „nyelvezete”, stílusa, amely egyre provokatívabbá vált, azután az erős északi-lombard identitás, amely korlátozta a komolyabb elterjedését országos politikai tényezőként, s végül a választások során mindig egyedül maradt, mert nem volt hajlandó tartalmas és tartós politikai koalícióra lépni egyik párttal sem. Amikor meg koalícióra lépett Berlusconi-val, sokat veszített a párt, mert megrendült a párttagok bizalma és hűsége a „másságot” képviselő Lega-ideológiával szemben. Bizalmatlanság alakult ki a Lega mindent felforgatni akaró elemeivel szemben a másik két koalíciós párt tagjainak sorában, akik inkább a középosztályt akarták nyugalmat sugározva megnyerni. Ráadásul Berlusconi színrelépése azt is jelentette, hogy a Lega automatikusan elveszítette azt az előnyét, hogy egyedül csak ő lenne a megújulás motorja. Ez még inkább így van a jelenleg, 2006-ig hatalmon lévő Berlusconi-kormány esetében is. Finivel azért került konfliktusba, mert Fini pedig éppen a Dél, a Mezzogiorno érdekeit kívánta erőteljesebben érvényesíteni és a segítő állam szerepét mindennél fontosabbnak tartotta.

2.3. A Lega Nord politikai stílusa

Az idő előrehaladtával a Lega Nord egyre inkább azonosult karizmatikus vezetőjével, Bossival. Az ő politizálási stílusa nyomta rá bélyegét az egész mozgalomra. A Lega olyan politikai aktor, amely sikerét (és kudarcait is) nagymértékben a konkrét olasz politikai diskurzus terében elfoglalt helye határozza meg.

A Lega már kezdetben olyan ideológiát dolgozott ki, amely szemléletes és leegyszerűsített, szervezeti hajlékonyak, flexibilisek, döntéshozó mechanizmusai egyszerűek és egy vezető kezében összpontosulnak, agresszív és minden megfontolástól mentes nyelvhasználat jellemző tagjaira, akik szókimondóan fejezik ki magukat.

Bossi például ilyeneket mond: „Ha valaki, aljas eszközökkel, meg akarná állítani menetelésünket (la nostra marcia) egy igazi autonómia felé, jól vigyázzon: Észak egyetlen ugrással a szabad-

ságot fogja választani. A nép nem fogadja el a végtelenségig, hogy rabszolga legyen. Északot, Padániát, a Ciszalpin Köztársaságot vagy az önkormányzás helyzetébe hozzák, vagy lelép. Ezt nem Bossi, hanem a nép mondja” (Pontida 1991). „Hatalmas tömegek vannak velem. Mussolini idejében sem volt hasonló eset. Ha akarom, mindenkit utcára viszek” (Stampa, 1993). „Azt kérdezik tőlem: akasztófát fogtok használni? Azt válaszolom nekik: mi jobban szeretjük a géppisztolyt” (Epoca, 1991). „Nők! Otthon csináljatok gyereket és hagyjátok dolgozni a munkanélkülieket!” (Corriere della Sera, 1993). „Ha valaki, legyen az bármilyen bíróról, a Legát bele akarja keverni a csúszópénzbotrány történetbe, hát tudja meg, hogy nekünk gyorsan eljár a kezünk és a puska-golyónk. Mifelénk egy golyó ára 300 líra, és ha egy bíróról be akar vonni minket a Tangentopoliba, hát tudja meg, hogy élete 300 lírát ér” (Stampa, 1992). „A színes bőrű bevándorlás számára az integráció nem előrelátható, talán még évszázadok múlva sem realizálható” (Lega I. kongresszusán, 1989). „Az iszlám a barbárok kultúrája” (Il Sabato, 1993). Bossinak ezekhez a kijelentéséhez képest már igazán európai stílus az, ahogyan a másik két jobboldali politikusról beszél. Berlusconi „a Lega legnagyobb ellenségének nevezi”, Fini pedig egyszerűen csak lefasisztázza. Igaz, Berlusconi a „vállalkozó politikusnak” és Fini a „elegáns stílusú politikusnak” messze áll a kultúrája Bossiétól. A Lega Nord vezetője azonban igazi populista pártvezér, aki (Machiavellivel szólva) mindig úgy beszél, „ahogyan a szél fúj”.

A Lega és Bossi stílusa azonban nem szorítkozik a kijelentések szintjére. Bossi az osztrák Haidert „beleváló srácnak” nevezi és 1996 óta szoros kapcsolatot tart fenn vele. Bossi volt az egyetlen Itáliában, aki tiltakozott az Ausztria ellenes Európa Uniós határozatok ellen. Sok közös vonásuk van: szeretik a középkori felvonulások hangulatát, a folklórt politikai célokra használják fel, jellemzi őket a természetkultusz, az idegengyűlölet, az Európától való félelem. 1996-ban Haiderral közösen Maasstricht-ellenes paktumot írt alá.¹⁶ De Bossi zöldingesei olykor „tisztogató” műveleteket is végrehajtanak északolasz városokban. Meg akarják „tisztítani” a városokat a déli bevándorló olaszoktól, akiket „megbízhatatlan”, „lusta embereknek” tartanak, a külföldiektől, azaz az Európai Unió kívülről érkezetektől (ebbe a kategóriába tartoztak például sokáig a magyarok is), a prostituáltaktól, a drogosoktól, a hajléktalanoktól. Minden „mátság” elleni intolerancia jellemzi őket, miközben ők maguk is „másoknak” tartják magukat, mint a többi olasz. Mindezen jegyek alapján tartják a Lega Nordot és Umberto Bossit szélsőjobboldalinak. Bossi betegsége után pártja ugyanezt a vonalat vitte tovább, bár a hangnem némileg mérséklődött.

3. BALKÖZÉPRŐL JOBBKÖZÉPRE: BERLUSCONI ÉS A FORZA ITALIA

Az 1990-es évek olasz politikai változásainak egyik főszereplője kétségkívül Silvio Berlusconi volt.¹⁷ Itt röviden csak ezért térünk ki rá, nem pedig azért, mintha – ahogyan Magyarországon néha olvasni lehetett – Berlusconi szélsőjobboldali politikus lenne.¹⁸

Berlusconi ingatlanpiaci befektetőként kezdte pályáját Milánóban, majd az 1970-es években, kihasználva politikai kapcsolatait, a médiapiac területére került át. Politikai kapcsolatai az akkor nagyhatalmú, többször miniszterelnökként is működő Bettino Craxihoz, az Olasz Szocialista Párt (PSI) akkori elnökéhez fűzték. A PSI akkor a balközéphez tartozott, de erőteljesen elkülönült kezdetben az Olasz Kommunista Párttól (PCI), később ez utóbbi pártból alakult Baloldali Demokratikus Párttól (PDS). Berlusconi is ellene volt a baloldali hatalomátvételnek,¹⁹ és 1994-ben azért is lépett politikai pályára, hogy az általa létrehozott *Forza Italia* jobbközép tömörüléssel és később párttal megakadályozza a PDS hatalomra kerülését. Ez sikerült is neki, hiszen előbb rövid ideig kormányon is volt (1994), majd két újabb kormány élén állt és áll ma is. Azóta is az olasz politikai élet és a jobboldal meghatározó egyénisége.

4. KISEBB SZÉLSŐJOBBOLDALI PÁRTOK

A jelentős, a mai Olaszország sok vonatkozásban meghatározó jobb- és szélsőjobb pártjai mellett fontos megemlíteni azokat a kisebb szélsőjobboldali, sokszor (de nem feltétlen) neofasiszta jellegű és ideológiájú pártokat, amelyek jelen vannak a politikai pártok palettáján és olykor erőteljesen is hallatják szavukat az egyes politikai kérdésekben,²⁰

4.1. Szociális Akció

Az Alleanza Nazionale új, Fini-féle vonalát sokan nem kívánták követni. Közéjük tartozott Alessandra Mussolini, a Duce egyik egyenes ági leszármazottja (unokája) is, aki 2003 decemberében kilépett a pártból és megalakította az Azione Sociale nevű párt elődjét, a Libertà di Azione-t. A párt 2005 áprilisában vette fel az Azione Sociale nevet, majd ugyanez év júniusában Adriana Poli Bortone (europarlamenter és Lecce polgármeste-

re), Marcello Veneziani (filozófus) és Alessandra Mussolini létrehozta a Destra Italiana nevű új pártot.²¹

Alessandra Mussolini pártból való kilépésének oka az volt, hogy Fini elutazott Izraelbe, és ott kijelentette, hogy a 20. század „legnagyobb bűne” („male assoluto”) a fasizmus volt. Az új párt, az Azione Sociale másik két párttal, a Forza Nuova (Új Erő) és a Fronte Sociale Nazionale (Nemzeti Szociális Front) nevűekkel létrehozták a *Szociális Alternatíva* (Alternativa Sociale) nevű koalíciót. A párt politikai ideológiája pedig a neo-fasizmus.

A párt programjában viszont az szerepel, hogy védeni kell a családot és az életet, a kiskorúakat mindenféle kizsákmányolástól, szociálisan támogatni kell az időskorúakat, be kell vonni a polgárokat a politikába, el kell érni a szociális egyenlőséget, az emberekben ki kell alakítani a politikai koherenciát, és tiszteletben kell tartani az emberi méltóságot.

Alessandra Mussolini (1962) egyébként Sophia Loren húgának, Anna Maria Scicolone-nak és Benito Mussolini harmadik fiának, Romano Mussolininak a lánya. Kezdetben filmszínésznői karriert akart befutni. Ebben nagynénje, Sophia Loren segítette is. Játszott Ettore Scola és Alberto Sordi által rendezett filmkomédiákban. Majd amikor a Playboyban fotók jelentek meg róla, karrierje leszálló ágba került. Még játszott 1990-ben egy Lina Wertmüller-filmben, de ezután elhatározta, hogy befejezi filmszínésznői karrierjét, és a politikának szenteli magát. Közben 1992-ben sebészorvosi diplomát szerzett, és még ebben az évben a nápolyi körzetből parlamenti képviselővé választották MSI-színekben. Támogatta az 1994-es választások előtt az MSI és a Forza Italia szövetségét, de nem helyeselte az MSI feloszlását és megszüntetését, az új párt, az Alleanza Nazionale megszületését. Most már ennek az új pártnak a színeiben indult versenybe Nápoly polgármesteri címéért, de Antonio Bassolinóval szemben nagyon szoros versenyben alulmaradt. Kapcsolata a párt vezetőjével, Gianfranco Finivel sohasem volt igazán jó. Véleményük különösen az antiszemizmus kérdésének megítélésével kapcsolatban különbözött. Amikor Izraelben Fini bocsnatot kért az Olaszországban 1938-ban a Duce által bevezetett zsidótörvényekért, kapcsolatuk végleg megromlott és Alessandra Mussolini kilépett a pártból.

A Szociális Akció nevű párt megalakítása és a Szociális Alternatíva választási tömörülés létrehozása után 2004-ben Alessandra Mussolini indult az európai parlamenti választásokon, és a szélsőjobb koalíció listáján, amely 1,2%-ot szerzett, képviselőként bekerült az Európai Parlamentbe. Százharminchárom ezer személyére leadott szavazatot kapott. Az Európai

Parlamentben két bizottság (polgári szabadságjogok bizottsága, fejlesztési bizottság) és számos más delegáció tagja.²²

A Szociális Akció párt a legutóbbi, 2005-ös regionális választások idején a két pólustól függetlenül indult. Lazio tartományban a szavazatok leadása körüli botrány ellenében Alessandra Mussolini mégis elérte, hogy a Szociális Alternatíva indulhasson a választásokon. A reménybeli 8–9% helyett azonban csak 1%-ot sikerült elérniük. Ezt az eredményt csak Campania (Nápoly) és Lazio (Róma) tartományban tudták felülmúlni, ahol a Mussolini-lista 2% körüli szavazatot szerzett.

4.2. Új Erő

A Szociális Alternatíva egyik kis szélsőjobboldali pártja a Forza Nuova (Új Erő). Ez a párt is a Fini vezette Nemzeti Szövetségből kivált tagokból állt össze, akiknek fő célkitűzése a „nemzeti újjáépítés”: a jog új alapokra helyezése, a stabilitás megteremtése. Ha ez nem következik be, szerintük fokozódik Olaszországban a káosz és az „ország meghal”, nincs jövője. A párt vezetője Roberto Fiore.²³

A „nemzeti újjáépítés” érdekében nyolcpontos programtervet állítottak össze, amely nélkül Olaszország „nem születhet újjá”. Ezek: az abortusztörvény újratárgyalása, a család és a demográfiai növekedés szorgalmazása, mint a nemzeti újjászületés központi eleme, a bevándorlás leállítása és egy humánus visszatelepítés beindítása, a szabadkőművesség és a titkos társaságok törvényen kívül helyezése, az uzsorakamat és a közteher megszüntetése, a tradíció védelme és az állam és egyház közti 1929-es konkordátum felülvizsgálata, a cselekvési és a gondolatszabadságot gátló törvények visszavonása, és végül korporációk létesítése a dolgozók és a nemzeti közösség védelmére. Magukat így az egyetlen igazi ellenzéknek tartják a neoliberalizmussal szemben. Minden háborút elleneznek, az élet védelme szerintük mindennél előbbre való. Szorgalmazzák az olasz áruk vásárlását, embargót sürgetnek a kínai árudömpinggel szemben.²⁴

Mivel az Új Erő pártja a Szociális Alternatíva koalíció tagja, ezért közös képviselőjük van Alessandra Mussolini személyében az Európai Parlamentben, bár ennek maga a párt nem tagja. Nehezen is lehetne, hiszen a párt nyíltan rasszista, antiszemita, amely tagadja a holokauszt létezését is. Kétezer tagja közül olykor többet letartóztatnak kisebb-nagyobb merényletkísérletek, agresszív támadások miatt.²⁵ Különösen az iszlám fundamentalizmus ellen lépnek fel gyakran saját, keresztény tradíciójuk és identitásuk védelmében.²⁶ A tradicionalizmust és

a nemzeti érzés központi szerepét mindennél fontosabbnak tartják.

4.3. Nemzeti Szociális Front

A Szociális Alternatíva szélsőjobboldali szövetség harmadik pártja a Fronte Sociale Nazionale, a Nemzeti Szociális Front (NSZF). Az 1997-ben alapított, neofasiszta ideológiájú párt országos titkára Adriano Tilgher.²⁷

Céljuk olyan új államforma létrehozása, amely az olasz nemzet minden politikai, jogi, gazdasági és kulturális hagyományát felélesztené. Az államnak így etikai célja valósulhatna meg, amelynek tartalma a „nép jóléte” kell legyen. A liberálkapitalista civilizációs modell helyett, amely „kiéheztet és megöl”,²⁸ olyan alternatív kultúra- és társadalommodellt kínál, amelynek alapja a munka, azaz, hogy a termelő állampolgár közvetlenül is részt vehessen az üzemek, a vállalatok, az intézetek irányításában, vezetésében, és ezzel meghatározza a nemzet politikai választását is.

Adriano Tilgher szerint sem az olasz jobboldali, sem a baloldali pártok nem nyújtanak igazi alternatívát a népnek, amely viszont a szociális állam mellett áll(na), amit a jelenlegi olasz politika szerinte egyre következetesebben lerombol.

4.4. Háromszínű Láng

Az eredetileg Movimento Sociale Fiamma Tricolore (Háromszínű Láng Szociális Mozgalom, HLSZM) nevű párt 1995-ben, a Movimento Sociale Italiano (Olasz Szociális Mozgalom, OSZM) felbomlásakor, Alleanza Nazionale-vé való átalakulása után jött létre. Pino Rauti, aki az OSZM titkára volt, szembeszállt a párt mérsékelt vonalával, amit Fini képviselt, és létrehozta a HLSZM nevű pártot. A Háromszínű Láng pártja Pino Rauti vezetésével azonban az országos és a helyi választásokon is csupán 1% körüli eredményt ért el. 2000-ben egy vitatható pártelnöki választáson többséget kapott. Párton belüli ellenzéke azonban ezt nem fogadta el, bírósághoz fordult, amely hatályon kívül helyezte az elnökválasztás eredményét. Pino Rautit kizárták a pártból, aki 2004-ben megalapította a Movimento Idea Sociale nevű pártot. Az új vezető Luca Romagnoli lett, akit a 2004-es európai parlamenti választásokon képviselővé választották. Ehhez 0,7%-os szavazatarány is elegendő volt.

A párt teljes egészében osztja a neofasizmus összes tételét. Híve a korporatív rendszernek és a visszaállamosításnak. A Há-

romszínű Láng a 2005-ös regionális választásokon az Alessandra Mussolini vezette Szociális Alternatíva koalícióval együtt lépett fel.

Az europarlamenter Luca Romagnoli szerint antagonisták és alternatív pártoknak kell lenniük a Háromszínű Lángnak. Össze kell fognia a Szociális Alternatíva koalícióval egy új „Fekete Újjáteremtés” (Rifondazione Nera) érdekében.²⁹ Harcolni kell szerinte a „szociális rosszlét” ellen, a „nagy nemzeti és nemzetközi tulajdonosi és pénzügyi csoportok ellen”. A párton belül olykor arról is hallani, hogy kapcsolódni kell a Salò-i Köztársaság eszméihez is.

4.5. Szociális Eszme Mozgalom

Ez az új szélsőjobboldali olasz párt 2004-ben jött létre, amikor jelenlegi vezetőjét, Pino Rautit kizárták a Háromszínű Láng nevű pártból. Országos titkára Giuseppe Incardona.

Magát a Giorgio Almirante vezette Movimento Sociale Italiano nevű (majdnem negyven évig működő) olasz újfasiszta párt egyetlen és kizárólagos örökösének tartja. A 2004-es európai parlamenti választásokon azonban csak 0,1%-ot ért el, ami nem volt elegendő ahhoz, hogy önállóan küldjön képviselőt az Európai Parlamentbe. A 2005-ös regionális választásokon azonban a jobbközép Casa delle Libertà (Szabadságjogok Háza) koalícióval indult, és 0,5%-ot kapott. Igaz, mindig megtartja autonómiáját a jobbközéppel szemben (például hevesen ellenzi Törökország belépését az Európai Unióba). Az olasz parlamentben egy képviselőjük van, Luigi Caruso, aki a jelenlegi, Berlusconi vezette kormánytöbbség mellett van.

Ideológiájukban a neofasizmus mellett (amely olykor antiszemita színezetet is kap) szintén a korporativizmus és a visszaállamosítás (*socializzazione*) szerepel, akár a Háromszínű Láng esetében. A mozgalom vezetője, a katolikus Pino Rauti számára a tradicionális családmóddal az ideális. Ebből a szempontból száll szembe a „mássággal” és utasítja el a homoszexualitást.

4.6. Fasizmus és Szabadság Mozgalom

Ebben az esetben olyan politikai pártról van szó, amely egyedülként nevében még ma is viseli a „fasizmus” szót. Ezzel kívánják hívei érzékeltetni azt, hogy itt nem is neofasiszta, hanem egyenesen tradicionális, „eredeti” fasiszta pártról van szó. Jelvényében is a *fascēs* és a *bárd* szerepel, ami a Giuseppe

Mazzini-féle republikánus *fasces*ben is benne van. Ideológiájuk nyíltan a fasizmus és a nemzetiszocializmus. A Movimento Fascismo e Libertà (Fasizmus és Szabadság Mozgalom, FSZM) 1991-ben jött létre. Megalapítója Giorgio Pisanò szenátor volt.³⁰ Jelenlegi főtitkára Carlo Cariglio. Tagjai és vezetőik kezdettől fogva elutasítottak mindenfajta szövetséget vagy akár a legkisebb kapcsolatot is a neofasiszta pártokkal. Hivatalos napilapjuk az *Il Lavoro Fascista*.

A betiltott és felosztatott Benito Mussolini-féle párthoz való direkt kapcsolódásának büntettét, az olasz törvények szerint, a párt nem követte el. Huszonnégy bírósági végzés mondja ki, hogy esetükben a fasizmus apológiája „nem létezik”. Ezért működésük ma is teljesen legális.

Ideológiájuk mégis a Duce-féle gondolaton alapul társadalomról, politikáról, államról. Fő célkitűzésük egy „korporatív demokrácia” megteremtése. Ennek erőszakos propagandáját azonban minden esetben elutasítják és tiltják, de követőik ezt nem mindig tudják betartani.

4.7. Népnemzeti Mozgalom

A Movimento Nazionalepopolare (NNM) olyan új szélsőjobboldali politikai formáció Olaszországban, amely meg akarja haladni a bal-jobb ellentétet. A 2004 februárjában Rómában alakult párt a harmadik évezred kihívásait szeretné úgy orvosolni, hogy a nép kiszabaduljon a liberalizmus, a korrupció béklyójából.

A párt elfogadja az Európai Unió létét, de ez nem szabad – szerintük –, hogy elfeledtesse a néppel a „saját föld iránti érzelmeket”, a „tradíció, a nyelv kultuszát”, valamint azokat az áldozatokat, amelyeket a hazáért régen hoztak honfitársaik. Ahogy Manlio Sargenti írja a milánói *Intervento* című lapnak, a nemzeti közösségnek éppen ezért védenie kell konkrét érdekeit, ami annyit jelent, hogy ellen kell állni a globalizmusnak, az internacionalizmus minden formájának, de a föderalista regionalizmusnak is, amely tagadja a nemzeti értékeket. A köztársaság a népakarat kifejeződése, s mint ilyet, szintén védeni kell. A dolgozó nép, amely a gazdagság egyedüli termelője, kell hogy élvezze az „autentikus munkademokráciát”. A párt fő ideológusa és vezetője Nicola Cospito, a *Progetto Sociale* című lap felelős szerkesztője.

5. SZÉLSŐJOBBDALI (TITKOS VAGY FEGYVERES) SZERVEZETEK

Az adott történelmi-politikai körülmények miatt Olaszországban az 1970-es, az úgynevezett „ólomévek” idején az ismert szélsőbaloldali fegyveres szervezet, a Vörös Brigádok (Brigate Rosse, BR) mellett működtek szélsőjobboldali fegyveres vagy titkos szervezetek is. Mára ezek szinte teljesen eltűntek az olasz politikai életből.

5.1. A Gladio

A Gladio nevét a gladiátorok és a római hadsereg légiósai által használt kétélű bárdról kapta. A Gladio olyan szélsőjobboldali titkos szervezet, amelynek a létezéséről a közvélemény csak 1990-ben értesülhetett.

Maga az olasz szervezet valószínűleg 1949-ben jött létre. A többi nyugat-európai országban is (Németországban, Franciaországban, Angliában, Belgiumban, sőt még Törökországban is) a NATO és a CIA alá volt rendelve az úgynevezett Stay Behind-akció keretében, és célja az volt, hogy fegyveres ellenállást, szabotázsakciókat fejtessen ki, felkelést szítson egy esetleges szovjet invázió vagy az olasz kommunista párt kormányra kerülése esetén. Sok elemző úgy véli, hogy a Gladio szervezetéhez köthető számos szélsőjobboldali terrorakció, gyilkosság vagy államszínkísérlet.³¹ A Gladio jelentősen hozzájárult Olaszország destabilizálásához, annyira, hogy François Vitrani Olaszországot egyenesen „korlátozott szuverenitású államként” írta le.³² Számos olasz kémelhárító tiszt vallja, hogy a terrorizmust Olaszországban a CIA és a Gladio kezdeményezte. Erről az antikommunista hálózatról tett vallomást a bíróság előtt az 1970-es években Vincenzo Vinciguerra, szélsőjobboldali és nemzetközi terrorista, az Avanguardia Nazionale szélsőjobboldali fegyveres terrorszervezet tagja.³³

5.2. P 2-es Páholy

Titkos szabadkőműves szervezet, amelynek vezetője Licio Gelli volt. A szervezetet 1981-ben bírósági eljárás után oszlatták fel.

A szervezet létezéséről egy véletlen házkutatás során derült fény, amikor pénzügyi dokumentumok mellett Licio Gelli villájában egy 962 nevet tartalmazó listát is lefoglalt a rendőrség. A tagok között volt 44 parlamenti képviselő, egy pártfőtítkár, 12

csendőrtábornok, 5 vámtiszt, 22 hadseregtábornok, 8 admirális, 36 egyetemi tanár, 9 diplomata, 18 ügyész, 27 újságíró, 49 bankár és más tisztviselő. Azóta kiderült egy Licio Gellivel készült interjúból, hogy a P 2-es Páholynek több mint kétezer-négyszáz tagja volt.

Kiderült, hogy a P(ropaganda) 2 Páholy a pénzügyi, a hivatalnoki, a fegyveres erők, a politikusok, a vállalkozók és más állami alkalmazottak (a vámosoknak és a titkosszolgálat képviselőinek is) magas beosztású tagjait fogta össze titkos szervezetbe. Gelli a két világháború között a feketeingesekhez tartozott, majd a háború után meggyanúsították, hogy a kommunistáknak és a keleti országoknak kémked. „Olaszország minden titkában benne volt” – írja Indro Montanelli.³⁴ A titkos szervezet fő célkitűzése a mindenkori olasz kormány direkt vagy indirekt ellenőrzése, a sajtó és a bíróság felügyelete, a szakszervezetek egységének megtörése volt.

A P 2-es Páholyt egy 1982-ben az olasz parlament által hozott törvény hatályon kívül helyezte és feloszlatta.

5.3. Új Rend

A rend, a rendteremtés általában és főleg az utóbbi időben a szélsőjobboldal egyik kedvelt kifejezése.³⁵ Az Ordine Nuovo (Új Rend, ON) olyan olasz újfasiszta, parlamenten kívüli csoport, amely a Hitler által megálmodott új Európa, a Neue Ordnung eszmeiségét követi. A szervezetet 1956–57 körül hozta létre Pino Rauti, aki már akkor elégedetlen volt a neofasiszta Olasz Szociális Mozgalom szerinte engedékeny vonalával. A Duce-féle Salò Köztársaság „szociális” irányvonalát tartotta követendőnek. Rauti 1969-ben visszalépett eredeti pártjába, az Új Rend viszont megőrizte az általa kialakított szellemiséget. Felszálló ágában a szervezetnek két-háromezer tagja volt.

A szervezetet többször megvádolták fegyveres támadásokkal és merényletekkel, és 1974-ben bírósági végzés következtében feloszlatták az Új Rendet. De megmaradt tagjaiból 1974 februárjában megalakult az Ordine Nero (Fekete Rend).

A vádak nem voltak megalapozatlanok. A szervezet nevéhez fűződik az 1969-es, milánói Piazza Fontanán bekövetkezett robbantás, amelynek 16 áldozata és 90 sebesültje volt. 1970 júliusában bombamerényletet követtek el a Róma–Messina vonaton, amely 6 halottat és 100 sebesültet „eredményezett”. 1974-ben Bresciában kézigránátot dobtak egy antifasiszta felvonulásra, amely során nyolcan haltak meg. Az Új Rendhez közel álló Nuclei Armati Rivoluzionari (Fegyveres Forradalmi Sejtek,

NAR) hajtották végre a bolognai állomás elleni véres bombatámadást, amelynek következtében 85 személy halt meg. Ennek a támadásnak a kitervelője Stefano Delle Chiaie volt, aki szintén az újfasiszta Olasz Szociális Mozgalomból vált ki, és lelkes híve volt a szélsőséges filozófusnak, Julius Evolának. 1960-ban létrehozta az Avanguardia Nazionale nevű fegyveres szervezetet. Ezzel egy időben lett, Pino Rautival együtt a P 2-es Páholy tagja. Az 1980-as években Latin-Amerikában, majd Dél-Amerikában tevékenykedett. Venezuela 1989-ben adta ki Olaszországnak, ahol elítélték.

Az Új Rendet a többi, időközben alakult kisebb újfasiszta fegyveres társasággal és szervezettel (mint a Movimento Politico, a Base Autonoma, az Azione Skinhead, a L'Uomo Libero) együtt az 1993-ban hozott úgynevezett Mancini-törvény értelmében rasszizmus miatt feloszlatták.

6. „A DEMOKRÁCIA KÉNYELMETLEN VENDÉGEI”

Ezzel a címmel írt cikket Marco Tarchi a MondOperaio nevű szocialista lapban az európai szélsőjobb jelenségről.³⁶ Ebben felidézi az európai új populizmus és szélsőjobb történetét 1984-től, a francia Nemzeti Front első, váratlan győzelmétől kezdve a mai napig. Úgy ítéli meg, hogy a szélsőjobb megjelenése azoknak a társadalmi feszültségeknek és patológikus elváltozásoknak a fokmérője, amelyek a demokratikus politikai rendszerek jelenleg átmennek. A „kirekesztés és a gyűlölet ideológiája” ez, amely a tőle és nemzete közösségéhez képest különbözőekben ideális célpontot lát. Az új (vagy más néven poszt-materialista) szélsőjobbot (mint a Front National, az Freiheitliche Partei Österreichs, a Bündnis Zukunft Österreich, a Republikaner, a Vlaams Blok stb.) elkülöníti a hagyományostól (mint az olasz MSI, a spanyol Fuerza Nueva vagy a flamand Vlaamse Militanten Orde), mert az újaknak már nincs meg az az ideológiai háttérük, mint a régieknek.

Tarchi próbálja megtalálni azt a közös pontot, amely a rendkívül heterogén új szélsőjobbaldali pártokat mégis összeköti egymással. Már angol elnevezésük szerint is van ilyen (extreme right, far right, right-wing extremism), de a kutatók gyakran egymást is átfedő kategóriákkal tudják csak leírni a jelenséget, mint radikális jobboldal, neofasizmus, jobboldali populista radikalizmus, nemzeti populizmus, neonácizmus vagy csak egyszerűen populizmus. A kutatók általában megegyeznek abban, hogy a „szélsőjobbaldali” kifejezés diszkreditálja a pártokat, mert a két világháború közti nácizmussal és fasizmussal, több

százezer ember haláláért felelős államokkal azonosítják őket. Azért is, mert olyan bűnökkel hozzák őket össze, mint fanatizmus, etnocentrikus nacionalizmus, a kizárólagosság, a demokratikus állam megsemmisítésének vágya, antiszemitizmus, az erőszak kultusza stb. Az új szélsőbaloldali pártok legnagyobb többsége azonban általában tiszteletben tartja a képviselői demokráciát és az alkotmányos rendet. Ma inkább a szimbolikus politizálás, a látványos témák uralják a politikai teret, mert ezzel lehet maximalizálni a szavazatokat.

Ami a szélsőjobb oldali pártok ideológiai sajátosságait illeti, nehéz őket klasszifikálni. S szerintünk ez vonatkozik az általunk bemutatott szélsőjobb oldali pártokra is. Ez azért is van így, mert a szakirodalom több mint húsz fogalmat használ a szélsőjobb oldali megnevezésére, a több mint félszáz jellemvonásból pedig csak öt az, ami az elemzők felénél mindig megjelenik: a nacionalizmus, a rasszizmus, a xenofóbia, a demokrácia ellenzése és egy erős állam iránti igény. Tehát még a neofasizmus sem írja le igazán jól az egyes szélsőjobb oldali pártok igazi lényegét, legfeljebb csak jelzi orientáltságukat.³⁷ A mai úgynevezett „jobb oldali radikalizmus” pedig néhány reális társadalmi probléma bírálata jött létre, mint a multietnikus társadalom, a morális szokások hanyatlása, az egyenlőtlenség, a marxizmus, a bizonytalanság és a párturalom kritikája, a bűnözés, a bevándorlás, a homoszexualitás, az eladósodás, a család szétesése. Általában tehát elmondható, hogy a szélsőjobb oldali bizonytalan identitását és klasszifikációja nehézségét is a legkülönbébb társadalmi jelenségekkel szembeni elégedetlensége okozza. Ez két országban, Ausztriában és Olaszországban is kormányzó erővé emelte a szélsőjobb oldali pártokat. A modernizáció vesztesei (a segéd munkások, a munkanélküliek, a régi középosztályhoz tartozóak, a fejletlen technológiát használók stb.) között ezek a pártok könnyen találnak maguknak szavazókat.³⁸

Az új szélsőjobb oldali jelenségekkel kapcsolatban azonban két ponton megegyezni látszanak a kutatók: először is, hogy nem efemer jelenségről van szó, hanem hosszú távon kell megerősödésükkel számolni minden európai országban (Magyarországon is), másrészt hogy ebben az esetben általában nem valami archaikus jelenségről van szó tehát, hanem az új társadalmi problémákkal való számvetésről és az ezekre adandó szélsőjobb oldali válaszokról. Ezekben az esetekben már nem a tekintély kultusza, a „másság” iránti intolerancia, az ellenfél fizikai megsemmisítése vagy csupán az antiszemita előítélet a kizárólagosan döntő, hanem a külföldiekkel szembeni ellenérzés, a nemzeti büszkeség és gőg, az egyéni és kollektív biztonságért való aggodalom. S ezt legjobban Tarchi szerint a neopopulizmus

tudja kiaknázni. Ezért az új szélsőjobb leginkább a neopopulizmus jelszavait hangoztatja: a bevándorlás elleni harcot, az egyéni és kollektív biztonságot, az adott ország területéhez való ragaszkodást, a nemzeti identitás fontosságát, a pártpolitika által okozott károk felszámolását (korrupció, szolgáltatások, eladósodás stb.), a munkáserények hangsúlyozását, az áldozathozatalt, a becsületességet, a rendet és a törvények betartását, a globalizmus és hatásainak elutasítását. Céljaikat az elidegenedett átlagember (főleg a fiatalok és a munkanélküliek) nyelvén fogalmazzák meg, számítva csak a józan észre támaszkodók bizalmára, akiket a bürokratikus oligarchia és a fiskális politika végleg elnyom.

Az új szélsőjobb tehát olyan „kényelmetlen vendég” az európai demokráciákban, amellyel hosszú távon kell számolni. Azaz, mindaddig, amíg a radikális szélsőjobboldali pártokat generáló társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek fennállnak. S most úgy látszik, ez utóbbiak nemhogy szűnnének, hanem bizonyos tekintetben növekvő stádiumban vannak.

* * *

Itt nincs helyünk az igen alaposan strukturált olasz pártviszonyokat és az erőviszonyokat részletesebben bemutatni.³⁹ Most csak a szélsőjobboldali pártok néhány jellemzőjét elemeztük. Ezek alapján úgy tűnhet, mintha Itáliában az 1990-es változások, amelyek nem függetleníthetőek az eddig részletesen nem is tárgyalt külpolitikai tényezőktől (nevezetesen a volt szocialista országokban lezajlott radikális változásoktól), valamiféle egyértelmű jobboldali fordulatot eredményeztek volna. Ez azonban nem így van. Igaz, új helyzet jött létre sok vonatkozásban, de a baloldali pártok a nagy átalakulások után is megőrizték pozíciójukat. Sőt, olyan jelenség állott elő, amely a második világháború óta soha: Berlusconi, Dini és Prodi után, 1999 és 2000 között baloldali párt, a PDS alakíthatott kormányt Massimo D'Alema vezetésével. A politikai váltógazdaság tehát Itáliát is elérte. Ebben a folyamatban a jobb- és baloldali pártoknak egyaránt szerep jut. A szélsőjobboldali pártok jelenléte természetesen kiváltotta az ellentétes parlamenti pártok, de az ellentétes szélsőségek megerősödését is. A baloldali és szélsőbaloldali pártok bemutatása azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az OTKA T 043402 nyilvántartási számú „Radikális pártok Európában” című pályázat keretében készült.
- ² Az olasz politikai rendszer lényegének és átalakulásának részletes leírását lásd: Bernard Gaudillère: *Le régime politique italien* (Paris, 1999. Presses Universitaires de France) című könyvében. Ugyancsak jól tájékozódhatunk az olasz történelmi-politikai változásokról Simona Colarizzi: *Storia del Novecento italiano* (Milano, 2004. BUR) című könyvéből. A magyar szerzők írásai közül használható még e tekintetben Pankovits József: *Az olasz politikai pártok választója a 20. század végén* (Politikatörténeti füzetek, Budapest, 1998. Napvilág Kiadó) című könyve és Barabás Balázs: *Olaszország* című fejezete az *Európai politikai rendszerek* (Budapest, 2004. Osiris Kiadó) című kötetből.
- ³ Giorgio Almirante (1914–1988) a fasizmus idején kisebb funkciókat töltött be, a La difesa della razza (A fajvédelem) című újság felelős szerkesztője, a Saloi Köztársaság idején harcolt a partizánok ellen, majd 1945-ben illegálisba vonult. Fasiszta és rasszista meggyőződése ellenére zsidókat mentett. 1946-ban részt vett az MSI megalakításában, amelynek titkára lett, amely tisztségről 1987-ben mondott le Fini javára.
- ⁴ A pártokról a kezdeti időszakáról lásd: Roberto Chiarini: *A Movimento Sociale Italiano - történeti áttekintés*, in: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*, (szerk.: Feitl István), Politikatörténeti füzetek, XII., Budapest, 1998. Napvilág Kiadó (második, bővített kiadás), 89–113. old.
- ⁵ Az olasz pártokról, politikai viszonyokról lásd a belga kutató: Bruno Teissier: *Géopolitique de l'Italie* (Bruxelles, 1996. Éditions Complexe) című, valamint Piero Ignazi: *I partiti italiani* (Bologna, 1997. Il Mulino) című könyvét.
- ⁶ A Fini által vezetett (szélső?)jobboldali pártról lásd Chiara Valentini: *Alleanza Nazionale: la componente „storica” del Polo della libertà*, in: *Stato d'Italia*, (szerk. Paul Ginsborg), Milano, 1994. Mondadori, il Saggiatore, 677–681. old.
- ⁷ A holocaustról szóló kijelentését idézi Marcelle Padovani: *Fini le démocrate nouveau est arrivé*, Le Nouvel Observateur (szélsőjobboldali különszám), 2000. március 9–15., 78. old.
- ⁸ A Fosse Ardeatine Olaszországban szimbolikus hely, ahol a náci megszállók 336 olasz hazafit végeztek ki megtorlásul 33 német katona haláláért. Az olasz köztársasági elnök június 2-án, a köztársaság ünnepén minden évben koszorút helyez el a Fosse Ardeatinén.
- ⁹ Jelentősége miatt ezt a kongresszust nevezik a párt történetében „fiuggi fordulat”-nak (Svolta di Fuggi).
- ¹⁰ Az 1994-es és 1996-os politikai választások eredményeit lásd: Renato Mannheimer: *Les électeurs italiens et l'offre politique*, in: Ilvio Diamanti és Marc Lazar: *Politique à l'italienne*, Paris, 1997. Presses Universitaires de France, 65–85. old.
- ¹¹ Az interneten a Lega Nordról olvasható oldalakon a régi időket idéző módon a párt bemutatása sokáig Umberto Bossi gyermekkorának („A kis Umberto”) bemutatásával kezdődik, majd rátér baráti kapcsolataira, később politikai tevékenységére. Ma már a Wikipédia hírportálon olvasható életrajza.
- ¹² A Lega Nord történetéről lásd: Davide Aimonetto: *Lega: un po' di storia*, in: *Il Calendario del Popolo, Lega Nord, federalismo o secessione* (különszám a Lega Nordról), 1994. január, 4–9. old.
- ¹³ Idézi Ilvo Diamanti: *Il male del Nord. Lega, localismo, secessione*, Roma, 1996. Donzelli ed. 96. old.
- ¹⁴ Errol ír Ilvo Diamanti: *Lega Nord: un partito per le periferie* (in: *Lo stato dell'Italia*, id. kiad.) című cikkében, valamint Giorgio Galli: *I partiti politici italiani (1943-2004)* (Milano, 2004. Rizzoli) című összefoglaló monográfiájá-

ban.

- ¹⁵ Az olasz politikaelmélet elkülöníti egymástól a neoliberalizmus (mint ideológia és politikai gyakorlat) és a neolibertizmus (mint szabadelvű gazdaságpolitika) fogalmát.
- ¹⁶ Haider és Bossi viszonyáról lásd: Marcelle Padovani: *Umberto Bossi, le nettoyeur*, Le Nouvel Observateur, 2000. március 9–15., 78. old.
- ¹⁷ Berlusconi mára már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Elképzeléseit mégis legjobban abból a kötetből lehet megismerni, amelyben Olaszország megreformálásával kapcsolatos gondolatait gyűjtötte össze. Lásd: *I discorsi „a braccio” di Silvio Berlusconi. L’Italia che ho in mente*, Milano, 2001. Mondadori.
- ¹⁸ Ha nemzetközi politikai személyiségekkel hasonlítanánk össze az olaszokat (tudva azt, hogy minden összehasonlítás egy kicsit mindig torzít), akkor Berlusconi Margaret Thatcherhez, az 1994 utáni Finit a francia Jacques Chirachoz és Bossit pedig Haiderhez lehetne hasonlítani.
- ¹⁹ Az olasz baloldal változásáról itt nincs szó. Erről lásd egyebek között: Norberto Bobbio, Giancarlo Bosetti, Gianni Vattimo: *La sinistra nell’era del karaoke*, Milano, 1994. Donzelli ed. Reset.
- ²⁰ Az olasz szélsőjobboldali pártoknak a bemutatása során rendszeresen támaszkodunk az internetes Wikipédia független enciklopédia adataira.
- ²¹ A Destra Italiana 2005 júniusában jött létre azokból az új választási konfliktusokból, amelyek ma feszítik a Fini vezette Nemzeti Szövetséget. Ehhez tartozik a neves politológus, többszörös miniszter, Domenico Fisichella is.
- ²² Alessandra Mussolini politikai kultúrája igen cizellált, de egyértelműen szélsőjobboldali. Ő is elutasítja a muzulmán nők fátyolviselését, az araboktól félti az európai identitást. Az Európai Parlamentben is kifejtette, hogy észre kell venni: „egy erős vallásnak, az iszlám támadásának vagyunk kitéve, amely megpróbálja ránk erőltetni saját krédóját, saját szokásait, saját életmódját”. Ezzel a támadással szemben nekünk „keresztény gyökereinket kell gondozni, ápolni”. A nők embertelen módszereknek vannak kitéve, amit „nem tűrhetünk”. Ezért sem támogatja a bevándorlók szavazati jogának megadását és Törökország Európai Unióhoz való csatlakozását. Lásd: *Sotto il burqa soltanto polemiche, (interjú Alessandra Mussolinivel)*, Libero, 2004. augusztus 4.
- ²³ Roberto Fiore az 1980-as években Angliába menekült, mert megvádolták fegyveres merényletekben való részvétellel az International Third Position szervezet tagjaként. Később a vádak alól felmentették.
- ²⁴ Az Új Erő főtitkára, Roberto Fiore 2004 decemberében sajtóközleményt adott ki a „kínai invázió” ellen. Ebben bírálja az ellenőrzés nélkül beáramló kínai árutömeget, ami „drámai helyzetet teremt” az olasz kisvállalkozók számára és ezért a kínai áruk vásárlásának bojkottálására szólít fel.
- ²⁵ A két háború közti időszakra emlékeztető „squadrisimo”-ról, fegyveres csoportok támadásáról legutóbb 2004-ben számoltak be az újságok. Bariban tizenöt Új Erőhöz tartozó, erőszakosan fellépő fiatalot vettek őrizetbe, akik politikai ellenfeleik találkozóhelyeit verték szét, botokkal és láncokkal bántalmazták a bentlévőket, megfenyegették a bari egyetem tanárát, Luciano Canforát. Lásd: *Bari, retata contro Forza Nuova. Arrestato anche un agente*, La Repubblica, 2004. április 14.
- ²⁶ Lásd: *Forza Nuova non si pente. Comitati civisi in tutta Italia*, La Repubblica, 2004. december 16. Ebben a cikkben az olasz muzulmánok vezetője elleni agresszióról számolnak be.
- ²⁷ A politikus Adriano Tilgher 1947-ben született és 1975-ben tartóztatták le először azzal a váddal, hogy újjá akarja szervezni a feloszlott fasiszta pártot. 1982 és 1987 között ugyanezért ült börtönben is.
- ²⁸ A Nemzeti Szociális Front kifejezetten antikommunista és antikapitalista párt. Erőteljesen bírálja az „Amerika-központú globális imperializmust”, „ra-

dikálisan visszautasítja az amerikai rendszert minden formájában”. Ezért van ellene a baloldali Democratici di Sinistra és a jobboldali Alleanza Nazionale pártnak is, mert ezek politikai és társadalmi kampányukban kifejezetten kollaborálnak az amerikaiakkal. A „planetáris közellenség” szerintük az USA „neokolonialista-imperialista globalizmusában” keresendő. Ezzel szemben a „nemzeti közösség” összefogására van szükség. Az elnyomottak, a kizsákmányoltak, a kismimizettek, a védtelenek pártján kell állni. Ezért egyik legfontosabb célkitűzésük a tulajdon és a „termelőeszközök társadalmosítása”. Saját történelmi és etnikai identitását a nép csak a globális és a kozmopolita oligarchiával szemben lesz képes megteremteni. Forrás: www.frontenazionale.it/liberazioni.asp.

- ²⁹ Marco Ferrazzoli: *La Fiamma tra CDL e Rifondazione Nera*, Libero, 2004. december 12. A Rifondazione Nera a szélsőbaloldali Rifondazione Comunista elnevezésre rimel, annak szélsőjobboldali megfelelője kíván lenni.
- ³⁰ Giorgio Pisanò (1924–1997) részt vett a Salò-i Köztársaságban, majd az MSI vezetőségének tagja lesz, amelyből 1991-ben lép ki. 1972-től szenátor. Több könyvet írt a fasiszmus történetéről.
- ³¹ Az államcsínykísérlet egyik esete az úgynevezett „Golpe Borghese” volt. Az 1969-es milánói Piazza Fontánán történt szélsőjobboldali bombardálás után Junio Valerio Borghese tábornok államcsínyt kísérelt meg, amit a titkoszolgálat emberei hiúsítottak meg. Szakértők mindezt a CIA „feszültségstratégiájának” (strategia della tensione) tudják be.
- ³² François Vitrani: *L'Italie, un État de 'souveraineté limitée'?*, in: *Le Monde diplomatique*, 1990. december 11.
- ³³ Mások is írnak erről. Lásd: Jean-François Brozzu-Gentile: *L’Affaire Gladio. Les réseaux secrets américains au coeur du terrorisme en Europe*, Paris, 1994. Alban Michel Kiadó.
- ³⁴ Indro Montanelli–Antonio Cervi: *L’Italia del Novecento*, Milano, 2001. Fabbri editore, 508. old.
- ³⁵ Az Ordine Nuovo 1919-től az Antonio Gramsci által szerkesztett baloldali folyóirat, majd napilap címe volt.
- ³⁶ Mario Tarchi: *L’ospite scomodo della democrazia. Populismo e estrema destra nell’epoca della globalizzazione*, Mondoperaio, 2002. július–augusztus.
- ³⁷ A radikális szélsőjobb mai változatait tehát nem elegendő pusztán fasisztának, neofasisztának nevezni, bár ebbe a kategóriába sok más szélsőjobbos jellemvonás is belefér. Mégis, néhány mai értelmezés egyszerűen csak „lefasisztázza” a szélsőjobboldali pártokat, nem véve figyelembe azokat a másfajta, új (szintén szélsőséges) vonásokat, amelyek ezen új változatokat jellemzi. Erről lásd: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*, (szerk. Feitl István), Politikatörténeti füzetek XII. id. kiad.
- ³⁸ Bár Tarchival ellentétben én nem szűkíteném le a szélsőjobboldallal szimpatizálók körét a kifejezetten marginalizált társadalmi rétegekre. Egyre inkább megfigyelhető Európában, hogy a szélsőjobb bevándorlásellenes politikája kifejezett szimpátiát vált ki a társadalom legszélesebb rétegeiben. Megfigyelhető például Franciaországban, hogy a bizonytalan, de egyébként baloldali érzelmű választók közül sokan adják szavazatukat a szélsőjobb pártjaira.
- ³⁹ Fontos megemlíteni, hogy a baloldali, szélsőbaloldali, jobboldali és szélsőjobboldali pártokon kívül Olaszországban még számos más párt, mozgalom, tömörülés, koalíció, választási együttműködés is létezik. Csak az említés szintjén utaljunk például a regionalista és autonomista pártokra, mint például az Union Valdôtaine (Valle d’Aosta, 1945–), a Südtiroler Volkspartei (Dél-Tirol, 1945–), vagy a Sardigna Nazione (Szardínia), Partito Sardo d’Azione (Szardínia, 1920), vagy a Partito Umanista. Az olasz politikai rendszerről lásd monográfiámat: Szabó Tibor: *Olaszország politikatörténete és politikai rendszere* (kézirat, megjelenés alatt).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bobbio, Norberto (1990): *Profilo ideologico del Novecento*. Milánó, Garzanti.
- Galli, Giorgio (2004): *I partiti politici italiani (1943-2004)*. Milánó, BUR.
- Ginsborg, Paul (1998): *L'Italia del tempo presente* Torinó, Einaudi.
- Pankovits József (1998): *Az olasz politikai pártok válaszüjtja a 20. század végén*, Budapest, Napvilág.
- Procacci, Giuliano (1990): *Storia degli Italiani*, Róma–Bari, Laterza.
- Salvadori, Massimo L. (2004): *Storia d'Italia e crisi di regime*. Bologna, Il Mulino.
- Sassoon, Donald (1986): *Contemporary Italy. Politics Economy and Society since 1945*. London, New Left Books.

POLITIKAI SZOCIOLÓGIA

CSAPODY TAMÁS

Kompország politikusai: Koppányok és Szent Istvánok

*A kompország és a Koppány-politikai metafora
elemzése*

Az elmúlt 15 évben a magyar Országgyűlés plenáris ülésein (1990. május 2. és 2005. december 31. között) az országgyűlési képviselők közül összesen 17-en 24 alkalommal használták a kompország kifejezést és 9-en 9 alkalommal használták a Koppány- (Koppányok-) metaforát.¹

Az Ady Endrétől kölcsönzött kompország² és a pogány Koppány vezérhez kapcsolódó politikai metaforát minden politikai irányzat használta, azok használata nem köthető egyik oldalhoz és a kormány–ellenzék pozícióhoz sem. A kompország metaforát elsősorban jobboldali [Fidesz (5), MDF (5), KDNP (1) MIÉP (1)] és másodlagosan baloldali [MSZP (4)] politikusok használták. (Ezen túlmenően egy szabad demokrata és egy független képviselő használta még.) A jobb- és baloldalon megszólalók aránya tehát 12:6, míg a metafora elhangzásának számát (24) tekintve ugyanez az arány 16:5. A Koppány-politikai metafora használata kiegyenlítettebb (2 MSZP, 2 SZDSZ, 2 MDF, 1 Fidesz, 1 MIÉP, párthoz nem kötődő felszólaló a kilencedik) és ennek megfelelő a jobb- és baloldali arány is (4:4). A parlamenti ciklusokat tekintve a harmadik (1998–2002: 10) és a második ciklusban (1994–1998: 8) hangzott el leggyakrabban a kompország metaforája. (Az első ciklusban egyetlen független képviselő használta két különböző beszédében, míg a negyedik ciklusban összesen 4 alkalommal hangzott el, két MSZP-s,

egy-egy SZDSZ-es és MDF-es politikus szájából.) A Koppány-metaphora esetében a harmadik ciklus volt leginkább kitüntetett időszak (5 alkalom), míg a metafora egyetlen egyszer hangzott el a első és a negyedik ciklusban. A kompország-metaphorát legtöbbször az igazságügyi miniszterként és pártelnökként felszólaló Dávid Ibolya használta³, akit Póda Jenő párttársa, illetve Pokorni Zoltán (Fidesz), valamint Surján László (KDNP, illetve Fidesz) követ a sorban, egyaránt két említéssel. A Koppány-metaphorát egyetlen politikus sem használta egy alkalomnál többször, viszont két alkalommal is az adott ciklus legelején, az alulról való ülésszak reprezentáció személyisége használta (1990 és 1998).

A KOMPORSZÁG-METAFORA HASZNÁLATA AZ ORSZÁGHÁZBAN

A kompország mint politikai metafora mai jelentéseinek megértéséhez szükséges annak vizsgálata, hogy milyen alkalomból, milyen téma kapcsán és milyen szöveggörnyezetben hangzott el. Innen szemlélve alapvetően két nagy csoportba lehet sorolni a metafora használatát (integrációk, valamint értékelések és kormányprogramok). A kompország metaforájának használata döntő többségében a három integrációs szervezethez (OECD, NATO, EU) való csatlakozással függ össze (18 esetben). Ezen kategórián belül a legtöbb megszólalás direkt (14 esetben), míg a többi indirekt (4 esetben) formában kötődik valamelyik integrációs tematikához (rendőrség, szervezett bűnözés, külföldiek tartózkodása, valamint a találmányról és szabadalmi oltalomról szóló témák). Az integrációk kategóriáján belül a NATO-hoz való csatlakozás kapcsán kerül direkt formában a legtöbbször felmerítésre a kompország-metaphora (11 esetben). (Mindez a NATO-népszavazást és a tényleges NATO-csatlakozást „magába foglaló” második és harmadik választási ciklusban történt.) A politikusok az EU-csatlakozás (2 esetben) és az OECD-tagság (1 esetben) direkt vonatkozásában jóval kevesebbszer idézik a metaforát. A másik, kevésbé homogén nagy kategóriába azok a megnyilvánulások sorolhatók, amelyek valamelyik kormányfő vagy kormánytag, továbbá kormányprogram méltatásához vagy kritikájához kapcsolódnak (Horn Gyula, illetve Medgyessy Péter kormányprogramjának méltatása; a Bokros-csomag bírálata, Antall József méltatása halálának évfordulóján). Némileg kívül ebből a kategóriából, mégis ide sorolható az Országgyűlés megalakulásának tízéves évfordulóján elmondott Kövér László (Fidesz-MPP) beszéd, amelyben szintén megjelenik e szimbólum.

A komország mint politikai metafora tehát elsődlegesen az integrációkhoz, azon belül is meghatározóan a NATO-csatlakozáshoz kötődik. Magyarország NATO-csatlakozásának előkészítésével (4 esetben) és a tagság megünneplésével (5 esetben), az ennek nyomán szükségessé váló jogi harmonizáció elvégzésével (1 esetben), majd pedig a csatlakozás eseményére történő hivatkozással (1 esetben) kapcsolatos a metafora használata. Némi meglepetést jelent, hogy az EU-val kapcsolatban mindössze 2 esetben [Dávid Ibolya harmadik ciklus és Hankó Faragó Miklós (SZDSZ) negyedik ciklus] kerül direkt módon, és további két alkalommal indirekt módon (szervezett bűnözés, külföldiek tartózkodása) említésre. A 24 alkalom közül 9 esetet lehet olyan eseményhez kötni, amely a politikusok nagy többségének ünnepi alkalmat jelentett (NATO- és OECD-csatlakozás, Országgyűlés évfordulója), vagy a parlamenti patkó egyik oldala számára jelentett pozitív (Medgyessy-kormányprogram) vagy negatív eseményt (Bokros-csomag), illetve ünnepi megemlékezés (Antall József halálának évfordulója).

A POLITIKAI METAFORA KELETKEZÉSE

Ady Endre a komország- (eredeti írásmódban: komp-ország) metaforát az „Ismeretlen Korvin-kodex margójára” című, talán legnagyobb szabású „publicisztikai remeklésében” (Schweitzer, 1977) használta először (1905. április).³ A „lírai esszé” maga is egy konkrét politikai üzeneteket közvetítő hatalmas politikai metafora, amely a korabeli politikai diskurzus részévé vált.

Ady az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” című művét önmaga és az ország számára egyaránt fontos helyzetben írta. Ady az esszé születését megelőző évet Párizsban töltötte (1904. január–1905. január), ahonnan tudósításokat küldött a pesti lapoknak. A 27 éves nagyváradi újságíró ekkor járt először Párizsban, és a vidéki újságíró ekkor töltött először hosszabb időt egy nagyvárosban. Ady a francia szellem és kultúra szerelmese lett és az új törekvések közvetítőjévé vált. Ezen túlmenően Szerb Antal szerint Adyra a legnagyobb hatást Párizs „nagyvárosiassága” tette. Ady „Párizsban szabadult meg északi-as-protestáns bátortalanságától”. Itt lett „bátorsága vállalni önmagát fenntartás nélkül, hibáival együtt és bátorsága kimondani az új szavakat, új képeket, új ritmusokat, a magyar nyelvnek azt az egész új rendjét, amely ajkán égett Nagyvárad óta” (Szerb, 1990). Adyt Párizs ébresztette önmagára – mondja Szerb Antal. Ez bizonyára így is van, de ebbe beleértendő a politikai érte-

lebenben vett önmagára találás is. Párizsban találkozott a szabadgondolkodás apostolaival, a polgári radikálisokkal, a munkásmozgalommal, a kommünárokkal, a szocialistákkal és az anarchistákkal, a „haladás frontjával” (Jemnitz, 1977.) (A mintegy 200 tudósításának egyikében például lelkesen számol be az akkor induló szociáldemokrata politikai napilap, a L’Humanite megjelenéséről és az anarchisták gyűléséről.) Szeme előtt zajlik a klerikalizmus és antiklerikalizmus, továbbá a nacionalizmus és antinacionalizmus vitája. A franciák marokkói háborúja kapcsán különös erővel merül fel és hat rá a militarizmus és az antimilitarizmus küzdelme. Ezek mentén átértelmeződik benne a hazafiság és hazaszeretet kérdése. Egy év párizsi tartózkodás után Ady nem Nagyváradra, hanem Budapestre tér vissza és a Budapesti Napló újságírója lesz. A francia politikai életről a magyar politika válságos időszakába csöppen. Hazajövele után azonnal megüzente a harcot mindennek, amit itthon talált. Dühödten lázadt és írta újságcikkeit. Ebből a tudatosan indított és vállalt harcból származott a nevezett történelmi esszé és az 1906 februárjában megjelent, a magyar lírát megújító kötete (Új versek). Ady költővezér és politikai tényező lett.

A „nemzeti önismeret egyik legművészebb dokumentum”-ában (Vezér, 1997a) szereplő komország mint politikai metafora megszületésének időszaka a századforduló és a dualizmus válságának időszaka. Ezt az időszakot (Merényi, 1978) az Ausztriához való tartozás mikéntjéről zajló ellenzéki („nemzeti”) „48-asok” és a kormánypárti „67-esek” szembenállása, valamint a Szociáldemokrata Párt és az agrárellenzék megerősödése jellemezte. Gazdaságpolitikai szinten az ipar és a kereskedelem vagy a mezőgazdaság állami preferálásáért folyt a harc. Teret hódított a magyar állameszme, a nemzetiségek jogait korlátozták és az osztrákellenes dzsentrizmus lett az erőszakos magyarosítás élharcosa. Ausztria és Magyarország között a közös hadsereg lett évtizedeken keresztül a magyar nemzeti sérelmek forrása. A katonai kérdésekben Magyarország és Ausztria sokáig nem tudott megegyezni, és ezért az osztrákokban megfogalmazódott a magyar Országgyűlés erőszakos feloszlatásának, sőt Magyarország katonai megszállásának konkrét terve is. A kormányzó Szabadlevű Párt élén a viszonylagos békességet teremtő Széll Kálmánt az erőszakos magyarosításáról elhíresült Khuen-Héderváry Károly, majd az ellentéteket lecsillapító, de aztán a közjogi javaslatokkal viszályt szító Tisza István váltotta fel. Tisza erőszakot alkalmazott, amely belpolitikai krízishez vezetett. Megalakult a Tisza-ellenes „48-asokból” és „67-esekből” álló ellenzéki ún. koalíciós pártszövetség. A koalíció a nagybirtokosokat képviselte, és kisajátította a nemzeti jelszavakat. Az Ország-

gyűlést feloszlatták és új választások kiírása került sor, amely 1867 óta először a koalíció fölényes győzelmével végződött (1905. január 26.). Ennek ellenére hónapokig nem volt kormánya Magyarországnak, majd Ferenc József a parlamenti formák felrúgásával kinevezte a sem nem kormányzó, sem nem ellenzéki kormányt, a hivatalnok darabontkormányt. A „darabontok” gyülekezési tilalmat vezettek be és az Országházat katonaság szállta meg. Az oroszországi forradalom tovább erősítette a magyar forradalmi helyzet kialakulását. Bécs végül legyőzte a földesurak és a dzsentrik „nemzeti ellenállását” és a közel másfél éves kormányzati válság a koalíció teljes behódolásával, a magyar katonai követelésekről való lemondással 1906 tavaszán lezárult. A minderről cikkező Ady úgy látta, hogy ezekben az években vált „végzetessé a magyarság sorsa”, ez az időszak „a magyar történelem mélypontja”, ugyanakkor már megjelent „a javító szándék” és „a forradalmi változás” előszele is (Vezér, 1997b).

A POLITIKAI METAFORA SZÖVEGKÖRNYEZETE

Az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” című írás a Nyugat elődjében, a Figyelőben jelent meg 1905-ben. Ady a politikai-történeti esszéjében Mátyás királyhoz fordul danoló igricek alakjában.⁴ Az igricek akkor fordulnak „a néhai való királyhoz”, amikor „a magyar fórumon, Pusztaszeren, új nagy kötést csinálnak a magyarok”. „Hunyadi János fiának” panaszolják fel, hogy olyan időket élnek, amikor „lovas magyarok” „a magyar Athén” fórumán „a szittyá paripák” prűszkölnek, „Európa ellen mennek” és „szent Ázsia nevében” törtetnek előre. Az igricek értik az idők szavát, tudják, hogy 1896 nem tévesztendő össze az ezer évvel korábbi honfoglalás dátumával, „a magyar fórumon” éppen döntési helyzetben lévők pedig – szándékaik ellenére – most már nem lehetnek „Koppányok s Gyulák”. Az igricek erősebbnek látják Pusztaszert Jeruzsálemnél és Babilonnál, valamint Rómánál és Párizsnál, ezért Pusztaszert győzelmét jósolják Bécs felett is. A magyarok többsége „a magyar glóbus nagyszerűen ostoba hitében” él és nemzetfelfogása „valami csodálatos kultúrsciklandozás borzongató kéjére emlékeztet”. Az „idealisták és gonosztevők összeálltak, álság levegőköveiből váratat csináltak”, majd azt terjesztették, hogy „a Kárpátok alatt kiépült Európa”. Velük szemben áll Ady és az igricek, akik „a Nyugattal szórványosan már régen elmátkázódtak”, mivel „Magyarország durva embermatériájából már kicsillan egy sereg differenciálódásra érett és alkalmas molekula”. A „molekulák”

vagy más néven a „szent kengyelfutók” „előreszaladtak” és „európaivá” váltak, és ezáltal „a túlfejlődött embertípus” képviselői lettek e hazában. Ők legalább „száz esztendővel” megelőzik a magyar társadalmat. Ady az „idealisták és gonosztevők” számát – nyilván jelképesen – százezrekben, míg a „szent kengyelfutókét” tízezerben határozza meg. Előzőek most lemossák arcukat, amely nyomán előtűnik „Ázsia-arcuk”, majd nyílzáport lőnek a Nap felé és „támadásra készülnek”, miközben turulmadarak „kerengenek a levegőben”. Ady ezzel a többséggel azonosítja az „Európa közepén” élő magyarságot, amely „ezer éve” áll „folytonos harcban Európával”, ahelyett, hogy a szellem ereje győzedelmeskedne „gyermeked koponyáin”. Az igricek úgy látják, hogy „most utolsó dátuma járt le az Időnek”, amikor a magyarság harca még fontosabb, mint valaha („zajlik a tatárság a Kárpátok alatt”). Ebben a nagybetűs Időben, ha a többség győz, akkor az „új magyar társadalom” élén „az ordító táltosok” állnak majd, és „új Gellért-papok” támadnak. A kisebbségre pedig, „akiknek homlokán ott vigyázatlankodik a Gondolat, akiknek a szemeiből új érzések máglyája világít” – elveszett. Utóbbiakat „belesüllyeszti a mélységes, a piszkos, az örvénylő árba”, azokra az igricekkel együtt a halál vár. Itt ér véget a történelmi tabló első része („Sírás és panaszkodás”), hogy azután „Panaszkodás és hit” címmel, valamivel hosszabb terjedelemben danoljanak tovább az igricek.

A politikai esszé első részében, ebben a vázolt szöveggörnyezetben, három alkalommal, három külön bekezdésben használja Ady a komp-ország metaforáját. Ady már a metafora első használatánál definiálja, hogy mit ért komp-ország alatt. (Olyan ország, állam, földrajzi egység, amely „legképebbesébb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza”.) Ady mindehhez annyit tesz hozzá, hogy hazugságnak tarja a kompnak híddal való azonosítását. Ady kilenc bekezdéssel később tér vissza a komp-ország metafórájára, amikor azt mondja, hogy a „komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra: egy kis sarka leszakadt a kompnak, ott maradt a nyugati partok táján vagy tízezer emberrel”. Végül harmadszor is előhozakodik ezzel a metafórával, miszerint „Komp-ország Keletre indul, kéredzkedjék fel rá a gyenge”.

Az esszében Ady a feudális elmaradottság, a feudális úri hatalom, a provincializmus ellen lázad. A kül- és belpolitika konfliktusában a nemzet vagy haladás konfliktusát látja. A modernséget és forradalmiságot képviselő Ady az úri Magyarország helyett a haladás mellett és a nacionalizmus ellen foglal állást. Ebbe a lírai szöveggörnyezetben háromszor elhangzó komp-ország metafora egyaránt és egyértelműen negatív megközelítést

jelent, vagy ahogyan Vezér Erzsébet fogalmaz: „fenyegetően baljós szimbólum” (Vezér, 1997c).

A POLITIKAI METAFORA JELENTÉSEI

Az Országgyűlés plenáris ülésein elhangzó beszédekben és egyáltalán a politikai közbeszédben Ady Endrére való pusztá hivatkozás is szimbolikus. A rendszerváltása előtt Lukács György és Révai József által aposztrófált „kétlelkű” Ady és a Király István által marxista terminológiával vegyített Ady-kép „volt forgalomban”. A rendszerváltás után Szerb Antal és Vezér Erzsébet által interpretált Ady-kép került előtérbe. Vagyis az az Ady, aki „gyökeréig átélte Kelet és Nyugat antitézisét, az ezeréves harcot Európával Európáért”, aki a koalíció felületes hazafiaságával és nacionalizmusával szemben máig meghatározza a „magyar-koordinátarendszert”, és aki „új magyarság-elgondolást” alakított ki (Szerb, 1990). Mindazonáltal minden korszakban Ady szimbolikus és „emblematis” alakja lett a magyarságnak, hiszen „olyan reprezentánsan magyar volt, mint előtte is csak nagyon kevesen” és akiben „új önszemléletre ébredt a magyarság” (Szerb, 1990). Egyben Ady volt az, aki a nemzet sorsfordító politikai küzdelmeiben úgy vett részt, hogy felcsillantotta „az új honfoglalás lehetőségét” is (Schweitzer, 1977).

Ady Mátyás királyhoz fordul, mert a magyar aranykor képze- te vagy tudata ehhez az időszakhoz kötődik (Dobos, 1986). Ahogyan Ady pártfogót keresett a régmúltban, úgy a magyar politikusok pártfogót keresnek a különböző szintű és típusú integrációkban, a jövőben és a jövő letéteményeseiben (Horn Gyulában, Bokros Lajosban, Medgyessy Péterben, Antall Józsefben). A pártfogókeresés és egyben a minta felmutatása és követése különösen fontos olyan időszakban, amikor a nemzet csillaga leáldozóban van, vagy éppen ellenkezőleg, amikor emelkedőben. Amikor a balsors veszélye fenyeget, vagy amikor megcsillan a jobb sors választásának esélye. Amikor a nagy idők vagy nagy politikai reprezentánsok példája, az akkori jó döntések legitímálják a ma jó döntéseit. Amikor az egyszer megszakított aranykorral vagy annak ígéretével teremt folytonosságot.

A kompszágompja a magyarság nem Európa keleti és Európa nyugati része közötti közlekedési eszköz. A víz egyik partjáról eljutni a másikra napi feladat, az úton levés két part között a komp célja és rendeltetése. A komp – Adynál és a politikusoknál egyaránt – az égtájakat, a földrészeket, az embereket és a kultúrákat elválasztó határon (vizen, folyón) biztosít átkelési lehetőséget. A komp menetiránya egyszerre mutatja a jelent és

jövőt. A komp olyan transzfer, amelynek lényege az ingázás, és amely ha végleg kiköt valamelyik parton, akkor megszűnik kompnak lenni. A kompból ekkor lehorgonyzott hajó, állóhajó, lakóhajó stb. lesz, a mobilitást a statikusság váltja fel. Immár nem szállít többé senkit és semmit: sem embert, sem árut, sem eszmét. A komp és a kompország a végleges megérkezés, a várt beérkezés és a révbeérés lehetőségének a metaforája. A rosszként definiált múlt és jelen meghaladása, maga mögött hagyása, a negatív parttól való eltávolodás és a jóként aposztrofált túlparttal való véglegesnek hitt egyesülés történelmi lehetőségének a szimbóluma.

Ady kompország-metaforája a magyarság sorsának megjelenítője is: a magyarság sorsszimbóluma. A két civilizáció, a két vallás és a két politikai berendezkedés közé szorult ország sehova sem tartozása, a helyén nem lévő, a helyét kereső, de azt nem találó ország és nép szimbóluma. A kompországlét az oka a sanyarú és véráztatta magyar történelemnek. Magyarország az az ország, amely mindig a Kelet és Nyugat partjai közötti ingázik, a kikötés dilemmájának végleges feloldása nélkül. A hiány és rendezetlenség állapotának kifejezése.

A kompország geopolitikai metafora Adynál és késői utódainál egyaránt. A két nagyhatalom között elhelyezkedő Magyarország és a kétpólusú világ határán vasfüggönnyel elzárt magyarság földrajzi helyzettudatának a szimbóluma. Ady attól tartott, hogy az ősmagyar történetet és jelképrendszert kisajátító nacionalista Magyarország eltávolodik Bécstől és keletre sodródik. Ami Ady esszéjében Párizs és Bécs, az kései követői számára Washington és Brüsszel, ami Adynál Pusztaszer, az az utódok számára Moszkva. Magyarország átkerült a folyó túloldalára és kelet-európai ország kategóriájából a kelet-közép-európai ország kategóriájába került. A szovjet blokkból átkerült az észak-atlanti országokat tömörítő földrajzilag is elkülönülő országcsoportba.

A kompország a Jalta utáni világrend, a szovjet csatlósállami lét teljes felszámolásának és a kisemmizettségnek, valamint a kisnemzeti létnek integrációkon keresztüli meghaladásának szimbóluma. Identitáshiányt mutat, és a nagyobb egységhez való tartozás igényét fejezi ki. Olyan helyzet, amely meghozza a magyarságnak a passzív sodródásból való kilépést, és a végre erős, hatalmas, valamint biztonságos szövetségest. A valahova tartozás „történelmi vágya” jelenik meg, amelyet az 1956-os forradalom leverése, a szovjet diktatúra és a rendszerváltás mámorának elmúltá csak felerősített. A perifériáról vagy félperifériáról a centrumba vágyakozás ez, amely a demokratikus és művelt Nyugathoz való csatlakozástól várja a felzárkó-

zást, a feudális vonások és a nacionalizmus eltűnését, a gazdasági bajok felszámolását: az ország, a nemzet felemelkedését és „végleges” megmaradását. A kompországi lét megszűnésének szándéka voltaképpen egy modernizációs vágy megjelenése is, így a kompország (megszüntetése) a modernizáció szimbóluma, minthogy az OECD, a NATO, az EU valóban gazdasági, katonai, kulturális és politikai modernizációt is jelentő integráció.

A kompország tehát egy modernizációs vízió, egy olyan szcenárió, cselekvési, mondhatni politikai program, ami a politikusok által is jól használható. Ez a jövőkép egyben szakít a számos vonatkozásban sokat hangoztatott hídszereppel (a híd politikai metaforával), tagadja a gazdasági, katonai önállóság (teljes szuverenitás) lehetőségét, és elutasít mindennemű harmadik utas (harmadik választás lehetőségét felmutató) politikát. Tagadja a politikai és katonai értelemben vett semlegesség létjogosultságát és ennek realitását, és ezzel együtt szakít a „magyar glóbusz”,⁵ azaz a magyar önhittség és kultúrfőlény retrográd elképzelésével is.

A kompország tehát valóban „fenyegetően baljós szimbólum” (Vezér, 1997c). Adynál és a kifejezést használó politikusoknál egyaránt. Egy mindenképpen megszüntetendő helyzet, geopolitikai lét, helyzettudat, köztes identitás, politikai-gazdasági-hatalmi-katonai szituáció, légtüres tér, marginális helyzet, negatív történelmi tapasztalatokkal megterhelt elhelyezkedés és működési forma. A parlamenti beszédekben is ilyen helyzetekből való kiemelkedés lehetőségét fölcsillantó szituációkban jön elő és kerül megidézésre. Történelmi sorsfordulóknak mondott vagy tartott helyzetek és döntések esetében, amikor valamelyik nagy és fontos nyugati integrációhoz való csatlakozás lehetősége megadatik. Amikor mód van a sorsváltásra és a kompországléttől való megszabadulásra vagy pedig a befogadás utáni öröme.

Mindez elsődlegesen és meghatározóan a NATO-csatlakozás tematikájára igaz. Nem az idősorrendben első OECD-tagságra vagy a kifejezetten Európát jelentő és a „civil” EU-hoz való csatlakozás esetében igaz mindez, hanem az időrendben második, Észak-Amerikát is magába foglaló, elsődlegesen katonai integráció, az Észak-atlanti Szövetséghez való csatlakozás esetében. Mintha a NATO-csatlakozás (népszavazás) jelentette volna a politikai elit számára a legnagyobb fejtörést és vált volna a legfontosabb integrációvá. A NATO jelentette a túlparton való végérvényes kikötést, a kompországlét megszűnését, a révbe érkezést, ahonnan nézve az EU-csatlakozás már biztosnak tűnt. A NATO-tagság jelentette és jelenti az első és legnagyobb integrációs élményt, adja a megérkezés történelmi élményét. A NA-

TO, valószínűleg mit sem tudva Adyról és a kompország-metáforáról, maga is olyan szervezetként beszél önmagáról, amely „szilárd horgony szövetségesek és partnerek számára” egyaránt.⁶

A kompország-metáfora alkotója és használói egyaránt egy ún. aszimmetrikus ellenfogalomban gondolkodtak, amelyet a magyar nemzet és állam, valamint a magyar történelem egészére vonatkoztatnak. A kompországlétben gondolkodók (semlegesek, harmadik utasok, el nem kötelezettek, függetlenségpártiak stb.) és a Kelet felé elmozdulni vágyók (pl. szocialisták, kommunisták) egyrészt egy kategóriába soroltattak, másrészt pedig egyaránt a negatív oldalra kerültek. A kompország egyenlőtlenül ellentétes alapfogalom (Koselleck, 1997), egy olyan ellentétet és olyan két csoport közötti ellenállást fejez ki, amely során a másik oldal hívei megszólíttatnak ugyan, de nem kapnak elismerést. (Ezek a kompországlétben gondolkodók a NATO-csatlakozás esetében például a semlegességpártiak vagy a Kelet felé tekintő kommunisták, az EU esetében például a zöldek és globalizációkritikusok vagy az EU-szkeptikusok). Az integrációkat bármilyen okból elutasítók a politikai diskurzusban nem egyenrangúak, hanem a lenézett és szalonképtelen kategóriába soroltatnak. Az intergrációpártiak és -ellenesek diskurzusa így egyoldalú és egyenlőtlen. A rendszerváltó és szinte teljes egészében az integrációkat pártoló politikai elit elhatárolódását és a másként gondolkodók kirekesztését mutatja. A parlamenti elit önmagát a kompországot Nyugat felé elhagyó politikailag hatékony és egységesen cselekvő közösségként határozza meg, miközben az említett integrációkat ellenzőket kirekeszti és cselekvésre képességét megkérdőjelezi. A politikai közösség olyan érvrendszert használ és olyan kritériumok mentén szelektál, amelyből eredő ellenpozíció – az országnak jót akaró ember számára – csak tagadható lehet.

Az OECD, a NATO és az EU (az integrációk) a kikötők, amelyek szilárd horgonyt adó helyek (struktúrák), a megérkezés és a beérkezés fix pontjai. A visszatérés helyei, a csendes és békés kikötők a zajos és véres túlparttal, valamint a bizonytalan sodródással szemben. A három integráció a műveltek, a gazdagok és a győztesek által létesített kikötők, míg a túloldalon a barbárok, a szegények és vesztesek maradnak. A ma időszaka természetes visszatérést jelent a nagy és győztes Mátyás királyhoz, a szerves és nyugati típusú modernizációhoz. Az észak-atlanti és a nyugati part maga az aranypart és Magyarországra újra aranykorszak köszönt rá.

A KOPPÁNY-METAFORA HASZNÁLATA
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Koppány alakjához kötődő politikai metaforát jóval kevesebb alkalommal (9 esetben) használták az Országgyűlés plenáris ülésein felszólalók. (A komország-metafora használatához viszonyított aránya 9:27.)

Az első demokratikus megválasztott parlament alakuló ülésén elsők között felszólaló, az Egyesült Államokból közel 40 évig tartó emigrációból visszatérő 88 éves Varga Béla, a Nemzetgyűlés volt elnöke használta először a Koppány-metaforát a Parlament falai között (1990. május 2.). Egy nehéz korszakot lezáró és egy újat megnyitó, személyes hangvételű és történelmi példázatokkal megtűzdelt beszédében „*a második magyar ezer év*” kezdetéről szólva hangsúlyozta, hogy „*az országalapítók nem a Koppányok voltak, hanem Szent István*”. Majd így folytatta szónoklatát: „*Mert a pogányság nemcsak nyilas vagy sztálinista pogányság formájában jelentkezik, amelyektől megszabadultunk, de előttünk állhat talán egy újabb, országunkat, földrészünket, földanyánkat fenyegető természetromboló technikai pogányság árnyéka is*”.⁷

Több mint hétéves szünet után, Magyarország NATO-csatlakozásáról szóló népszavazás előtt pontosan két hónappal (1997. szeptember 16.) Szent-Iványi István (SZDSZ) használta ismét plenáris ülésen a Koppány-metaforát a népszavazás elrendeléséről szóló országgyűlési határozati javaslat vitája során. A liberális politikus hosszú beszédében az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából vizsgálta a NATO-csatlakozást, a két integrációt egybekapcsolva érvelt a NATO-népszavazás kiírása és a csatlakozás mellett. Megállapítása szerint, mindaz, aki „*a négy alapszabadság*” („*az áru, a szolgáltatások, a munkaerő és a tőke szabad áramlása*” „*unióját*” „*meg akarja akadályozni*”, „*az nem a Szent István-i úton halad, hanem a Vazulok, a Koppányok útján halad, azon az úton, amelyet már akkor is elutasított a magyar nemzet józan többsége*”.⁸

Időrendi sorrendben haladva ismét egy szabad demokrata politikus, Puha Sándor az, aki a termőföldről szóló törvény módosításáról szóló vitájában elmondott nagyívű beszédben említi Koppány nevét (1997. szeptember 29.). Puha Sándor a külföldiek földszerzésével kapcsolatban azt mondta, hogy „*a Szent István királyunk által betelepített Hont és Vecellin lovagok, akik közül az első egy ősi magyar vármegye névadója, a másik pedig István Koppány feletti győzelmének egyik legfőbb elősegítője*” a földtulajdon szerzésével és ezzel egyidejűleg Magyarországon való megtelepedéssel „*váltak magyarrá*”. Majd mindeh-

hez további kifejtés nélkül – de minden bizonnyal Torgyán József kiscgazda politikusnak címezve mondanivalóját – hozzátette, hogy „*érdekes gondolatokat ébreszthet Koppány és a mai ellenzék egyes politikusai törekvéseinek és nevüknek egybecsen-gése, rímélése*”.⁹

Az 1998-as ciklusváltás első plenáris, egyben alakuló ülésén – a köztársasági elnök után – elmondott első beszédben (1998. június 18.) ismét a NATO-népszavazással összefüggésben tűnik fel a Koppány-metaphora. Varga László (Fidesz) az országgyűlés korelnöke összegző-értékelő beszédében ugyanis azt mondta, hogy „*...több társadalmi szervezet és parlamenten kívüli párt is ellenezte a NATO-ba való felvételt, azonban népszavazás volt, a nép a szervezeti tagság mellett döntött, és így választ adott azoknak az újmódi politikai Koppányoknak, akik úgy érzik – sajnálatosan –, hogy Magyarországnak nincs szüksége biztonságra...*”¹⁰

A vizsgált időszakban Koppány nevét Csurka István (MIÉP) említette legközelebb (1998. november 30.) napirend előtti, rövid felszólalásában. A magyarság létszámának fogyásáról és az ország gazdasági, kulturális kettészakadásáról szólva fejezte ki nem tetszését „*az idegen*”, „*a német*” befolyás növekedése ellen, és emelt szót a magyarság megmaradása érdekében. A pártelnök mindezekkel összefüggésben emlékeztetett arra, hogy a magyarság fennmaradásának és Európában való megmaradásának biztosítása olyan nehéz feladatot jelent, mint amilyen „*Koppány és Vérbulcsú idejében*” volt.¹¹

Az MSZP képviselőcsoportja részéről felszólaló Kovács László Koppány-metaphorája Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozásáról megtartott vitanapon hangzott el (1999. szeptember 29.).¹² A beszédben a NATO-t is többször megemlítő szónok kifejtette, hogy „*Magyarországnak az Európai Unióhoz történő csatlakozását támogatja minden olyan politikai erő, amely az ezer évvel előtti vitában nem Koppány, hanem Szent István oldalán áll*”. Hosszú beszédének másik részébe ismét visszatért a metaforához, és azt mondta, hogy „*Koppány diktátumnak tekintette a kereszténység felvételét, Szent István viszont az ország modern állammá tétele, Európába illesztése, fennmaradása feltételeként értelmezte ugyanazt*”.¹³

Az MSZP egy nem kevésbé fontos másik alkalommal „A Szent István-i államalapítás emlékének megörökítéséről és a Szent Koronáról szóló törvényjavaslat” vitájában említi ismét Koppány nevét (1999. december 18.). A felszólaló Kiss Gábor szocialista képviselő nagyívű történelmi beszédében „*a másként gondolkodással*” és „*a nemzetietlenséggel*” összefüggésben idézi meg „*a magyar véreivel*” időlegesen szembeforduló István

királyt és Koppányt. Majd aktualizálva az eseményeket kijelentette, hogy: „*Meg nem engedve a történelmi transzformációt, lehet, hogy valaki a parlamentben a korabeli globalizmus székértolójaként marasztalná el ezt az István királyt...*”¹⁴

A Koppány-politikai metafora használatának sorát két MDF-es képviselő zárja. Lezsák Sándor – Kiss Gáborhoz hasonlóan – a Szent István-i államalapítás emlékének megőrkítéséről és a Szent Koronáról szóló törvényjavaslat általános vitájában szólalt fel (1999. december 8.). Az egyes korábbi koppány metaforákkal szemben megfogalmazott képviselői megnyilvánulás egy eddig a plenáris üléseken nem érintett szemszögből szemlélve közelít Koppány alakjához. Lezsák Sándor ugyanis azt mondta, hogy: „*Bizony, az elmúlt évtizedben olyanok, akik korábban mindig csak I. István néven nevezték Szent István királyunkat, előszeretettel éltek hamis hasonlatokkal, miszerint a termőföld és a hazai infrastruktúra idegen kézre adását csak a Koppányok ellenzik, Szent István bezzeg befogadta a nyugatiakat. Nos, az ilyen állításokkal szemben történelmi tény, hogy mind a földtulajdon, mind a jogrend, mind a hadvezetés terén első szent királyunk megőrizte a magyar hagyományokat.*”⁽¹⁵⁾

Az MDF-es Karsai Péter használta ez idáig utoljára a Koppány–István-metaforapárt, szót ejtve egyben a többi „ellenállóról”, az erdélyi Gyuláról és Vazulról (2003. április 15.).¹⁶ A képviselő az EU-népszavazást követően elmondott napirend előtti felszólalásában az EU-csatlakozást forradalomnak nevezte, amely egyrészt „*a középkori műveltebb s keresztény Európába történő beilleszkedés forradalma*”, másrészt, amely „*nemcsak hősokeket, szenteket termett*” („*Szent István király, Csanád, Pázmány, Gizella*”), „*hanem véres harcokban ellenállókat*” („*Koppány, Gyula, Vazul*”) is. „*E harc fájt mindenkinek, mindkét oldalnak, de meg kellett harcolni, mert ez biztosította nemzetünk fennmaradását.*”¹⁷

A POLITIKAI METAFORA TÖRTÉNELMI HÁTTERE

A történelmi példázatokban és a plenáris beszédekben a Koppány-metafora elsődleges párja „Szt. István” vagy (a szent jelző elhagyásával) „István király”. Másodlagos párja pedig Vazul (Koppány–Vazul) és Koppány/Vazul–István. (Vazul neve önállóan is négyszer fordul elő a vizsgált időszak plenáris beszédeiben.)

Koppány és István harcát a magyar és külföldi krónikák, valamint legendák egyaránt megőrkítették. A „Szent István király kis legendája” szerint Koppányék „*szívében féltelenség s*

restség fészkelte” és „ördögi sugallatra elvetették a király meggyőződését” (Érszegi, 1983a). A „Szent István király nagy legendája” pedig Koppányról úgy beszél, hogy ő „minden jónak ellensége, az irigységgel és gonoszsággal teljes ördög”, továbbá, hogy „Krisztus apródjának szent szándékát szétzilálja”, „belháborút támaszt” (Érszegi, 1983b). István, illetve Szt. István alakja és tettei és ezáltal Koppány alakja is a magyar és külföldi krónikákban és legendákban fönmaradtak. Szent István (akinek pogány neve Vajk volt), Európa-szerte közismert volt és maradt, különösen az angolszász és német nyelvterületen (Dobos, 1986).

A Koppány–István, illetve a Koppány/Vajk–István politikai metaforapárokhoz kapcsolódó analógiák megértéséhez elengedhetetlen – mint ahogyan azt a kompszórág-metafora esetében is tettük – a történelmi háttér felvázolása. Az elsődleges Koppány–István-politikai metaforapár esetében már annak is fontos üzenete van, hogy miként kerül megnevezésére első királyunk neve (István király, I. István, Szent István stb.). Koppány és István harcának idején István természetesen még a szent jelző nélküli István volt csupán. István szentté avatására csak mintegy száz évvel később, 1083-ban került sor. Ekkor azonban még Koppány vezér és István vezér állt szemben egymással. Éppen azért folyt a harc, hogy ki legyen a két fejedelmjelölt közül „a fejedelem”. A két vezér közötti harcban István szentként való említése a kettőjük közötti morális, szakrális távolság növelését szolgálja és eleve István alakját preferálja. István alakja és ezáltal harca, majd győzelme kerül transzcendens közegbe, miközben Koppány harca „pogány hitén” alapul és szintén transzcendens vonatkozású. Azaz, amit István véghezvitt (tette azt bármilyen véres eszközökkel is) az egyházi szentté avatás által utólag kap egyházi legitimitást (szakrális legitimitáció) és kap egy, a történelem homályába vesző, misztikus beállítást. Ez felfogható a keleti, pogány népeknél ismert és a magyaroknál is meglévő azon felfogás továbbéléseként is, amely az uralkodót Istenként tiszteli. Az égi származást azonban itt már a katolikus egyház és az utókor „intézményesíti”. Ebből következően Istvánnak Koppány felett aratott győzelmében a sorsszerűség és Isten (a keresztény Isten) akarata nyilvánult meg.

Koppány és István mindketten magyarok, sőt egymás közeli rokonai (unokatestvérek), akik egyaránt az ország uralkodói székét akarják, mivel az egymástól eltérő öröklési rend szerint mindketten utódai lehetnének Géza fejedelemnek (Bakay, 1978). Koppány az ősi pogány magyar és keleti (seniorátus) elve, István a keresztény egyház alkalmassági (idoneitás) elve

alapján örököse a hatalomnak. Koppány az idősebb, a szittya ivadék, a keményfejű és nyakas, az ősi magyar (pogány) hitvilághoz ragaszkodó arisztokrata (Kristó, 1983a). István a fiatal, a fejlődni képes, keresztény magyar, aki németeket (idegeneket) hoz be az országba. Koppány a kalandozó, nomád és félnomád, kóborló, szabad magyar, István a megállapodott és letelepedett, a megtért magyar. Koppány a múlt (régi paradigma), István a jövő (új paradigma). Koppány testesíti meg a keletet, ahonnan a magyarok magukkal hozták a társadalmi, hatalmi szerkezetüket, ősi vallásukat (pogányságukat, illetve sámánizmusukat). Ezzel szemben István jelenti a nyugatot, a megmaradást jelentő feudalizmust és az új vallást (kereszténységet). Koppány a perifériához, István az (új) világi és egyházi centrumokhoz húz. Koppány mindenben a „hozotthoz” foggal-körömmel ragaszkodó „nacionalista”, István a nyitott, a másságra figyelő, integratív személyiségű „globalista”. Koppány a káosz (szabadság a törzsi arisztokráciának; szabadság a szabad magyaroknak; nomád és kalandozó életmód), míg István a kozmosz (szervezett társadalom, erős államhatalom, a jog és az egyház uralma) toposzát jeleníti meg. A két magyar vezér küzdelme, a két paradigma, egyben a múlt és a jövő, kelet és nyugat küzdelmeként vonul végig a magyar történelmen, miközben ideológiai köntösbe bújtatott örökösödési harcként is leírható (Bakay, 1978).

Az uralkodói és hatalmi kérdést – a történelem tanúsága szerint – nem lehetett másként eldönteni, mint a fegyverek erejével. A Veszprém alatt megvívott csatában ki-ki a maga sokatmondó szimbólumait viselve harcolt. Koppány a turulmadár, míg István Szt. György és a magyar születésű szent, Szent Márton zászlaja alatt vonult hadba. A kalandozáshoz illő, portyázó, rajtaütésre épülő harcmodornak megfelelő, könnyű fegyverzetű (új, keleti hajlított szablya, fokos) pogány sereg állt szemben a „modernizált” (nyugati kétélű kard), nehéz fegyverzetű páncélos lovagok, németek vezette keresztény magyar sereggel.

A kiegyenlített, ádáz csatának Koppány és az István hadait ténylegesen vezető német Venczellin (Vecelin) párviadala vetett véget, amely során a Wassenberg grófja győzött. István parancsára Koppány holttestét felnagyelték és elrettentésként vagy pacifikálásként az ország négy városában közszemlére akasztották ki (Kristó, 1983b). Koppány birtokait és vagyonát István fejedelem elkobozta és úgy rendelkezett, hogy Koppány volt földjei utáni tized (és minden tizedik gyermek?) a pannoni halmi monostort illesse. Istvánt néhány évvel később királlyá koronázták (1000). A magyarok tömegével tértek át a keresztény hitre: István király tűzzel-vassal térített. Létrejöttek az egységes feudális állam keretei és ennek részeként kiépülőben

volt az állami és egyházi szervezet. István király azonban elvezítette kiszemelt trónörökösét, Imre fiát (Szent Imrét). Fia halála után István király saját nővérének fiát, Orseolo Pétert jelölte ki a királyi trónra. Ez azonban ellenállást váltott ki a király udvarában. Ekkor (1037?) lépett „színre” Koppány öccse, Vazul (Vászoly), aki egyben István király unokaöccse is volt. Koppány halála után Vazul időlegesen behódolt Istvánnak, de megtartotta a pogány hagyományokat. A hatalom megszerzése (visszaszerzése) vagy a szakrális királygyilkosság keleti népeknél előforduló pogány szokása miatt meg akarta ölni István királyt (Bakay, 1978). A királygyilkosság nem sikerült, ezért Vazult megvakították és fülébe ólmot öntöttek, azaz végleg alkalmatlanná tették az uralkodásra. Leszármazottait (András, Béla, Levente ifjú hercegeket) István király külföldre száműzte. Az ősi magyar öröklési rendet tehát sem Koppánynak, sem pedig Vazulnak nem sikerült visszaállítani, és végleg elveszítették a pogány hit alapján való hatalomra kerülés lehetőségét. Később ismét voltak pogánylázadások, de ez már nem veszélyeztette az állami és egyházi hatalmat. Megtörtént az államalapítás. A pogány Koppány–Vazul-ág legyőzésével eldőlt az örökösödési harc, és a nyugati, az új paradigma végérvényesen győzedelmeskedett.

A KOPPÁNY-POLITIKAI METAFORA JELENTÉSEI

A Koppány–István és a Koppány/Vazul–István metaforapárok-nál alig lehetne beszédesebb metaforákat használni a bal- és jobboldali, illetve liberális és nem liberális pártok közötti szimbolikus küzdelemnek, a küzdelmek mögött megbúvó ideológiai, érték- és történelemszemléleti, valamint az integrációkkal (NATO, EU) kapcsolatos nézetkülönbségeknek.

Amennyiben elfogadjuk azt, hogy az Országgyűlés plenáris ülésein felszólalók hűen képviselték pártjuk felfogását és azt jól is interpretálták, akkor a teljes – de mégis kis számú felszólalásból – levonható néhány következtetés. Az MSZP képviselői Szent Istvánban az állam fennmaradásának elérésén kívül a modern állam megteremtőjét, egy reálpolitikust látnak, aki a külső kényszernek nem engedelmeskedő, a kényszerben meglévő nagy lehetőséget meg nem látó Koppánnyal szemben az „illeszkedő állam” koncepcióját dolgozta ki. Az MSZP számára Szent István mai másként gondolkodó, aki úgy tudott a nemzetért tenni, hogy egyben globálisan is gondolkodott. Az SZDSZ-nél a Szent István-i út a gazdasági szabadságjogok maradéktalan érvényesülését jelenti. Szent István az idegeneket befogadó,

azokat letelepítő és az idegenekkel együtt élő, velük irányító, győzedelmes uralkodó. (Nyilvánvaló, hogy mindezek ellenkezőjét testesíti meg Koppány.)

A Fidesz szemében a pogányság egyértelműen rossz, míg a másik oldalra helyezett kereszténység az egyértelműen jó. Az országalapítók nem pogány magyarok, hanem keresztény magyarok voltak és az állam fundamentuma a kereszténység. Az MDF tovább árnyalja a képet: Szent István nemcsak befogad és földet és infrastruktúrát ad idegen kézbe, de ezzel együtt megtartja a magyar jogrendet, a magyar földet és a magyar hadrendet. Ezzel szemben Koppány az, aki úgy akart magyar maradni, hogy nem akart idegent látni az országban. Az MDF számára Szent István testesíti meg a művelt és keresztény Európát, a szent forradalmárt, míg Koppány az ellenálló (ellenforradalmár), akivel szemben meg kell vívni a harcot. István oldala a szent vonulat, a szakrális oldal, míg Koppány a profán és istentelen oldal.

A szélsőjobboldal számára az István–Koppány-duál a kettészakadást, illetve a kettészakadás veszélyét jelenti. Számukra Szent István a magyarság fennmaradását, a megmaradást szimbolizálja. A MIÉP-nél érhető talán a legjobban tetten az, hogy az adott időszakot azonosítja az István–Koppány történelmi korról, hiszen olyan nehéznek és testvérháborús helyzetnek ítélik meg a kort, mint amilyen az Koppány idejében volt.

Az említett pártok több esetben nevesítik is az egyik vagy másik oldalon állókat. Az MSZP politikusa alig burkoltan Torgyán József kisközgazda politikus személyével azonosítja Koppány alakját. Az SZDSZ a Szent István-i oldalt, a NATO- és az EU-tagságot támogatókat tartja „*a magyar nemzet józan többségé*”-nek, míg azokat akik az integrációk ellen voltak, Koppányoknak tartja. De az SZDSZ szemében a Koppányok a liberális elvekkel szemben állók is, hiszen szemükben Szent István liberális és a döntő többség akaratát megtestesítő integrációpárti politikus volt. A Fidesz pontosan behatárolhatóvá teszi a Koppányokat, amikor a NATO-népszavazáson nemmel szavazókat és a biztonságot jelentő NATO elutasítóit „*újmódi politikai Koppányoknak*” nevezi.

Önmagában véve a történelmi párhuzam felállítása is sokatmondó, hiszen ezáltal a nemzet történetében a NATO-csatlakozásnak is olyan helyet követel, mint a Koppány–Vazul-pogánylázadás leverésének. A politikai elit egyenrangúsítja a két történelmi kort és eseményt, és azáltal nemcsak megengedi, de maga generálja a kínálkozó analógiák sorát. A politikai elit önmagát is Szent István-i, azaz államalapítói helyzetbe képzei. Olyanba, ami a fogalomból következően csak egyszerűen

adatik meg, miközben éppen a párhuzam felemlegetése mutatja, hogy ez – legalábbis Magyarország esetében – egy szüntelenül megismétlődő „teremtő aktus”. Azt is mondhatnánk, hogy az államalapítás, a „nyugaton való honfoglalás” egy folytonos és végtelen modernizációs folyamat, aminek természetesen lehetnek kitüntetett állomásai. Ilyen volt tegnapelőtt 1848–1849, tegnap 1956, most a NATO- és az EU-tagság. A jelenben élő politikai elit számára azonban a mindenkori jelen idejű integrációs aktus jelenti az „államalapítást”. A heroikusnak és a legnagyobb történelmi tettként megélt, illetve beállított „államalapítások” attól is lesznek olyan fontosak, hogy kíméletlenül véres, tényleges vagy szimbolikus harcban, de mindenképpen hatalmi harcban dőlnek el. Az „államalapítás” profán és vallási mítoszának megteremtése során a politikai elit magatartására a kiélezett és nagyon fontos helyzetekre jellemző magatartás lesz a jellemző. Fontos nemzetközi támogatók (korábban a bajor udvar, most a NATO- és az EU-tagországok) is alátámasztják a történelmi tettük nagyságát. Ez már alig fokozható történelmi felelősségtudatból érthetőbb, hogy a politikai elit saját államalapítói mítoszákat őrizte akkor is, amikor kíméletlenül lépett fel az integrációkat ellenzőkkel vagy azt megkérdőjelezőkkel szemben.

A Koppány–István-metaforapár analógiák és asszociációk sorát indítja el a magyar történelmet ismerőkben, aktuálizálja a történelmi eseményeket, és a történetben minden szereplő alteregója megjelenhet. (Ez egyébként a metafora használójának szándéka is egyben.) A politikai elit számára – szinte kizárólagosan – a NATO- és az EU-csatlakozás újrafogalmazása a Szent István-i választásnak, ami most is a jövő, az új paradigma, a modernizáció, az „új feudalizmus” (piacgazdaság) és a keresztény euroatlanti kultúra (civilizáció) választását jelenti. A NATO-csatlakozásellenes újmódi politikai Koppányok testesítik meg a múltat, a letűnt kommunizmust és a jaltai világrendet, azaz a régi paradigmát. Aki a magyarság fennmaradását és gyarapodását akarja, azaz a kozmosz toposzában gondolkodik, az a békét, a rendet, az alkotmányos demokráciát biztosító keresztény, nemzetközi katonai-politikai integrációt választja. A maradi, nyakas magyarokkal, a turulmadár védőszárnyai alatt harcoló, a gyepükről és az ugarról jött, elmaradott országrészekből származó, műveletlen, keleti magyarokkal nem lehet eredményeket elérni. A portyázó harcmoddorral és a könnyű fegyverzettel, az elavult a Varsói Szerződés idejéről származó fegyverekkel nem lehetünk tagjai a fejlett világnak. Az integrációt, a nyugathoz való tartozást, ha nem is feltétlenül háború révén, de a fegyveres erő strukturális egysítése révén lehet elérni és demonst-

rálni. (A NATO-tagságunkat követő második héten lépett hadba Jugoszlávia ellen a NATO és vele együtt Magyarország.) Az elavult gazdaságunk, benne hadigazdaságunk a NATO révén fog kivirágozni, és tudunk majd jobban élni, mint korábban, és mint a szomszédaink. A NATO révén jutunk korszerű fegyverekhez, végezzük el a jogharmonizációt és egy erős, tagjait megvédő keresztény alapokon nyugvó demokratikus közösség tagjai leszünk. A NATO-falakon kívül rekednek a pogányok (mohamedánok) és a barbárok (szomszédok, Oroszország, „lator országok”), valamint a nem fehér emberek (elsősorban az arabok és a kínaiak). A csatlakozásellenesek: az elmaradott keletet képviselők („ázsiai termelési mód”), a Varsói Szerződés és a Szovjetunió „visszacsinálását” akarók, a rendszerváltásra nemet mondók. E paradigma elsősorban a falusi és alacsony végzettségűek körében lehet a legnépszerűbb. A Koppány–István-hasonlat aktuális szereposztásában a NATO-ellenesek az idegengyűlölők, az Amerika-ellenesek, az idegen szokások ellenzői és a kultúraellenesek. Az aktuális Koppányok (MIÉP) szemében ez az ősi magyar föld védelme (a NATO-csatlakozásról és a földkérdésről nagyon sokáig együtt akartak kiírni népszavazást!), a nemzeti jelképek különös tisztelete (korona), a magyar nyelv a fontosabb. Más Koppányok (Munkáspárt) a karvalytőke, a multinacionalisták, a kizsákmányolók, a működő tőke, az idegen térítők (gazdasági szakemberek és nemzetközi szervezetek) formájában jelennek meg. (A csatlakozásellenes civil szervezetek csak összemoshatók ezen Koppányokkal, önálló Koppány-arcuk megjelenítésére alig van mód.) Tehát a modern kori Koppányok is mind magyarok, csak másként, más paradigmában képzelik el a magyarság fennmaradását és gyarapodását. Máságuk azonban még a demokratikus berendezkedés ellenére sem fogadható el, mert itt nincsen harmadik út, itt vagy-vagy van. Éppen ezért mindenkinek kötelessége igen szavazatával állást foglalni, semlegesnek nem lehet maradni és az ország semlegességét sem megengedett képviselni. Abban a történelmi helyzetben kell dönteni, amikor István már behívta a német fegyvereseket, azaz a NATO már Madridban meghívta tagjai sorába Magyarországot és a Parlament már döntött a NATO-csatlakozásról. A régi és az új határán kell megint dönteni a voltaképpen 1000 éve tartó modernizáció megújításáról vagy elvetéséről, illetve a modernizáció irányáról. Koppány és István (Venczellin) párviadala most is harcban, csak politikai harcban dőlt el, és a nép szavazatai alapján István és Venczellin, azaz a csatlakozáspártiak és a NATO győzött. A győzelemből kivették részüket az egyházak is, joggal tarthatnak igényt tehát az anyagi támogatók formájában megnyilvánuló „egyházi tizedre” is, de a NATO

is kap majd a tagsági díjból, fegyvereinek megvásárlásából stb. származó „tizedet”. Az új paradigmában kizárólag az ezt győzelemre vivő pártok kaphatnak helyet, lehetnek elfogadott partnerei a politikai diskurzusoknak.

Koppány felnégyelésének és teste kifüggesztésének, valamint Vazul megvakíttatásának és süketté tételének is van üzenetértéke. Ez a Koppány-paradigma megszegyenítő vereségére utal, amelyet nagy nyilvánosság előtt, itthon és külföldön egyaránt demonstratív módon fel lehetett mutatni. Koppány testéből darabokra szaggatott hatalmi és győzelmi jelkép lesz, akárcsak a lakosság egységes akarataként itthon és külföldön felmutatott népszavazási győzelemnek. Vazult fizikailag tették alkalmatlanná a hatalomra, miként különböző közjogi eszközökkel és a média hatékony közreműködésével szorították perifériára a csatlakozáselleneseket. Csakúgy, mint a pogányág hercegeit, a csatlakozás ellenzőit és magát a NATO-kritikát száműzték a magyar politikából. A katonai integrációtól nyelvileg sem idegen megközelítés, ha a NATO- és csatlakozás-ellenesek politikai likvidálása, totális politikai megsemmisítése a Koppány-Vazul-út egyik vége. Az út másik vége az, hogy a pogányokból katolikusok, a Varsói Szerződés híveiből NATO-hívók lettek. Megjelentek a kényszerből (egzisztenciális okok miatt, például katonák, diplomaták, politikusok) és karrierből „átállók”, a politikai aposztaták.

A plenáris üléseken elhangzott Koppány-politikai metafora használatából az is látható, hogy alkalmas a politikai ellenség megnevezésére és megszólításra. A metafora használója önmagát minden esetben az egyedül és kritika nélkül a jónak tartott Szent István-i oldalhoz tartozónak mondja, függetlenül a témától, pártállástól vagy pozíciótól. A mindenkori másik oldal, a megszólalóval egyet nem vagy csak fenntartásokkal egyetértő oldal a totális rosszát szimbolizáló Koppány. Tehát mindenki magát tartja szentnek, igaznak, progresszívnek, modernnek és legitimnek, a Szent István-i örökség képviselőjének, míg „a másik” a pogány, a hazug, a destruktív, maradi, modernizációellenes és illegitim Koppány-követő.

A Koppány-István politikai metaforapár azért is fontos, mert a szereplők azonosíthatók és talán állítható, hogy a kiosztott szerepekre rá is ismertek, sőt „maguktól” el is játszották azokat, mintegy belebújva abba (pl. MIÉP, Munkáspárt).

A diskurzusokban említésre kerülő politikai metaforák az analógia nyelvén közölnek információkat (Szabó, 1994). A szóképek absztraktfogalmi nyelven szólnak, és sűrítve adják közre a történések leírását, értékelését és az ebből levonandó előírá-

sokat. A metaforák politikai identitást teremtenek és egy gondolkodási paradigma lényegét képesek ábrázolni, amelyekből egy politikai cselekvési program is következik. A komország- és a Koppány-metafora egy olyan történelmi szókép, amely egy közösségi és egyben nemzeti problémáról, a nemzet előtt álló feladatról és annak helyes megoldásáról szól. A politikai diskurzust meghatározó, határkijelölő metaforák, ami a régi és az új határán megjelenő történelmi példázat sokértelmű megidézésével közvetít üzeneteket. A két metafora, mint annyi más politikai metafora, manipulatív funkciót tölt be. A két tárgyterület (komország és az integrációk, valamint a Koppány-István és az integrációk) között strukturális analógiát állít fel, amely nem pusztán hipotetikus jelentőségű. Így polárisan képzett reflexiós struktúrák jönnek létre. A két tárgyterület összekapcsolása révén a metaforapár jelentéstartománya kitágul, de ugyanakkor meghatározott keretek közé szorul. Az egyik jelentés hozza a másikat, az egyik meghatározza a következőt és kialakul az analógiás kényszer. Ennek során sem a metafora alkalmazója, sem pedig címzettje nem tud már megszabadulni az analógiáktól. A metafora értelmezésével kapcsolatos mindenféle fenntartás megszűnik (Köller, 1975). A manipulatív politikai metafora elfogadást nyer.

JEGYZETEK

- ¹ Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve (1990. május 2.–2002. február 26.). CD-ROM, Arcanum-adatbázis, Budapest, 2002. Továbbá: <http://www.mkogy.hu>.
- ² A komország-metafórát minden esetben úgy írom, ahogyan azt adott korban használták, tehát Ady Endre esetében és korában „komp-ország”-nak, egyébként pedig „komország”-nak.
- ³ Az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” című esszé először „Panaszkodás és hit” címmel a Figyelő 1905 áprilisi számában (217–220) jelent meg, majd „Egy ismeretlen Korvin-kódex margójára” címmel szintén a Figyelőben jelent meg 1905 októberében. Az Ady Endre összes prózai művei VII. kötetében „Morituri” címmel jelent meg (306–307).
- ⁴ Az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” című esszéből az Ady Endre: „Jóslások Magyarországról” című kötet alapján idézek. Féja Géza (szerk.). Budapest, Athenaum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1936., 279–285.
- ⁵ Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára. Féja Géza (szerk.): Jóslások Magyarországról. Uo. 280.
- ⁶ Javier Solana NATO-főtítkárral ilyen címmel jelentette meg a csatlakozásra váró országoknak írt levelét, amely egyben a több nyelven megjelenő, negyedéves „NATO-tükör” című periodika címe is volt. 1998. 4. szám, 3.
- ⁷ 1. ülésnap, 4. felszólalás.
- ⁸ 298. ülésnap, 18. felszólalás.
- ⁹ 303. ülésnap, 89. felszólalás.
- ¹⁰ 1. ülésnap, 1. felszólalás.
- ¹¹ 36. ülésnap, 36. felszólalás. A Csurka István (MIÉP) által említett „Vérbulcsú” (helyesen: Bulcsú) magyar vezér volt, aki Lél vezérrel együtt a kalandozó magyar hadjáratok legismertebb alakja lett. Bulcsút Augsburgban

955-ben felakasztották. Ő kevésbé hangsúlyos alakja a magyar történelemnek.

¹² Az időrendi sorrendet tekintve Koppány nevét Barkóczy Gellért (FKGP) használta legközelebb (1999. március 2.). A képviselő azonban nem metaforaként használta a pogány vezér nevét.

¹³ 89. ülésnap, 6. felszólalás.

¹⁴ 107. ülésnap, 335. felszólalás.

¹⁵ 107. ülésnap, 355. felszólalás.

¹⁶ Vazul pogány vezér neve külön kerül említésre:

Isépy Tamás (KDNP), 1995. szeptember 15., 2. ülésnap, 155. felszólalás.

Hegyí Gyula (MSZP), 2001. május 7., 207. ülésnap, 107. felszólalás.

Eörsi Mátyás (SZDSZ), 2002. november 13., 33. ülésnap, 114. felszólalás.

Karsai Péter (MDF), 2003. április 15., 66. ülésnap, 8. felszólalás.

¹⁷ 66. ülésnap, 8. felszólalás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bakay Kornél (1978): *A magyar államalapítás*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Dobos Ilona (1986): *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest, Gondolat Kiadó, 161.

Érszegi Géza (szerk.) (1983a): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 16–22.

Érszegi Géza (szerk.) (1983b): Uo., 23–33.

Jemnitz János (1977): „*Ady és Jaures*.” In: Láng József (szerk.): *Tegnapok és holnapok árján*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 57–71.

Koselleck, Reinhart (1997): *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, József Műhely Kiadó, 6.

Köller, Wilhelm (1975): *Semiotik und Metapher. Untersuchungen zur grammatischen Struktur und kommunikativen Funktion von Metaphern*. Stuttgart, J. B. Metzler Verlag.

Kristó Gyula (1983a): „*Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről*.” In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 26–50.

Kristó Gyula (1983b): „*Koppány felnégyelése*.” In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 77–92.

Mérenyi László (1987): *Boldog békeidők: Magyarország 1900–1914*. Budapest, Gondolat Kiadó, 27–74.

Schweitzer Pál (1977): „*Ady vezérversei*.” In: Láng József (szerk.): *Tegnapok és holnapok árján*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 71–105.

Szabó Márton (1994): „*A metaforikus politika*.” In: *Politikatudományi Szemle*, 1994/3. sz., 91–111.

Szerb Antal (1990): „*Ady Endre*.” In: *A magyar irodalom története*. Budapest, Magvető Kiadó, 442.

Vezér Erzsébet (1997a): *Ady Endre élete és pályája*. Seneca Kiadó, Budapest, 92.

Vezér Erzsébet (1997b): Uo., 111.

Vezér Erzsébet (1997c): Uo., 127.

SZABÓ ILDIKÓ

Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban

BEVEZETÉS

Az itt következő tanulmány egy nagyobb munka része, amelyben a politikai szociológia egyik kevésbé kutatott kérdésére keresem a választ: arra, hogy a különböző korszakokban a politikailag vezetett nemzeti tematika hogyan jut el az állampolgárokhoz, és milyen intézmények közvetítésével válik a kollektív identitások egyik tartalmi tényezőjévé. Abból indulok ki, hogy az elmúlt másfél évszázad magyar történelmében folyamatosan konstruálódott, de minden rendszerváltás nyomán újra is fogalmazódott a megoldatlan nemzeti és a nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra épülő nemzeti tematika (Szabó I., 2004). Az egyik legfontosabb törésvonalat a rendszerváltás után is ez a tematika jelölte ki, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alaptermatika, a demokratikus tematika vált meghatározóvá.

Dolgozatomban két korszakot elemzek. A dualizmus korát úgy tekintem, mint a nemzet megfogalmazásának, a nemzeti kultúra intézményesülésének és a szocializációs intézmények kiépülésének időszakát. A nemzeti tematika első újrafogalmazására a két világháború közötti időszakban, a trianoni veszteségek árnyékában került sor. Az olyan fontos szocializációs intézmények, mint az iskolarendszer, a legjelentősebb ifjúsági

szervezetek és a keresztény egyházak az államilag vezetett nemzeti tematikával összhangban vettek részt a kollektív identitások formálásában. Témám jellegéből következően a nemzeti tematika kettős (diszkurzív és szocializációs) arculatára koncentrálok. Elsősorban azokra a szocializációs tényezőkre figyelek, amelyek a felnövekvő nemzedékek széles köreit érik el. A nemzetfogalmak közül is elsősorban azokat veszem figyelembe, amelyeknek politikai és szociológiai relevanciájuk is van, azaz hozzájárultak a nagy nyilvánosságot élvező, politikailag vezetett nemzeti tematika felépítéséhez.

I. A NEMZET KONSTRUKCIÓJA A DUALIZMUS KORÁBAN

1. Két nemzetmodell között

A nemzet két európai ideáltípusa: a politikai és a kultúrnemzet más-más politikai és társadalmi körülmények között született meg, és más-más politikai és társadalmi szükségletek kielégítésére szolgált.¹

A *politikai nemzet* fogalma jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. Alapja a közös jogi és politikai kerethez való tartozás és az államhatárok által jelölt közös terület. A „nemzet” azonos a „politikai közösséggel” (Kende, 1994: 451). A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszonya mentén szerveződik. Az állam és a határai között élő, törvényeinek engedelmeskedő lakóinak közössége közötti, új típusú viszonyt az állampolgárság fogalma fejezi ki. Az ugyanahhoz a politikai közösséghez² tartozók közösségét jelenti, akik ugyanazokkal a politikai és állampolgári jogokkal rendelkeznek. Az állampolgári közösség jogi fogalma a politikai legitimitás alapelve.

A francia felvilágosodás filozófusai az államnemzet fogalmát az állampolgárság kritériumaival írták le. Egy erős központi hatalom szükségességéből indultak ki, amelynek egy etnikailag sokszínű népességből kell létrehoznia az egységes nemzetállamot. Ezek polgárai alkotják a politikai nemzetet.³ A nemzet politikai fogalma rövid történelme során⁴ azokban az országokban kristályosodott ki a legkönnyebben, amelyekben az etnikai és az államhatárok nagyjából egybeestek, illetve, ahol az állam – mint Franciaországban is – az államhatárok között élők soknyelvűségét felszámolta.⁵ Az állampolgároknak egyénileg van lehetőségük arra, hogy az állampolgári közösségbe integrálódjanak. Franciaországban az egyének integrálását alapvetően az állam

által szervezett és ellenőrzött, nemzeti intézménynek számító iskola látja el.

A *kultúrnemzet* herderi koncepciója a német széttagoltságból indult ki. Az „államnemzet” fogalmával szemben – amellyel le lehetett írni a 18. századi polgári átalakulásban élen járó országok jogegyenlőségre⁶ épülő, új közösségfogalmát – megalkotta a „kultúrnemzet” fogalmát. „Kultúrájában él a nemzet”, ha nincs saját, független területe saját adminisztratív intézményekkel, de vannak kulturális intézményei (Hobsbawm, 1999: 50–53). Ebben a koncepcióban nem az állam a közös, hanem a nyelv, a kultúra, a hagyomány, az összetartozás tudata. A kultúrnemzet konstrukciója múltorientált. A nemzethez való tartozás határait az idő jelöli ki a valaha volt együvé tartozás továbbélő bizonyítékai révén. A történeti-kulturális modell nem érinti az egyén és az állam viszonyát: a nemzeti hovatartozás és az állampolgárság elkülönül benne egymástól.

Nyugat-Európa legtöbb országában már pár évszázada kialakultak a nemzethez tartozás jogi vagy kulturális alapokon nyugvó kritériumai.⁷ Ez a folyamat azonban Magyarországon többször is megtört és máig sem zárult le. A magyar állampolgárság jogi szabályozása máig nem tudott megbirkózni a 20. század politikai fordulatainak, határváltozásainak, spontán és szervezett népmozgásainak tényleges következményeivel.

A magyar történelemben az államnemzeti és kultúrnemzeti felfogásnak egyaránt megvoltak a hagyományai. A 18. század előtt a magyar nemzet háromféle értelmezése élt egymás mellett: egy területi-alattvalói, egy nyelvi-kulturális és egy rendi-korporatív (Szűcs, 1985). Az első azokat vonta be a nemzetbe, akikre az állami szuverenitás kiterjedt, a második azokat, akik eredetük, nyelvük, szokásaik szempontjából együvé tartoztak, a harmadik pedig nyelvüktől függetlenül mindazokat, akik az országgyűlésben képviselői joggal rendelkező nemességhez tartoztak. „Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas »nemzeti« státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással” (Szűcs, 1985: 32). Ebben a többretegű nemzetfogalomban benne rejlett mind egy modern államnemzet koncepciójának, mind pedig a nyelvi és kulturális egységen, ugyanakkor államiságon is alapuló nemzet koncepciójának a lehetősége.

Közép-Európában, ahol az államhatárok és az etnikai határok nem estek és nem esnek ma sem egybe, a kultúrnemzet-koncepció dominál. A valóság tudásszociológiai leképezése azonban árnyaltabb annál, hogy az egyik vagy a másik fogalmi konstrukció teljesen lefedje. A 19. századra a nyelvi közösségek önmeghatározásában a nemzeti jellegű állam nélkülözhetetlen

elemmé: nyereséggé vagy veszteséggé vált. Megléte a kollektív öntudat forrása lett, hiánya a frusztráltság érzését erősítette. A jelenkori vagy a valamikori államiság napjainkban is nélkülözhetetlen feltétele a közép-európai etnikai közösségekben annak, hogy nemzeti identitással rendelkezzenek.

2. A nemzet szakrális konstrukciója a 19. században

A politikailag vezetett nemzeti tematika kettős (diszkurzív és szocializációs) arculata a 19. században alapozódott meg a nemzetfogalom kidolgozódásával és a nemzeti közösség konstrukciójával. A nemzeti kultúrák, identitások és prototípusok Európaszerte – így nálunk is – ekkor alakulnak ki. A nemzeti kultúra intézményesül, a nemzet szakralizálódik, és formálódik a modern, integratív erővel rendelkező nemzettudat. A haza ekkor alakul át a nemzet közös kulturális terévé.⁸ A modern nemzeteszme a maga szimbolikus közösség-szervező erejével bizonyos fokig a vallás szerepét veszi át, ha más logika szerint is működik.⁹ Ahogy a magyar himnusz szövege is tanúsítja, a nemzet sorsa, múltja és jövője is isteni akarat függvénye (ahogy az egyes ember sorsa is), amelyet kollektív bűnök és erények befolyásolnak.¹⁰

A nemzeti kultúra intézményrendszere a dualizmus korában épült ki. Ez az intézményrendszer biztosította, hogy a nemzeti kánon – amelynek alapjait még a 19. század közepső harmadának tudományos, kulturális és politikai élete vetette meg – fennmaradjon, tovább formálódjon és beépüljön a nemzettudatba. A nemzet szakralizációjában a nemzeti kánonnak kitüntetett szerepe van, hiszen a bizonyosságok és az evidenciák birodalma. Alapvetően a múlttól szól a jelennek, de a jelennek is helye van benne, amennyiben összekapcsolódik a múlttal vagy értelmeződik általa.

A modern magyar nemzettudat és a „magyar” auto-sztereotípiája a reformkorban született meg,¹¹ de a dualizmus idején csiszolódott ki. A honfoglaló magyarokról, a nomád, szabad vándorlás koráról, a Kárpát-medence meghódításáról, a „kalandozásokról” szóló toposzok a magyar nemzet „régiségének” képét, az uralkodásra való képesség, a bátorság és a kulturális magasabbrendűség mítoszát erősítették.¹² A magyar nemzeti kánon toposzainak – hasonlóan más nemzeti kánonok toposzaihoz – az volt a funkciójuk, hogy a nemzet ideologikus képét rajzolják fel (Szegedy-Maszák, 2001). Az irodalom nemzetinek tekintett jellemvonásokkal felruházott típusok megalkotásával járult hozzá a nemzeti kultúra építéséhez.¹³ Mint Euró-

pában sokfelé, úgy nálunk is nagy szerepe volt a nemzeti identitás kialakulásában és a nemzeti prototípusok kicsiszolódásában az idegen elnyomás elleni harcnak.¹⁴ A nemzeti közösségekben végbement auto- és heteroreflexív folyamatok lehetőséget kínáltak a kollektív önmeghatározások számára a másokkal való összehasonlításra, a hasonlóságok és a különbözőségek megfogalmazására.¹⁵

A nemzeti kánon szövedékét egymásra rakódó, egymáshoz kapcsolódó, egymást erősítő toposzai alkotják, amelyek a nemzeti kultúra részeivé válva a politikai és a nemzeti szocializációban élnek tovább. Ezt a szövedéket jeles személyiségek, események, emlékhelyek, történetek, mondák, eposzok, legendák, szimbólumok és szimbolikus tárgyak, irodalmi, zenei és képzőművészeti alkotások, épületek, intézmények, képzetek, válság- és dicsőségnarratívák alkotják. Fontos részét képezik a nemzeti kultúrát megtestesítő intézmények¹⁶ és a nemzeti jelképek, így a himnuszok is, amelyek az államiságot és a nemzet összetartozását fejezik ki.¹⁷

A nemzeti kánont a mítoszteremtés folyamata is gyarapítja. A 19. század a nemzeti ébredés, a nacionalizmusok születése és a mítoszteremtés nagy korszaka. Ekkor formálódtak kerek egészé értelmiségek közreműködésével és váltak a nemzetre vonatkozó tudás részeivé a máig legismertebb nemzeti mítoszok. A nemzet eredetét, kiválóságát, más népek között elfoglalt rangját, jeles képviselőinek értékeit a mítoszok kész, megszerkesztett, érzelmi és hitalapon megközelíthető egységekként „vizszik be” a kollektív emlékezetbe. A kanonizációhoz az irodalom azzal járult hozzá, hogy művekké formálta a történelmi emlékezésben sokszor töredékesen fennmaradt mondákat, legendákat, történeteket (vagy éppen új legendáriumot írt), valamint, hogy nemzeti önkifejezési és önértékelési sémákat rögzített.¹⁸ A nemzeti identitás szempontjából máig alapműveknek számító költemények, verses eposzok, regények, zeneművek a 19. században születtek meg.¹⁹

A nemzeti kánon szövedékének a mértékadó személyiségek is részét képezik. Ilyenek a „nagy magyarok”: a múlt emblematikus személyiségei, a magyar függetlenség vezetői, a prosperitás korszakainak uralkodói, a nemzeti mártírok, költők, írók, művészek, felfedezők. A példaértékű személyiségek alakja mélyen beivódik az egymást követő nemzedékek azonosságtudatába. Versek, drámák, irodalmi művek, tudományos elemzések, tankönyvek, zeneművek és szobrok gondoskodnak fennmaradásukról. Utcák és intézmények őrzik nevüket. A 19. század mértékadó személyiségei (Széchenyi, Petőfi, Kossuth, Arany és Deák) a magyarság jellegzetes képviselőiként is be-

épültek a nemzeti kánonba. Az emblematicus személyiségek a pozitív nemzetkép megtestesítői, abszolút tekintéllyel rendelkező képviselői. A hozzájuk kapcsolódó nemzeti attribútumok önállóan élnek tovább.²⁰

A nemzeti kánont a kultúr- és az oktatáspolitikai történelemből, a nemzeti kultúrából, az irodalmi, művészeti, tudományos, politikai és erkölcsi életművekből írta. Abban azonban, hogy mi kerüljön látókörükbe, az intézményesülő nemzeti tudományok: az irodalomtörténet-írás, a történettudomány és a néprajz értékítéletei játszottak meghatározó szerepet. A kanonizált értékek beépülését az identitásokba a modern közoktatás, a kulturális intézmények és a kultúra tömeges közvetítési formái (könyvkiadás, újságok, színházak) biztosították.

A nemzeti identitás formálásában a nemzeti kultúra önálló, korokon áthúzódó tényezőként, ugyanakkor a kor ízlésére, érzéseire, eszményeire, társadalom- és világképre rezonálva vesz részt.²¹ Az iskolai oktatáson keresztül teremt kapcsolatot a mindenkori jelen és az ilyenek vagy olyanak látni kívánt múlt között. A kultúra intézményeivel, alkotásaival, hagyományaival, elitjével, a közoktatás pedig a tantervekkel, olvasókönyvekkel, történelemkönyvekkel fenntartja a nemzeti kánont, kicsiszolja üzeneteit és új elemekkel gazdagítja. Tartalmai a családi szocializációban élnek tovább. Az új nemzedékek rendre megtanulják a kanonizálódott mondásokat, énekeket, verssorokat, szóképeket, jelszavakat, állandó jelzőket, amelyek aztán beépülnek nemzeti identitásukba.

A nemzeti kánon szövedéke a *hétköznapi kanonizációban* nemzeti autosztereotípiákkal, a társas kapcsolatokat érintő hagyományokkal és rítusokkal (a kommunikáció, az étkezés, az öltözék, az érintkezések, az ünneplések, a viselkedésmódok magyarosnak tekintett sajátosságaival) egészül ki. A nemzeti tematika aktivizálása, többszöri újrafogalmazása, napirenden tartása azért lehetséges, mert e szövedék részei, részösszefüggései vagy egésze mobilizálhatóak. Ennek hétköznapi alkalmi az aktuális eseményeket, jelenségeket és folyamatokat értelmező diskurzusok; különleges közösségi alkalmi az évfordulók és az ünneplések. Ilyenkor nagy jelentősége van a nemzeti reprezentációnak: a zászlónak, a címernek és a himnusznak, mivel a nemzeti egység és az összetartozás érzését, a közös múlt és a hazafiság kanonikus értékeit idézve mozgósító erővel is rendelkeznek (Csepeli-Örkény, 1996).

3. A nemzeti kánon közvetítésének intézményesülése

A nemzeti kánonnak mind a szocializációs folyamatok, mind pedig a nemzeti tematika megkonstruálása szempontjából nagy jelentősége van. A politikailag vezetett nemzeti tematika épít a nemzettudat látens, a szocializációban továbbhagyományozódó, kanonizálódott struktúrájára és továbbépíti ezt. Ahhoz azonban, hogy a nemzeti tematika felépüljön és a szocializáció hagyományos intézményei (a család és az egyházak) mellett önállóan is belépjen a szocializáció folyamatába, ki kell épülnie a modern társadalmak tudás-, információ- és véleményközvetítő rendszereinek is. E rendszerek kiépülése a dualizmus időszakára esik.

A tankötelezettség bevezetése, a közoktatási rendszer kiépülése és tantervi szabályozása a Monarchia Magyarországon biztosította, hogy a nemzeti kánon elsajátíttatása része legyen az iskola szocializációs tevékenységének. A nemzet történelmének, értékeinek, emblematisz személyiségeinek, szimbólumainak kanonizálódott szövedéke a tankötelezettségen alapuló iskolarendszer közvetítésével tudott eljutni a felnövekvő nemzedékekhez.

A nemzeti tematika felépülésének, politikai vezetésének és szocializációs tényezővé válásának előfeltétele az, hogy a társadalom tagjait bármelyik pillanatban könnyen el lehessen érni és meg lehessen szólítani. Ezt csak a modern társadalmi kommunikáció rendszerének kiépülése tette lehetővé.²² A tematika mediatiszálódása a dualizmus korában kezdődött. A széles publicitásra épülő, diszkurzív erővel rendelkező nemzeti tematikát a médiumok, plakátok, röplapok, szimbólumok, tömegdemonstrációk, politikai rendezvények, jelszavak, ünnepek, dekorációk és más kulturális termékek közvetítik. A sajtó, illetve a nyomdatechnika a 19. század harmadik harmadában már lehetővé tette, hogy a tematizált tartalmak sokakhoz jussanak el. Az 1880-as évektől a médianyilvánosság szerepe egyre nagyobb lett a tematizációkban. Az olvasás társadalmasodásával²³ ekkor a megértésnek már egyre kevésbé volt akadálya az írástudatlanság.²⁴

A nemzettel kapcsolatos tartalmak egyrészt a szocializációs ágenseken (az iskolán, az egyházon, a katonaságon, a sajtón) keresztül jutottak el a társadalom különböző csoportjaihoz, másrészt a kultúra intézményein, színterein, alkotásain, a kulturális élet szövedékén keresztül. Az iskola egyre többeket ért el, az egyházak szinte mindenkit, akik felekezetükhöz tartoztak, a katonaság pedig szinte minden sorköteles férfit. E három intézmény hatékonyságát csak fokozta, hogy szervezeten és tudatosan közvetíthettek az identitások szempontjából fontos tartal-

makat; hogy az iskolák egy része felekezeti fenntartású volt; valamint, hogy az oktatás szabályozásával, a tantervekkel, a tankönyvekkel és az oktatás ellenőrzésével az állam szabályozni tudta az iskolai állampolgári szocializáció tartalmát és formáját. Az egyházi iskolák szerepe a kiegyezéstől 1948-as államosításukig jelentős volt, mivel az alsófokú iskolák többsége egyházi fenntartású volt.²⁵

A nemzeti tartalmak közvetlen politikai megjelenítésére, szimbolikus reprezentációjára és társadalmi visszacsatolására a magyar választási rendszer sajátosságai²⁶ miatt kevesebb lehetőség volt. Ilyen lehetőséget jelentettek a választási kampányok, a nemzeti ünneplések (például Ferenc József magyar királlyá koronázása, a millennium stb.) és a nemzeti történelem és kultúra emblematisz alakjaihoz kapcsolódó események (Kossuth temetése, Rákóczi hamvainak hazahozatala Törökországból, Munkácsy Mihály, Jókai Mór temetése stb.). Március 15-ét az 1848–49-es szabadságharcot leverő Ferenc József nem nyilvánította hivatalos nemzeti ünneppé.²⁷

A nemzeti szocializáció legfontosabb formális színtere a tankötelezettség bevezetése és a közoktatási rendszer kiépülése óta az iskola. A soknemzetiségű Magyar Királyságban az állam számára az iskolarendszer kínálta a legtöbb lehetőséget az állampolgári magatartások formálására. A nemzeti szocializáció egyik eszköze az oktatási nyelv szabályozása volt. Ez a politikai nemzet koncepcióján alapult, amelyben helye volt az anyanyelvi iskolázás jogának.²⁸ A másik eszköz a nemzeti kánon oktatási intézményesítése és iskolai közvetítésének biztosítása. Ennek eredménye a kötelező irodalmi, történelmi és földrajzi iskolai tananyag.²⁹ A kiegyezés után a közoktatási rendszer alapvető célja volt, hogy elősegítse a magyar nemzetállam megteremtését, és egységes nemzeti kultúrával és identitással rendelkező állampolgárokat neveljen. Ebben kiemelt szerepe volt a történelem, a földrajz és az irodalom oktatásának. A tanulók ismereteket szereznek az országról; egész életükre beléjük vésődnek a kötelező versek, megtanulják a himnuszt és azt, hogy kik testesítik meg a legfontosabb hazafias erényeket. Az iskolai nemzeti szocializáció jelentősége abban rejlik, hogy az iskola az ismereteket értelmezve, értékelő sémákban, kész világgépekbe helyezve közvetíti.

A nemzeti kánon toposzainak fennmaradását tankönyvek, iskolai ünnepélyek, segédanyagok, szöveggyűjtemények,³⁰ szemléltetőképek biztosították. Ez utóbbiaknak különösen nagy jelentőségük volt akkor, amikor a vizuális megjelenítés lehetőségei még korlátozottak és költségesek voltak. A szemléltetőképek mélyen rögzültek a diákokban.³¹ A nemzeti kánon a történelmi

hősök idealizált bemutatásával mintákat közvetített a hazafias viselkedéshez; a jeles történelmi személyiségek, uralkodók megrajzolásával a nemzeti büszkeséget táplálta. A kiegyezés utáni tankönyvek megalapozták a magyar történelem eseményeihez kapcsolódó értékeket.³² Erős érzelmi töltéssel jelenítették meg azokat a nemzeti hősokeket és példaképeket, akik a kövendő erkölcsi normákat képviselték (Unger, 1976: 41).

A nemzeti szocializáció másik alapvető intézménye a család. A családi szocializáció jelentősége a nemzeti kánon intézményesülésével nőtt meg. Az iskolai szocializáción maguk is átessett szülők tovább tudják szóni a nemzeti kánon szövedékét, és le tudják fordítani a benne közvetített makrovilágot a mikrovilág szintjére: személyesen átélhetővé tudják tenni. Tovább tudják adni a családtörténetet, az egyéni tapasztalatokat, a közösségi eseményeket. A család elsősorban a hétköznapi életvilág evidenciáin keresztül formálja a nemzeti identitást, a társadalmi méretekben szervezett intézmények pedig a nemzetre, mint közösségre vonatkozó, a hétköznapiság fölött álló ismeretek, értékek és normák közvetítésével, amelyek átszivárognak a családi szocializációba. A nemzeti szocializáció akkor a legsikeresebb, ha a családi és az intézményi szocializáció kiegészítik egymást, és a magán- és a közösségi történelem között összhang van.

A magyar nemzeti kánon szempontjából a 19. században két eseménynek volt kiemelkedő jelentősége: a családtörténetekben élő 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak, valamint a millennium állami megünneplésének.

Március 15-e a 48–49-es eseményekben részt vevők és a rokonszenvezők összetartozásának kifejezéséeként vált nemzeti ünneppé, függetlenül a hivatalos álláspontoktól. Az eseményekhez fűződő viszony a megélt történelem részeként, a családi szocializációban élt tovább; a forradalom és szabadságharc irodalmi feldolgozása a személyes vagy családi érintettséget és illetékességet helyezte szélesebb, általánosabb – nemzeti – keretbe. Az 1848–49-es események ugyanakkor a magyar nemzeti összetartozás és a republikánus alternatíva felvillantása mellett a nemzetiségekhez való személyes viszony alakításában és a nemzetiségek iránti érzelmek alakulásában is szerepet játszottak, hiszen a szabadságharcban a nemzetiségek egy része Ausztria szövetségeseinek, az osztrákok ellen harcoló magyarok ellenfeleinek bizonyult.³³

A millenniumi ünnepléssorozat aktivizálta és magas hőfokon tartotta a nemzethez tartozás érzését, és az ünneplésekkel, megemlékezésekkel, építkezésekkel, kiadványokkal, műalkotásokkal, látványosságokkal, a nemzeti kultúra bemutatásával

pozitív értékek együtteseként jelenítette meg a közepes méretű birodalom élén álló magyar nemzetet. Ekkor már kiépült az országban a modern nyomtatott sajtó rendszere; a vasúthálózat lehetővé tette, hogy az országos napi- és hetilapok, valamint folyóiratok mindenhová eljussanak, az erőteljes urbanizáció pedig együttjárt a helyi újságok kiadásával. A millenniumi kiállításra való készülődés, a kiállítás visszhangja, majd utóélete, az építkezések, a népi kultúra felfedezése, a historikus festészet a közepesen nagy nemzet öntudatát táplálták.

A 19. század végére szakralizálódott a tragédiák ellenére is dicsőséges magyar nemzet képe. A hős, lovagias, a térség vezetésére alkalmas nemzet előkelő helyet foglalt el a népeket, etnikai csoportokat hierarchikusan elrendező tudásszociológiai konstrukcióban. Ez a szakrális kép tört össze az első világháború vereségével.

4. A nemzet politikai fogalma a dualizmus korában

Az 1867-es kiegyezéssel³⁴ Magyarország nem nyerte el ugyan teljes függetlenségét, de a nemzet előtt kitérültek a szabadság kapui: relatív önállósága, saját országgyűlése és közigazgatása lett. Szinte valamennyi 1848-as követelés teljesült. Nem volt többé akadály a polgári állam kiépülésének. Ferenc József osztrák császárt 1867 júniusában magyar királlyá koronázták, és a nemzeti ügyekről, a politikai szabadságról, a függetlenségről és a magyar államiság kérdéseiről immár nemcsak a vármegekben folytak nyilvános politikai diskurzusok, hanem az országgyűlésben is: a kiegyezéspárti „67-esek” (a Deák-párt, majd 1875-től a Szabadelvű Párt) és a teljes függetlenséget követelő „48-asok” (a Függetlenségi Párt) közötti végeláthatatlan vitákban.

A nemzet politikai fogalmának felépítéséhez a formális politikai intézmények keretei között zajló folyamatok mellett a véleményformáló tekintélyek, vezető politikusok nem formális vagy félformális keretek között (például pártklubokban) elhangzott gondolatai, valamint a sokak számára mintát jelentő dzsentri hivatalnokréteg nézetei is hozzájárultak. A nemzetpolitikai elképzelések multiplikálásáról és értelmezéséről a napi sajtó gondoskodott. A korszak szépirodalmának pedig számottevő része volt a nemzettel kapcsolatos elképzelések kontextualizálásában.

A korszak állameszménye a magyar politikai nemzet fogalmán alapult.³⁵ Az 1868-as nemzetiségi törvény „politikai nemzet” a magyar nemzetet értette, melybe beletartoznak a más

nemzetiségűek is; mindenki, akire az állam szuverenitása kiterjedt, azaz magyar állampolgár.³⁶ E fogalom bevezetése azt a célt szolgálta, hogy kifejeződjék: Magyarország a Habsburg-uralkodóházzal szerződött, nem az uralkodóház „örökös tartományai-val”, tehát az uralkodóházzal szerződő fél sem lehet területi egység (Gángó, 2003: 4028).

A nem magyar etnikai közösségek tagjai mint egyének váltak az államalkotó nemzet tagjaivá. Ezt a nemzetmodellt azonban a politika nem tudta vonzóvá tenni számukra. A nemzetiségi törvényt nem követte a nemzetiségek politikai egyenjogúságának kiteljesítése, és elmaradt a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a politikai (választójogi, oktatásügyi stb.) megalapozása. Az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni.

A modern nemzettudatok kialakulása idején a dualizmus kori Magyarországon már készen voltak mind az állampolgárságon alapuló jogi-politikai, mind pedig a nyelvi, vallási, származási, kulturális azonosságtudat elemeiből építkező nemzet modelljének fogalmi keretei. Ezek nyitottak voltak egymás irányában, ami sokak számára tette lehetővé az asszimilációt is, de – mint ahogy ezt az új, önálló államok létrehozására irányult törekvések is mutatták – a külön nemzettudat megerősödését is. A Monarchia polgárosodó, dinamikusan fejlődő, mobil világában az egyéni életutak nem ritkán az egyik nyelvi-etnikai csoportból a másikba vezettek.

Az etnikai és az állampolgársági nemzetfogalom között még nem húzódott áthághatatlan szakadék. A nemzeti identitás nem esett feltétlenül egybe az állampolgársággal, de nem is zárta ki azt. Nemcsak a magyar nemzet, mint „olvasztótégely” történelmi emlékei és bizonyítékai éltek elevenen, hanem a különböző nyelvű és származású, közös hazában élő csoportok összetartozásának tudata is. Ebben a kettős modellben – már csak a modernizációs folyamatokkal és a mobilitással összefüggésben is – volt helye az etnikai identitás szándékolt váltásának: az asszimilációnak, ahogy ezt a zsidóság asszimilációja vagy Budapest magyar nyelvű várossá válása is jól mutatja, de a disszimilációnak is. Kétségtelen azonban, hogy Ausztriában az osztrákok, Magyarországon a magyarok érezték a leginkább otthon magukat. Jászi Oszkár megfogalmazásával „a dualizmus a németek uralmát jelentette Ausztriában és a magyarokét Magyarországon” (Jászi, 1986: 93). Voltak, akik elleneztek az egyre erősödő asszimilációs elvárásokat, de a közhangulat a magyarosítás mellett volt. Az asszimilálódni nem akaró, saját nemzetállam-

mal nem rendelkező kisebbségek identitásában azonban egyre kevésbé volt helyük a magyar államon belüli közösség tradicionális elemeinek.³⁷

1875 után³⁸ három irányban is változtak a magyar államnemzettel kapcsolatos elképzelések.

a) Felerősödött az államnacionalizmus és felerősödtek az asszimilációs törekvések. A kormányzat mindinkább a kultúrnemzeti koncepció jegyében őrködött a magyar nyelvhatárokon³⁹ és készítette el az ország etnikai és anyanyelvi térképét (Keményfi, 2001: 67). A nemzetiségi, valamint a modernizációval együtt járó feszültségek politikai kezelését a magyar kultúrfölény hangoztatása és a szupremácia fenntartásának igénye jellemezte.⁴⁰ A tisztaeszlári vérvádperrel⁴¹ tematizálódott a vallási alapú antiszemitizmus. A per után, 1883 októberében Istóczy Győző képviselő megalapította az Antiszemita Pártot. Ez kezdeti sikerei után (1884-ben még 17 képviselője jutott be a parlamentbe) néhány év múlva kimúlt ugyan, de pusztá léte, kiadványai⁴² és megnyilvánulásai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági alapú antiszemitizmus a politikai diskurzus önálló témája legyen és a zsidóság asszimilációja megkérdőjeleződjön. Azt, hogy a látens antiszemitizmus bizonytalan politikai helyzetekben könnyen válik nyílttá, először (de a magyar történelemben nem utoljára) az 1919-es Tanácsköztársaságot követő fehérterror bizonyította.

b) A dualizmus politikai nemzetfogalmán, amely az 1848-as áprilisi törvényeken (ez pedig a liberális nemesség reformkori nemzetfogalmán) alapult,⁴³ repedések mutatkoztak. Felszínre kerültek az elsősorban a dzsentrik által vallott, tradicionális (a nemesség nemzetalkotó és közjogi szerepén alapuló) nemzetfelfogás és a nemzetiségek jogi, gazdasági és kulturális egyenrangúságával járó fejlődés perspektívái közötti ellentétek.⁴⁴ Az előbbi felfogás politikai nyomatékát alapvetően a választójog korlátozottsága adta, amely megakadályozta a politikai nemzetfogalom gyakorlati érvényesülését. A választójog 1874-es átalakítása nyílt választásokat írt elő és szűkítette a választók körét: 1874-től 1917-ig 6 százalék volt a választók aránya a korábbi 7 százalékhoz képest, a világháború előtti évtizedre már messze lemaradva ezen a téren a nyugat-európai országoktól (Kövér, 2004: 115). A választójog merevségéből következően a parlamenti képviselők többsége,⁴⁵ a minisztériumi főtisztviselők többsége és a vármegyei közigazgatási főtisztviselők többsége nemes volt (Kövér, 2002: 113–125).

c) A Magyar Királyság területén élő népek⁴⁶ körében is megnőtt a nyelvi-kulturális elkülönülésen alapuló nemzet híveinek

aránya és a saját, önálló nemzetállamhoz való tartozás igénye (Katus, 1988: 1003–1063). A szaporodó konfliktusok (az általános választójoggal, az iskolai oktatás nyelvével, a nemzetiségi nyelvhasználattal, a nemzetiségi pártok alakításával kapcsolatban) kiélezték a magyarok és a nem magyarok viszonyát. A nem magyar nemzetiségűek mindinkább elutasították az állampolgárságot is figyelembe vevő hivatalos magyar nemzetkonceptiót, amelyben csak a magyar politikai nemzetnek volt helye, mivel ebben alattvalói státusuk kifejeződését látták.⁴⁷

A magyarok és nem magyarok nemzeti identitásának⁴⁸ megerősödése ösztönzőleg hatott a történelmi eredetkutatásokra és a nemzeti identitás kifejeződéseit kereső historikus festészetre, szobrászatra, nemzeti formákat kereső iparművészeti törekvésekre is. A századvég a néprajzi, nyelvi, népzenei és népköltészeti örökség felfedezésének, a nemzeti stílusú építészet és zeneművészet megteremtésének az időszaka. Ugyanakkor nagy kihívást is jelentett a művészek számára a nemzeti kultúra formálásának és a nemzeti identitás befolyásolásának lehetősége.⁴⁹

A századvég a szabadelvű korszak hanyatlását, a liberális eszmék vonzerejének csökkenését, a Szabadelvű Pártban a konzervatívok megerősödését, majd az 1906-os választásokkal a Szabadelvű Párt önálló kormányzásának végét és a párt megszűnését jelentette. A társadalmi struktúrában végbement változások, a társadalmi különbségek látványos növekedése, a szociális feszültségek, a nemzet fogalmának értelmezésében szaporodó származási elemek, az urbanizációval járó kulturális folyamatok és a növekvő elégedetlenség kedveztek a radikálisabb társadalmi magyarozatoknak. Új pártok léptek a politika színpadára: 1890-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1894-ben a liberalizmussal szembeálló és antiszemita Katolikus Néppárt. A huszadik század első évtizedében átrendeződtek a politikai hangsúlyok, a dzsentri eredetű középrétegek körében a konzervatív eszmék hódítottak, erősödött az antiszemitizmus, kiélezték a társadalmi és nemzetiségi ellentétek. A politikai nacionalizmus erősebb és radikálisabb lett.⁵⁰ Ugyanakkor a szociális konfliktusok éleződésével és az elégedetlenség durva elfojtásával párhuzamosan a szervezett agrár- és munkásmozgalom is erősebb lett.

A századforduló időszakában mind nagyobb lett a szakadék a politikailag kultivált nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között. A nem magyar nemzetiségűek több jogot, területi autonómiát akartak. Ha politizáló elitjeik körében nem is volt általános az önálló nemzetállam célja, egyre kevésbé volt elfogadható számukra a magyar politikai nemzet

gondolata. A magyarok és a nemzetiségiek között erőteljes választóvonalnak bizonyult, hogy a magyarok nemzettudatában meghatározó szerepet játszott az ezeréves magyar államiság, míg a nem magyarokéból értelemszerűen hiányzott a saját államiság mozzanata. A nemzetiségek elitje mindinkább realitásként számolt a saját nemzetállammal. Azok az értelmiségi elképzelések, amelyek a soknemzetiségű monarchia helyett egy, az államok és a népek egyenrangúságán alapuló államszövetségben látták a megoldást (Kossuth dunai konföderációs terve és Jászi Oszkár államszövetségterve) nem kaptak sem politikai, sem társadalmi támogatást. Az önálló állammal nem rendelkező népek önmeghatározási törekvéseiben a jogi-politikai definíálás iránti igény egyet jelentett a saját nemzetállam megteremtése iránti igénnyel.

5. A nemzeti tematika első újrafogalmazása: a két világháború közötti időszak

A) A NEMZETFOGALOM ETNICIZÁLÓDÁSA

A politikai összeomlással, területi és népességvesztéssel járó első világháborút követően a magyar nemzet korábbi szakrális konstrukciója összetört. A háború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság,⁵¹ a vörös- és a fehérterror, majd a trianoni békeszerződés sokkja⁵² kiélezte a nemzeti problematika kérdéseit. A háborús veszteségek, a területek kétharmadának elvesztése, a gazdasági válság, a megszálló román hadsereg szisztematikus rablásai⁵³ és a jóvátételi kötelezettség⁵⁴ gazdaságilag lehetetlenítették el az országot (Romsics, 2001: 154–174). Az elcsatolt területeken élők elvesztették magyar állampolgárságukat. A világháború, a területvesztések, a forradalmak, a terror és az ellenforradalom a társadalmat anómiás állapotba sodorták. A nemzeti tematika „kinyílt”, a korszak területi revízióra törő politikájának egészét áthatotta a nemzet szakrális rekonstrukciójának törekvése. Ehhez szükség volt a nemzeti tematika politikai újrafogalmazására.

A békeszerződés szembenálló felei a nemzetkonceptiók két különböző modelljét képviselték. A döntéshozók által újjárajzolt Közép-Európa térképén a nemzeti hovatartozás másodlagos volt az államok határainak a meghúzásában. A másik oldalon viszont azok álltak, akiknek a nemzeti identitása – legyenek bár vesztesek vagy nyertesek – alapvetően a nyelvi és kulturális együvé tartozás érzéséből táplálkozott. Az új határok kényszerítő erővel kérdőjelezték meg a magyarok előtt a korábbi állam-nemzet-paradigma érvényességét.

A békeszerződés kielégítette a nem magyar nemzeti identitással rendelkezők saját nemzetállam iránti igényét, sőt még annál többet is.⁵⁵ Ugyanakkor erőszakot követett el a magyar nemzeti identitással rendelkezőkön azzal, hogy az eredetileg ugyancsak a kultúrnemzet-koncepció jegyében szerveződő, de a megalakulásuk után már másfajta legitimitásszükségletekkel rendelkező – a politikai nemzet konstrukcióján alapuló – államok polgáraivá tette őket.⁵⁶ Az új, államnemzeti ideológia lesz majd az úgynevezett utódállamok politikai gyakorlatában a kisebbségi jogok korlátozásának az alapja, amennyiben a többséghez tartozókat tekintik az államalkotó nemzet részeinek és az egyéni szabadságjogokat helyezik előtérbe. A magyarok identitásában – akár a magyar állam, akár pedig a szomszédos államok területén éltek – az országhatárok átrajzolása után szétvált az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. A Trianon utáni Magyarország nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén lett: a lakosság 89,6%-a volt magyar anyanyelvű. A történelmileg, nyelvileg és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet felfogásával azonosultak, mivel állampolgárságuktól független nemzeti identitásukat csak így tudták megvédeni.

Az első világháború lezárásával Magyarországon nem volt többé perspektívája a megelőző időszakra jellemző kétféle nemzetfogalom nyitott és kényelmes kölcsönhatásokon alapuló viszonyának. Az államnemzeti gondolatkör elvesztette politikai realitását. Az új helyzet rákényszerítette az új hatalmat a nemzet újrafogalmazására. Az új helyzet azonban továbbra sem vezetett a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a felfogásához.

A magyar nemzet politikai koncepcióját a veszteségek és a fenyegetettség érzése motiválták. Kizárólagossá vált benne az etnikai hovatartozás szempontja. A középnemzettudatot defetista kisnemzettudat, az 1920-ban önálló államisághoz jutott szomszéd népek (románok, szlovákok) iránti negatív érzelmek és a „csak magunkra számíthatunk” érzése váltotta fel. A közelmúlt (a háború és a forradalmak) és a jelen interpretálása⁵⁷ etnicizálódott. A győztesek és a vesztesek konfliktusa a magyarok és a nem magyarok különbözőségeként, konfliktusaként, illetve a zsidóság ármánykodásának eredményeképpen jelent meg a közgondolkozást jelentősen befolyásoló művekben.⁵⁸

A politikai élet középpontjába a trianoni döntés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek. Az államhatalom egy olyan politikai osztályra támaszkodott, amely e sérelmek megítélésében egységes volt, és amelynek a nemzeti kérdésekben számottevő társadalom-lélektani támogatottsága volt.⁵⁹ A rendszer politikai kohézióját a revízió reménye jelentette. A sérelmi

politikából következően a politikai elit nem a valós erőviszonyokra és nem a reálpolitikára helyezte a hangsúlyt,⁶⁰ hanem a hajdani nagyság visszaállíthatóságára, illúziókban ringatva a társadalmat és elutasítva a rész megoldásokat (például az etnikai alapú revíziót). A revíziós törekvések az elcsatolt területek visszaadását ígérő tengelyhatalmak felé vezettek.⁶¹

A nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult. Összhangban volt vele mind a nemzetpolitika, mind a politikai szocializáció rendszere, mind pedig a közhangulat.⁶² A tematika vezetése az állam kezében összpontosult, és áthatotta a legkülönbözőbb társadalmi diskurzusokat.

A korszak kultúrpolitikája erőteljesen meghatározta az iskolai nemzeti szocializációt, és eredményesen támaszkodott az egyházak szocializációs tevékenységére.⁶³ A katolikus és a református egyház meghatározó személyiségeinek (különösen Prohászka Ottokár katolikus püspök és Ravasz László református püspök) élénk közéleti szereplései és nemzettel kapcsolatos publikációi egyfajta legitimációját jelentették a nemzeti szocializáció állami modelljének. Az államilag vezetett nemzeti tematikával összhangban a politikai szocializációban mindenekelőtt a politikai jelenben szétválasztott, de múltjával, kultúrájával és virtuális politikai reményeivel együvé tartozó magyar nemzet fogalma dolgozódott ki, amely őrizte ugyan az államnemzetiség nyomait, amennyiben a múltbeli államiság volt kiinduló pontja, de alapvetően kultúrnemzet-fogalom volt. Ebben már nem volt, nem lehetett meghatározó helye az állampolgárok jogi egyenlősége elemének.

B) NEMZETKÖZPONTÚ IDEOLÓGIÁK

A két világháború között a politikai nemzetfogalom bipoláris alá alakult. A „magyar” az ellenséges érzülettel vagy legalábbis averzióval megközelített „nem magyartól” való különbözőségben nyert értelmet. A nemzetfogalomhoz markáns külső és belső ellenségek: az utódállamok, a kommunizmus, a zsidók (illetve a kommunizmussal azonosított zsidóság) tartoztak, és felerősödtek a veszélyeztetettségre, fenyegetettségre utaló elemek.

A két világháború között valamennyi szellemi-politikai irányzat igazságtalannak tartotta a trianoni döntést, és szükségesnek látta revízióját.⁶⁴ A legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező az irredentizmus volt. A nemzeti problematika minden politikai tényezőt foglalkoztatott, mindegyik jelentősnek tartotta és szinte minden témában megkerülhetetlen volt. Összekapcsolták a társadalmi fejlődés, a modernizáció és a

Nyugathoz való viszony kérdéseivel. Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák–Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalom-lélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált. A revízióra önerőből így nem volt semmi esély, csak a nagyhatalmak támogatásával.

A békeszerződés igazságtalanságaiból következett, hogy minden irányzat legfontosabb politikai célja a revízió volt.⁶⁵ Az irányzatok között három szempontból voltak különbségek:

1. *a történelmi és a társadalmi felelősség kérdésében* (az uralkodó osztály felelőssége a nemzetet ért bajokért és az olyan problémákért, mint a parasztság helyzete, a szegénység, a birtokrendszer feudális szerkezete; a zsidóság szerepe az urbanizációban, a gazdasági és a kulturális életben);

2. *a „kiút” kérdésében* (a nemzetközi orientáció; a munkások, a parasztság, illetve a nemzeti értékek szerepe a kívánatos változásokban; a „harmadik út”) és

3. *társadalomfilozófiájukban* (melyik társadalmi réteget tartották alapvetőnek; mivel magyarázták a társadalmi elmaraottságot; milyen volt a viszonyuk a szomszéd népekhez és államokhoz; a zsidókhoz és a Nyugathoz).

A szellemi élet abból a szempontból polarizálódott, hogy különböző irányzatok milyen prioritást tulajdonítottak a nemzeti problematikának. Egyesek ideológiájában a nemzeti probléma meghatározónak bizonyult, míg más esetekben (például a baloldali és a polgári radikális ideológiában) megőrizte relatív önállóságát a társadalmi kérdések mellett, vagy éppen alárendelődött nekik. Különbségek voltak abban is, hogy mennyire állt ideológiájuk középpontjában a területi revízió, milyen érvek alapján tartották szükségesnek és milyen mértékben.⁶⁶

Két, társadalmi recepcióját tekintve számottevő *nemzetközpon-tú ideológia* fogalmazódott meg markánsan: a Horthy-kurzus hivatalos ideológiája és ennek sajátos értelmiségi kritikája, a népi írók, a népiesek ideológiája.⁶⁷

Konzervatív keresztény nemzeti ideológia. A rendszer ideológiájának középpontjában a nemzeti probléma állt. Téma-konstrukcióit a következő sajátosságok jellemezték:

a) A trianoni határok előtti Magyarországot jelenítették meg korábbi egységében és korabeli veszteségeivel, illetve elérendő célként megfogalmazott, jövőbeni újabb egységében.

b) Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma közötti korábbi nyitottság megszűnt. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturális, nyelvi és történelmileg összetartozó embereket jelentette.

c) A „magyar” fogalmába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfű Gyula,⁶⁸ Prohászka Ottokár katolikus püspök, Szabó Dezső,⁶⁹ Németh László,⁷⁰ Ravasz László református püspök.⁷¹

d) A kurzus folyamatosan fenntartotta a revízió eszméjét („*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*”; „*Magyarország nem volt, hanem lesz*”; „*Lesz magyar feltámadás!*”) és az egy nemzet–egy állam gondolatát („*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarországot feltámadásában*”). Ezt nemcsak a hatalom kiváltságos helyzete tette lehetővé, hanem az a társadalmi támogatás is, amelyet nemzetfelfogása élvezett. A társadalompolitika alapvetően a trianoni trauma meglovagolására és egyfajta fájdalomkultusszá való alakítására épült, nem pedig a feldolgozására és a társadalmi terápiák kidolgozására. Ezzel a rendszer a saját külpolitikai mozgásterét is gúzsba kötötte: leszűkítette a területvesztések problémájának megoldásának lehetőségeit és a számításba jöhető partnerek körét a bécsi döntéseket meghozó tengelyhatalmakra.

e) Az ideológia lényegéhez hozzátartozott a faji, kulturális és gazdasági indíttatású antiszemitizmus és a zsidóság bűnbakként való megjelenítése. A konzervatív keresztény nemzeti ideológiát valló hatalom a zsidóságot felelősnek látta a nemzeti tragédiák bekövetkeztében, és egyre támogatta az antiszemitizmus legitim kereteit. 1920-tól kezdődően a társadalom legszélesebb köreiben legitimálódott az antiszemita beszédmód és a hétköznapi antiszemitizmus, amelyre aztán jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938-tól az egymást követő zsidótörvények.

f) A keresztény nemzeti ideológia fő társadalmi bázisát a „keresztény, úri középosztály” képezte. A vele azonosulók a nemesi származású vagy a nemességhez értékrendje és mentalitása révén kötődő keresztény magyar középosztályt tartották a nemzet meghatározó rétegének. A magyar történelemben mindenekelőtt a magyar nemesség történelmét látták.

Ez az ideológia nem annyira a szociális és strukturális, mint inkább a gazdasági és a kulturális bajokra reflektált. *Külső felelősöknek* a trianoni döntést meghozó nagyhatalmokat, *belső fe-*

lelősöknek a „nemzetietlen” (zsidó) tőkét, *külső ellenségnek* a szomszédos országokat tartotta. A nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita, liberális vagy szocialista zsidókat, továbbá mindenkit, akik nem nemzetközpontú eszmei irányzatokkal azonosultak, *külső és belső ellenségnek* egyaránt látták. Bár ennek az ideológiának a megfogalmazói Trianon miatt csatlódtak a Nyugatban, fenntartották a kurzus nyugati (elsősorban olasz és német) orientációját. Ebben több tényező is szerepet játszott: a gazdasági nehézségek (a korábbi gazdasági struktúra felbomlása a területvesztésekkel és az 1929–33-as gazdasági világválság), a történelmi hagyományok (Magyarországot nem pusztán csak a nyugati kereszténység részének, hanem a védőbástyájának tekintették), a politikai érdekek (a revízió nemzetközi támogatását elérni) és (a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatokból és „az ellenségeim ellenségei a barátaim” logikájából is táplálkozó) szovjetellenes megfontolások.

A „keresztény kurzus” ideológiai alapvetője 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival és hitszónokként is sokakra volt hatással. Jelentős szerepe volt abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált, és hogy a közgondolkodásban a társadalmi jelenségek könnyen fogyasztható értelmezési sémáival bővült. A keresztény nemzeti ideológia jegyében tevékenykedtek az 1918. október 31. után sorra alakult fajvédő szervezetek⁷² és pártok⁷³ is. Ezek a szervezetek a társadalom legkülönbözőbb rétegeire támaszkodtak.⁷⁴ Elsősorban a középrétegekre volt befolyásuk, amely tagjaik társadalmi és politikai státusán, döntési lehetőségein keresztül éppúgy érvényesülhetett, mint mintaközvetítő szerepén.⁷⁵

Népi írók ideológiája. A húszas évek végére kibontakozó falukutató mozgalom és a harmincas években színre lépő népi írók ráirányították a figyelmet a cselédek, napszámosok, zsellérek nyomorúságos életkörülményeire és kiszolgáltatottságára. Szociográfiáik a közügyek iránt érdeklődő olvasók számára pontos képet nyújtott a parasztság tényleges helyzetéről.⁷⁶ A szociográfiák sajtóvisszhangja ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetről való gondolkozásban a parasztságnak meghatározó helye legyen, ha ez a korszak rendies, az agrárreformot elodázó társadalmi gyakorlatát lényegesen nem is változtatta meg. A népi írókra nagy hatással voltak a szellemi elődjüknek tartott Szabó Dezső nézetei, aki a parasztságban látta a magyarság megújulásához szükséges őserőt, Szekfű Gyula történelmi hanyatlásértelmezései, valamint Karácsony Sándor írásai és pedagógiai tevékenysége.⁷⁷

A népiek meghatározó részesei voltak a nemzeti alkatról folytatott diskurzusoknak. Ideológiájuk a falukutató mozgalom és a

szociográfiai irodalom tapasztalataira épült. Plebejus és antikapitalista alapokon való opponálása volt ez a keresztény nemzeti ideológia társadalomképének. A Horthy-rendszerhez való viszonyuk a tulajdonviszonyokkal és a parasztság helyzetével való elégedetlenségükön alapult. A nemzettel és a reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket a magukat népieknek tartó, nagy szociális érzékenységgel rendelkező írók, történészek, újságírók egyfajta küldetéstudattól hajtva fogalmazták meg írásaikban. Szemükben a parasztság számított a nemzetfenntartó erőnek, hiteles képviselőinek pedig a parasztsághoz vagy származásilag, vagy gondolatilag, de mindenképpen érzelmileg kötődő „népi értelmiségiek”. A történelmet nem annyira a magyar nemesség, mint inkább a magyar nép történetének látták. A „nép” fogalma egyszerre volt szociológiai, politikai és ideológiai fogalom.⁷⁸ Ideológiájuknak a pánszláv és a pángermán veszély egyaránt része volt. A modernizáció problémáit egy sajátos „magyar modell”, a „harmadik út” megtalálásával kívánták megoldani, amely elképzeléseik szerint egyúttal egy új, a népi kultúrában gyökerező, államilag támogatott magyar nemzeti középosztály kialakulását és megerősödését is eredményezte volna. A korszak jobb- és baloldali társadalmi reformkoncepcióinak megfelelően a népiek társadalomképe is markáns ellenségkép köré szerveződött. Esetükben ez a magyarországi polgárság meghatározó részét alkotó zsidó és kisebb részben német származású polgárság volt, sajátosan egyesítve így a baloldali ideológiákra jellemző osztály- és a jobboldaliakra jellemző származási jegyeket.

A nép írók értelmiségi mozgalmában több árnyalat volt egymás mellett a kommunista szimpatizánsoktól (Darvas József) és a szocialisztikusabb elképzelések felé hajlóktól (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Veres Péter) a harmadik utasokon (Németh László) át a szélsőjobb felé hajlóig (Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza, Sinka István). Sokan sokfelé indultak el.⁷⁹ Többségük antiszemitizmusát és németellenességét kizsákmányolás- és polgárellenességük, a liberalizmussal szembeni ellenérzésük és a parasztsághoz való kötődésük éppúgy táplálta, mint nemzetfelfogásuk, a magyar népről és kultúráról alkotott képük és a szociális feszültségek megoldásával kapcsolatos elképzeléseik. Szociográfiáik, regényeik, verseik, publicisztikáik jelentősen befolyásolták értelmiségi olvasóközönségük társadalomképét, nemzetfelfogását és a zsidósághoz való viszonyát. Szerepük volt a faji alapú szociálpolitika eszméjének politikai és közgondolkodásbeli megalapozásában. Írásaikkal, a társadalmi diskurzusokban való erőteljes részvételükkel társadalomkritikai attitűdjük ellenére is egyfajta szakmai, írástudói támoga-

tást nyújtottak az államilag vezetett nemzeti tematikához és az antiszemitizmus társadalomlélektani legitimitásához.

C) A NEMZETI TEMATIKA SZEREPE A POLITIKAI ORIENTÁCIÓKBAN

Ahogy láttuk, a két világháború közötti időszakban két, a közgondolkozást markánsan befolyásoló nemzetközpon­tú ideológia is megfogalmazódott: előbb a keresztény nemzeti ideológia, majd a harmincas évekre a népiek ideológiája. Ezek közül az állam a keresztény nemzeti ideológiát tette a magáévá.⁸⁰ Ennek társadalmi recepcióját a korszak egész politikai szocializációs intézményrendszere biztosította, míg a népi írók nemzettel kapcsolatos elképzelései inkább egyfajta alternatív értelmiségi kultúráként voltak jelen a korszak eszméinek piacán.

Mind a keresztény nemzeti, mind pedig a népi ideológia a kultúr­nemzet-kon­cepció kifejtése volt, ha más-más elemekkel és hangsúlyokkal is. Mindkettő egyaránt nyitott volt az antiszemitizmus irányában. Paradox módon a keresztény nemzeti ideológia minden konzervativizmusa ellenére is egyfajta „nyugati orientációt” képviselt (ebben a külpolitikai érdekek is szerepet játszottak), míg a népiek antifeudalizmusuk és szociális érzékenységük ellenére is a Nyugattól való divergencia jegyében értelmezték az ország helyét Európában.

A népiek konstruálták meg ideológiai ellenlábasként az „urbánusok” csoportját, amelynek éppen azt vetették a szemére, hogy modernizációs koncepciójuk a nyugat-európai modell követésén alapul, eszmerendszerük nem a nemzeti sorskérdések körül szerveződik, maguk pedig érzelmeikben és kultúrájukban nem eléggé magyarok. A népies-urbánus megosztottságként számon tartott (és a pártállami időszakban is tovább élő, majd a rendszerváltás után is feléledő) értelmiségi polarizációban fogalmazódott meg az a kép a nem magyar származású, nem „népben-nemzetben” gondolkodó, baloldali vagy liberális és rendszerint zsidó származású „urbánusokról”, amely a nyolcvanas évek végén a „népi gondolat” újra felbuk­kanásával együtt reinkarnálódott Magyarországon.

Az államilag vezetett nemzeti tematika egyfajta orientációs tengely volt a politikai térben. Hatékonyságát az biztosította, hogy a kultúrpolitika, az oktatáspolitika és a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos jogalkotás (beleértve ebbe a zsidótörvényeket is)⁸¹ a társadalmi gyakorlat szintjén nyomatékosította a politikai diskurzusok tematizációit. A törvények szentesítették a különböző származású állampolgárok egyenlőtlenségét, és indoklásukban támaszkodtak a keresztény nemzeti ideológia téziseire, valamint hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre”.⁸²

6. A nemzetkép módosulása a két világháború között

A) A NEMZETI TEMATIKA AZ ÁLLAMHATALOM SZOLGÁLATÁBAN

A Horthy-rendszer legitimitását a választójog sajátos felfogásából⁸³ következően a parlamenti váltógazdaság hiánya,⁸⁴ az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása⁸⁵ korlátozta. A korlátozott legitimitás⁸⁶ egyrészt erősítette a hatalomgyakorlás nemzet általi legitimálásának igényét. Másrészt kedvezett a politikai diskurzusokban konstruálódó nemzeti tematika előtérbe kerülésének, valamint a tematikát multiplikáló társadalmi bázis megerősödésének. A világháború, a forradalmak és a területvesztések után politikailag felértékelődött a nemzeti egység fenntartásának szükségessége. Ebben megnőtt a szerepük a politika és a közigazgatás közvetlen illetékességi területén kívül eső tényezőknek: az iskolai nevelésnek, valamint a kulturális életnek és a társadalmi szervezeteknek.

A Horthy-korszak társadalompolitikájának története a nemzeti tematika története is. A rendszer iránti politikai lojalitás alapvetően a hatalom által keményen kézben tartott nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett.⁸⁷ A korszak meghatározó vonása volt, hogy az állami szinten vezetett nemzeti tematika kiegészült a különböző értelmiségi csoportok nemzeti tematizációival.

Az államilag vezetett nemzeti tematika a politikai revízió eszméjére épült. Az iskolarendszerre és az egyházakra támaszkodott, és a politikai szocializáció egész rendszerét áthatotta. A politikai szocializáció legfontosabb színtere az iskola és a templom volt, de a nemzeti identitás formálásában szerepet vállaló tényezők között társadalmi mozgalmakat, egyesületeket is találunk. Közülük szervezettsége, illetve taglétszáma miatt a cserkészlet és a fiúk kötelező félkatonai kiképzését végző levente-mozgalom mellett az egyházi ifjúsági szervezetek (a Magyar Katolikus Diákszövetség, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége és a református Soli Deo Gloria) szerepe volt a legfontosabb.

1. Jelképek, szimbólumok. A nemzeti tematika az államhatalom jelképrendszerében is kifejeződött. A hatalom elsősorban a dicsőséges régmúlt szimbólumaival igyekezett magát megjelölni, a kontinuitást hangsúlyozni és saját, nemesi ihletésű nemzetképét közvetíteni. Ezt fejezték ki a Horthy reprezentatív szerepléseit kísérő katonás vonások (bevonulása 1919. november 16-án altengernagyi ruhában, fehér lovon Budapestre,⁸⁸ majd bevonulásai a visszacsatolt területekre; az állami parádék külsőségei; a kard szimbolikus használata stb.), az állami proto-

kollban megőrzött nemesi hagyományok (a díszmagyar ruha viselete), a megszólítások hierarchiájának szigorú továbbélése és a vitézi cím bevezetése. A Horthy által alapított, beszédes elnevezésű vitézi rend a vármegyei vitézi székekkel és élükön a kapitánnyal és a vitézi bandériumokkal egyszerre utalt a mintául szolgáló rendi világra, a katonai és a nemesi rend hierarchikus viszonyaira és a politikai elit feudálisztikus társadalomképére. A nemzet mitizálásának részét képezte a „magyar” vidék és az „idegen” főváros szembeállítás is. Különösen az első évekre volt jellemző a „bűnös főváros” képének erősítése az „ártatlan nemzet” ellenében.⁸⁹ Az állam a formákkal is törekedett a magyar történelem legrégebbi időszakára visszavetített nemzeti nagyság mítoszának őrzésére (Horthy különvontát Turánnak hívták, ezen érkezett a húszas években a vitézi avatásokra; a csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott magyar tankokat Toldinak és Turánnak nevezték).

2. *Kultúrpolitika.* A „kis nép vagyunk, amely elsősorban a szellemiekben hivatott nagyot alkotni” felfogás jegyében a kultúrpolitika a bethleni konszolidáció részeként a trianoni veszteségek utáni magyar nemzeti öntudat helyreállítására⁹⁰ nagyszabású közoktatási és közművelődési programba kezdett. A program gróf Klebelsberg Kunó nevéhez fűződik, aki 1922 és 1931 között volt vallás- és közoktatási miniszter.⁹¹ Klebelsberg Bethlen Istvánnal együtt az a meggyőződés vezette, hogy a politikai demokrácia bevezetését neveléssel kulturális és szellemi téren kell előkészíteni, és először a nemzet kulturális szintjét kell felemelni. Sajátos konzervatív reformkoncepció volt ez, mely a magyar kultúrfölény igazolására törekedve a kultúra eszközeivel próbálta elősegíteni a magyar nemzeti identitás újjászületését, a válságok utáni stabilizációt és a társadalmi modernizációt.

A program egyfajta intellektuális és érzelmi ellenszere hivatott lenni a korábbi gazdasági és politikai szerep elvesztése miatti kollektív frusztrációknak, ugyanakkor a helyzet megváltoztatása szempontjából kívánatosnak tartott iskolai szocializáció tartalmát és eszközeit is befolyásolta. Klebelsberg az oktatási rendszer egészének megreformálására törekedett. Célja a nyolcosztályos népiskola volt.⁹² Az oktatásügyi beruházások jelentőségét jól mutatja, hogy kilencéves minisztersége alatt egységes, korszerű építészeti tervek alapján összesen ötezer népiskolai objektum,⁹³ három új egyetem (a debreceni, a szegedi és a pécsi), és több kutatóintézet létesült. Nemzeti nevelési koncepciója szerint a politikai demokrácia előfeltétele a kulturális demokrácia. Úgy vélte, hogy az iskola a hazafias és valláserkölcsi neveléssel, valamint kötelességtudatra való neveléssel tudja

biztosítani a felnövekvő nemzedékek „magyar életre való céltudatos előkészítését”⁹⁴ és azt, hogy majd később ki lehessen terjeszteni a politikai jogokat. Az iskolák számára egységes nevelési szellemet, egyfajta politikai szocializációs programot határozott meg. Ebben minden bizonnyal más országok nemzeti öntudatra való nevelési gyakorlata is mintául szolgált.⁹⁵ Az oktatásügy egészét áthatotta a hazafias és keresztény szellemű⁹⁶ nevelés eszméje. Klebelsberg iskolai nevelési koncepciójához jól illeszkedett az ifjúsági iskolán kívüli nevelésének hasonló koncepciójára épülő magyar cserkészmozgalom.

3. *Irredenta mozgalom.* A teljes revíziót követelő irredenta mozgalom társadalmi mozgalomnak indult.⁹⁷ Mivel a kormány politikai mozgástere szűk volt, támogatásával különböző egyesületek vállalták fel, hogy hangot adjanak a területi revízió követelésének. A mozgalom a kormány meghosszabbított kezeként képviselhetette mindazt, amit a kormányzati politika nyíltan nem vállalhatott fel. Állami támogatása, gondolati sémáinak, himnuszának,⁹⁸ jelképeinek, jelmondatának⁹⁹ állami segítséggel történő társadalmi elterjesztése és az iskolai szocializációba való beemelése biztosította, hogy az irredentizmus elemei beépüljenek a magyar nemzeti kánonba.¹⁰⁰

A mozgalom célkitűzéseit jelvények, plakátok, képeslapok,¹⁰¹ szobrok, dalok, indulók terjesztették. A húszas évek elejétől a trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek különböző, félhivatalos ünnepekkel,¹⁰² nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki, amelyek közvetlenül is alkalmat szolgáltattak a békeszerződésre való emlékezésre (Zeidler, 2003).

A húszas évek elejétől egyre több irredenta köztéri emlékművet állítottak fel. Budapesten a Szabadság téren állították fel az elcsatolt területeket szimbolizáló Nyugat, Észak, Kelet és Dél allegorikus szobrokat, valamint a Magyar fájdalom szobrát, és elkészült a Magyar igazság kútja (Zeidler, 2003). A határ menti településeken trianoni kereszteteket állítottak, a harmincas évek végére pedig már minden ötödik településen országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására (Zeidler, 2003). Az utcák és terek neve gyakran utalt az elcsatolt területekre vagy éppen olyan személyiségekre, akik a revízió eszméjét képviselték vagy támogatták (Horthy, Bethlen, Apponyi Albert, illetve Mussolini, Rothermere, majd Hitler). Horthy személyi kultusza az irredentizmus rendíthetetlen képviselőjének képén alakult.¹⁰³ A tárgy kultúrára is rányomta bélyegét az irredentizmus. Töviskoszorúval övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. A Trianon-ellenes érzelmeket kifejező alkotások¹⁰⁴ (versek, elbeszélések, filmek, dalok),

emlék- és használati tárgyak, játékok¹⁰⁵ piacképeseknek bizonyultak: a mindennapi önkifejezés részeként a társadalmi élet egészében jelen voltak (Zeidler, 2003).

B) A NEMZETI IDENTITÁS FORMÁLÁSÁNAK INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A nemzeti szocializáció szempontjából különösen nagy jelentőségük volt a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását tudatosan befolyásolni kívánó intézményeknek: az iskolának, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalomnak, valamint az 1921-es, úgynevezett testnevelési törvénnyel létrehozott, majd 1926-tól aktívan működő, a 15–21 éves fiúk számára kötelező leventeintézménynek.¹⁰⁶

1. *Irredenta nevelés az iskolában.* A két világháború között a nemzeti kánon az irredentizmus által szállított új elemekkel bővült. Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria” és „non”, azaz háromszoros nem) megszületett a *Nem, nem, soha!* jelmondat. A Magyar Hiszekegy című vers első szakasza 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor („*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában*”). Az elszakított országrészeket ábrázoló térképek és tárgyak, az elszakítás fájdalmát megjelenítő metaforák (Zeidler, 2001 és 2003) beépültek a nemzeti kánonba.¹⁰⁷

Az iskolai nevelés középpontjában az irredentizmus ápolása állt.¹⁰⁸ A tankönyvek a területi integritás mellett szóló történeti, jogi, földrajzi, gazdaságpolitikai, erkölcsi és kulturális érveket közvetítették. Azt sugallták, hogy a Nyugat egyenletes fejlődését a Keletről jövő támadásokat felfogó magyar állam biztosította, és hogy a nemzet a korábbi katasztrófákból is talpra tudott állni (Unger, 1976: 93–96). Az irredentizmussal iskolai dolgozatok foglalkoztak, pályázatok és érettségi tételek témája volt.¹⁰⁹ Irodalmi esteken, iskolai ünnepélyeken hangzottak fel az irredenta versek és dalok, az iskolák irredenta és revizionista szervezetek számára gyűjtöttek. Az osztálytermekben a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzi térképe függött. A füzeteken, a ceruzákon és az osztályterem falán a „Nem, nem, soha!” jelmondatot lehetett olvasni, mellette, a falon az elcsatolt területek vármegyéből származó földet tartalmazó, turulmadaras emlékplakett függött.¹¹⁰

2. *Cserkészmozgalom.* A két világháború között több ifjúsági mozgalom is volt.¹¹¹ Az intézményes politikai szocializációban azonban az iskola mellett a cserkészzetnek¹¹² volt a legnagyobb szerepe. Az állam közvetlen támogatását élvezte, az államilag

vezetett nemzeti tematikára rezonált, ugyanakkor az iskola-rendszerrel összefonódó, önkéntességen alapuló, sokrétű tevékenységet folytató mozgalom volt, amely elsősorban a középrétegek gyermekeinek szocializációjában játszott szerepet. Az 1909-től¹¹³ Magyarországon is gyökereket eresztő és a húszas években felvirágzó mozgalomban markáns állampolgári eszmény fogalmazódott meg, amely lényegesen különbözött a cserkészlet világpolgáreszményétől, ugyanakkor összhangban volt az államhatalom által kívánatosnak tartott állampolgári eszménnyel. A cserkészlet ennek az eszménynek a társadalmi megvalósítására törekedett.

Az állampolgári nevelés befolyásolására irányuló mozgalom¹¹⁴ elsősorban a fiúkra épült.¹¹⁵ Hatékonyságának strukturális és fejlődéslélektani okai voltak. A cserkészlet jól felépített (órs, raj, csapat, kerület, szövetség) és életkorilag tagolt (8–12 év között: farkaskölyök, apród, kiscserkész; 12–18 év között: jelölt, majd cserkész; 18 év felett: öregcserkész) szervezet volt. Hierarchikus vezetése (órs-, raj- és csapatvezető, segédtsízt, cserkésztsízt, vezetőtsízt, csapattsízt, főcserkész), szervezett vezetőképzése,¹¹⁶ formalizáltsága (egyenruha, próbák, fogadalomtétel, törvények, zászlóavatás, jelvények, táborok, jelszavak stb.), ellenőrzési rendszere (éves munkaterv szerinti elszámolás, a csapatok pontozása) és jól kiépített, országos struktúrája optimális feltételeket biztosított a nevelési célok megvalósulására. Önkéntessége és eszmeiségének kidolgozottsága, az a tény, hogy a csapatok többségét oktatási intézmények tartották fenn, valamint, hogy a cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy¹¹⁷ volt, ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a szocializáció hatékony intézménye legyen. A közös tevékenységek és beszélgetések fejlődéslélektani szempontból az eszmék iránt legfogékonyabb életkorban elégtették ki a fiatalok közöség iránti vágyát. Az eszmeiség formálásában és multiplikálásában szerepet játszottak a cserkészlapok és kiadványok is, valamint a cserkészlettel kapcsolatos cikkek.¹¹⁸

A magyar cserkészmozgalom sokat emlegetett eszménye az „emberebb ember, magyarabb magyar” volt. Jelentős pedagógiai mozgalom is volt, amelynek nevelési koncepciójára nagy hatással voltak a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a katolikus Sík Sándornak, a Magyar Cserkészszövetség elnökének és a református Karácsony Sándornak a nézetei, és amely összhangban volt Klebelsberg Kunó köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés.¹¹⁹ A tevékenységek fontos része volt a fizikai erőnlét és ügyesség fejlesztése, a gyakorlati munka, a természetjárás és a táborozás. A mozgalom a szabadidő eltölté-

sére pedagógiailag jól megtervezett, vonzó tevékenységeket és együttléteket kínálva, a cserkészvezetők és a cserkészek együttes cselekvésére épülve, markáns magatartásminták jegyében alakította tagjai személyiségét.

A cserkészek személyiségének formálása valláserkölcsi alapon történt. Erkölcsös életmódot, kötelességteljesítést, engedelmességet vártak el tőlük. A felekezetek törekedtek saját céljaik szolgálatába állítani a cserkészteket. Ez értelemszerűen az egyházi iskolákban sikerült a legjobban. A Magyar Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek.¹²⁰ A cserkészteket nemcsak a nevelés szellemisége révén kötődött az egyházakhoz, hanem intézményesen és ceremoniálisan is. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok, lelkészek végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a reggeli istentisztelet.

A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme” szolgálata állt. A cserkészteket az irredentizmus szellemében nevelték.¹²¹ A magyarság erkölcsi és kulturális újjászületését, az új magyar társadalom megteremtését várták tőlük.¹²² Az ünnepek, szónoklatok, sajtóbeszámolók a sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás” reménységeiként¹²³ emlegették őket (Ilyés, 2004). Az irredenta pátoz, a nemzeti önsajnálát, a harcos revansizmus és a hazafias önfeláldozás mintegy magától értődő kategorikus imperatívusza átította a magyar cserkész kultúra egészét.¹²⁴ Ugyanakkor a magyar cserkészteket a harmincas évek közepéig nyitott volt a nemzetközi kapcsolatokra és szolidaritásra is.¹²⁵ Ez a nyitottság a támogatást kereső kormány külpolitikai elképzeléseihez is jól illeszkedett.¹²⁶ A nemzetközi rendezvényeken a cserkésztekre egyfajta népi diplomáciai misszió várt (Ilyés, 2004: 34).

A magyar cserkészmozgalom nem politikai intézmény volt, de mélyen átította a politika, és mindig több szálon kapcsolódott a kormányzathoz. Nyíltan csak 1938 után politizált.¹²⁷ Társadalmi támogatottsága az első években nem volt olyan egyértelmű, mint kormányzati támogatása.¹²⁸ Azok pedig, akik már a kezdetekkor támogatták, sokféle, egymásnak ellentmondó elvárással közelítettek felé.¹²⁹ A bethleni konszolidáció előrehaladtával, különösen 1926 után már¹³⁰ az államhatalommal és a katolikus egyházzal jó kapcsolatra törekvő közép- és felsőrétegek is egyre inkább a mozgalom mellé álltak.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium korán felismerte a mozgalomban rejlő pedagógiai és politikai lehetőségeket, a Hadügyminisztérium pedig a katonaiakat.¹³¹ A törvénykezés és a kormányzat cserkésztelekkel kapcsolatos intézkedései nagymértékben elősegítették társadalmi beágyazódását. A cserkészteket

egy központból irányított, országos szervezete felülről, az államhatalom segítségével épült ki a keresztény-nemzeti társadalmi mozgalmak széles körű támogatása mellett (Gergely, 1998: 47–48). A cserkészethez személyesen is több politikus kötődött (Horthy Miklós, Teleki Pál, Klebelsberg Kunó). Szoros kapcsolatot jelentett a politikai osztállyal a cserkészek hazafias nevelése is, amely a nemzeti tematikára, a nemzeti érzületre, a politikai vezetés és a feljebbvalók iránti lojalitásra épült.¹³² A Magyar Cserkészszövetség vezetése az államhatalmi kötelékeken és sokrétű társadalmi támogatási rendszerén belül¹³³ egyszerre törekedett a mozgalom viszonylagos önállóságának megőrzésére, ugyanakkor az államhatalom, a politikai osztály, a vezetők, a hierarchia, a támogatók iránti lojalitás biztosítására.

A mozgalom társadalomképében nem volt helyük a reformoknak. A szociális nevelést a honismeret, a falukutató mozgalom, a népies gondolat, a néppel való együttérzés, a társadalomjobbító elkötelezettség és az erkölcsi és a kulturális megújulásba vetett hit táplálta (Várnagy és Páva, 1994).¹³⁴ A protestáns csapatokban a húszas évek elejétől megerősödött a népi kultúra iránti figyelem. Karácsony Sándor kezdeményezésére megindult a falujáró és népművelő regösmozgalom.¹³⁵ A falukutató irányzat a Felvidéken¹³⁶ és Erdélyben is jelentős volt. A Magyar Cserkészszövetség azonban minden erejével azon volt, hogy elejét vegye a falusiak nyomorúságos életéről szereshető tapasztalatok radikális értelmezésének (Gergely, 1998: 124–130).

A cserkészlet sokat tett azért, hogy a cserkészéletben a társadalmi csoportok közötti falak átjárhatóbbak legyenek, mint a cserkészleten kívüli életben. A mozgalmat meghatározó keresztény-nemzeti szellem, a végig jelenlévő antiszemitizmus, valamint a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésének célja azonban közvetlenül is, közvetetten is hozzájárult egy szegregációhoz: a zsidók és nem zsidók közötti fal mind magasabbra emeléséhez. 1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti összetételének szabályozására „*numerus clausus*” született.¹³⁷ A zsidó fiatalokat minden eszközzel megpróbálták kiszorítani, vagy legalábbis hátrányba hozni őket.¹³⁸

Az egymással rivalizáló katolikus és a protestáns ágak az antiszemitizmusban egyek voltak. A korszak nemzeti tematikájával összhangban „a zsidók” jelentették a mindig kéznél lévő bűnbakokat.¹³⁹ A cserkészmozgalom dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenségviziókat, amelyek a nemzeti tematika egészére jellemzőek voltak: a zsidókon kívül a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket”, a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek és

kiadványok, valamint a szervezeti dokumentumok egyenlőség-jelet tettek a zsidók és a nemzetietlenek, a zsidók és a vörösök, a zsidók és a kommunisták, a zsidók és a szabadkőművesek, a zsidók és az internacionalizmus közé.¹⁴⁰

A cserkészlet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakkendő, barna inges, liliumjelvényes cserkészek az ünnepek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, esetenként temetéseken, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak szoboravatásoknál, országzászló-állításoknál. A cserkészünnepek, zászlószentelések, fogadalomtétel, avatások a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekeggyel, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének¹⁴¹ nyílt fórumai voltak.

A húszas évek végére a Hadügyminisztériumhoz került leventeintézmény megerősödött. A cserkészletben is egyre láthatóbbá vált, hogy az eredeti, angol mintájú, romantikus és gyermekvilág-központú szemlélettel szemben áll egy német mintájú militarista szemlélet, amely a „nemzetvédelmi szolgálatra” való kiképzésben látja a mozgalom lényegét. A versengésből ez utóbbi került ki győztesen: a cserkészlet a harmincas évek elejétől fokozatosan militarizálódott.

A második bécsi döntés után a magyar cserkészlet végleg elszakadt eredeti embereszményétől, „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint” törvényétől, a mozgalom világbékét előmozdító szándékaitól és hagyományaitól.¹⁴² Alárendelődött a „nemzetvédelem” céljainak, a fő tevékenységgé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserkészletet, a cserkészeket „cserkészegyenruhát viselő honvédeknek” tekintették.¹⁴³ A vezetők a visszacsatolás nyomán „új honfoglalásról” beszéltek, amelynek jegyében sorra szervezték „magyarságtanulmányozás” céljából a felvidéki és erdélyi táborozásokat. A hazai cserkészszövetség kilépett a nemzetközi szövetségből.¹⁴⁴ 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból.

ÖSSZEGZÉS

A nemzeti tematika intézményes (államhatalom, pártok, tömegmédiá, közoktatás) és tudásszociológiai (nemzettudat, nemzeti identitás) alapjai a dualizmus korában épültek ki. Első megfogalmazására és a vele összhangban lévő intézményes szocializá-

ció kiépítésére az első világháborút követő időszakban került sor, amikor nemcsak az állami szuverenitás korábbi határai vesztették érvényüket, hanem az állam és polgárai közötti viszony is megváltozott.

A magyar nemzettudat alapsémáját a két világháború között az igazságtalan veszteség és a fenyegetettség érzése határozta meg. A nemzeti tematika ekkor vált alapvető identitástematikává. Sikerral vitt be a nemzeti kánonba a trianoni veszteségekkel és az irredentizmussal kapcsolatos új elemeket. Előtérbe kerültek a nemzeti önsajnálát korábban is meglévő toposzai („egyedül vagyunk a világban”; „mindenki ellenünk van”) és diabolizálódott az „ellenség” (a zsidók, a kommunisták, az utód-államok) víziója. Az államilag vezetett nemzeti tematika sikeresen épített erre az alapsémára.

1. *A nemzetkép megkettőződése.* A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek a szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élmenyei tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a jövővel kapcsolatos vágyak és a revízió fenntartása szempontjából volt fontos. A jelenben gyökerező, alapvetően sérelmekből és veszteségekből táplálkozó „kis nemzet vagyunk, de nem hagyjuk magunkat legyőzni” tudata mellett a nemzeti tematika fenntartotta a megelőző időszak közepes nagyságú nemzetének tudatát és az egykori Magyar Birodalom nagyságának emlékét.

Felerősödött a vesztes, de a reményt fel nem adó nemzet képe. A nemzet pozitív elemekből összerakott képe a múlttól és a vágyott jövőről szólt, a jelen nemzetképét a kollektív frusztrációk és a nevesített külső és belső ellenséghez való viszony rajzolta meg. A régi dicsőség emlékei a jövőbeni dicsőség elérhetőségébe vetett hitet erősítették.

2. *Geopolitikai frusztráltság.* A trianoni veszteségek nyomán a nemzet meghatározásában felértékelődött a geopolitikai dimenzió kettős – és egymással némileg ellentétes – értelemben is. Egyrészt a magyar kultúrfőlénybe vetett hit a térség vezető szerepére hivatott magyarságának tudatát erősítette. Másrészt a veszteségek politikai és társadalomlélektani feldolgozatlanlansága elmélyítette az idegenek gyűrűjében (a szláv tengerben, a germán áradásban), nyelvi, politikai, kulturális magányosságban küzdő magyarság képét. Ez a dimenzió is felbukkan majd a rendszerváltás utáni nemzeti tematikában.

3. *Nemzeti ressentiment.* A nemzettudat tartós részévé vált a kollektív frusztrációkra ráépülő sértettség, a ressentiment, amelyet az államszocialista időszakban majd új impulzusok táplálnak tovább a felszín alatt. A későbbi tematikában is rendre felbukkan majd a belső és külső ellenség, illetve a mindenkori „idegen”, akivel szemben értelmet nyer a nemzet mint közösség és mint egység.
4. *Spirituális dimenzió.* A Horthy-korszak sajátossága az is, hogy az államilag vezetett nemzeti tematikában a gazdasági elemek mellett a spirituális, nemzetkarakterológiai elemeknek is kitüntetett helyük van. A rendszerváltás utáni nemzeti tematikában újból megjelennek majd a magyarok lelki, szellemi, mentális attribúciói.
5. *Jelencentrikus történelemszemlélet.* A történelemhez való viszony – amely hagyományosan politikai kérdés volt Közép- és Kelet-Európában mindenütt – ugyancsak ekkor vált a magyar nemzeti tematika tartós elemévé. A történelmi előzményekre való hivatkozás és a történelmi diszkontinuitás az államszocialista időszakban játszik majd fontos szerepet a politikai rendszer visszamenőleges legitimitásának igazolásában. Az ezeréves magyar történelem folytonossága pedig a rendszerváltás idején, a jobboldali kollektív identitás egyik sarokpontjaként bukkan újból elő.

A nemzeti tematika a politikai gyakorlattal és szocializációs modellel összhangban több elemet is elmélyített és konzervált a nemzettudatban. A legfontosabbakat a következők alkották: a) az állampolgári egyenlőtlenség, b) a származás elsőbbsége a nemzet koncepciójában, c) a külső (a szomszédos országok és a nagyhatalmak) és d) a belső (a zsidóság) ellenség képe, valamint e) a magyarok ellen összeesküvő külső és belső ellenség ármánykodásainak következményeképpen elszenvedett kollektív sérelmek. A nemzetietlen vagy nemzetellenes ellenség konstrukciójában a zsidók egyúttal a kommunizmus reprezentánsai vagy éppen „szálláscsinálói” is voltak.

A második világháborúval a nemzeti tematikát vezető politika kudarcba torkollott. Több mint egymillió ember pusztult el; az ország romokban hevert; a párizsi békeszerződésekkel visszaállították a határokat; a társadalom egésze traumatizálódott. A két világháború közötti időszak nemzeti tematizációi azonban sok szempontból túléltek a korszakot. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1989–90-es rendszerváltással aktivizálódott e korszak nemzeti tematikájának több eleme is.¹⁴⁵ A rendszerváltás után is megmaradt a tematika jobboldali kötöttsége, ha a nemzet ellenségeinek és a baloldalnak a szövetségében a „szereplők” változtak is.

JEGYZETEK

- ¹ „Míg a politikai nemzet megvalósult politika, addig a kultúrnemzet a megvalósítás politikája” (Róna-Tas, 1996: 25).
- ² A politikai közösség „az a keret, amelyben az emberek »társadalommá« szerveződnek”, és amely „az állam mögöttes területe” (Kende, 1994: 446–449).
- ³ A 18. század elején a francia állam 25 milliós lakosságának majdnem a felét nem francia nyelvűek (bretonok, provanszálók, katalánok, okszitánok, flamandok, pikárdiaiak, baszkok, korzikaiak) alkották. Grégoire abbé híres felmérése szerint 1794-ben a 83 megyéből csak 15 lakói voltak teljes egészükben franciák. 6 millióan egyáltalán nem tudtak franciául, további 6 millióan pedig csak törve. A konvent ennek nyomán határozta el a lakosság nyelvi homogenizálását, a franciát téve meg az iskola, a közigazgatás és a hadsereg kötelező és kizárólagos nyelvének, és tiltotta meg a „patois-k”, a helyi nyelvek nyilvános használatát (Certeau–Julia–Revel, 2002).
- ⁴ A modern nemzet fogalma 1791-hez, a francia alkotmányhoz köthető, amelyben először kapcsolódik össze a szuverenitás és a nemzet.
- ⁵ „A nép, azaz a polgárok összessége (...) pontosan attól vált nemzetté, hogy a politikai közösségbe bekerült, s mint ilyen, kollektív szuveréné vált” (Kende, 1994: 451).
- ⁶ Ennek alapelvei fogalmazódnak meg az amerikai kongresszus *Függetlenségi nyilatkozatában* (1776. július 4.) és a francia nemzetgyűlés által kiadott *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatában* (1789. augusztus 26.).
- ⁷ A kritériumok természetesen változhatnak is. A kultúrnemzet klasszikus példájának számító Németországban például az 1999-ban elfogadott törvény lehetővé teszi, hogy a származási szempontok mellett a születés helye is számítson.
- ⁸ A magyar nemzeti filozófia szükségessége mellett érvelő Szontágh Gusztáv 1843-as definíciója szerint „a nemzet azon népesség összessége, mely közös független álladalom és haza által összekötve, önálló polgári társasággá alakult ’s történetileg mint egy erkölcsi személy, saját politikai életet él”. A honosítás és államalkotás révén válik a nép nemzetté; „csak a honosító népnek van saját nemzetisége, a többinek egyedül kölcsönzött, ráruházott” (idézi Percz, 2005: 146–147).
- ⁹ Benedict Anderson utal rá, hogy a vallásra jellemző sorsszerűség és véletlenszerűség helyett a nemzeteszmé a folytonosság és racionális történelem mentén szervezi a közösségi életet.
- ¹⁰ Kölcsey 1823-ban írott *Himnusza* (melynek alcíme: *A magyar nép zivataros századaiból*) a jövőt illető fohással kezdődik. A nyolc versszakból hat a múltat idézi fel. A befejező szakasz megint a jövőt illeti.
- ¹¹ A reformkor irodalmának szerves része volt a magyarokkal együtt élő nem magyarok – elsősorban a zsidók – szokásainak, vonásainak, habitusának, tevékenységének, észjárásának, nyelvhasználatának, a magyarokkal való kapcsolatának a bemutatása (Szalai, 2002: 7–97). A 19. századi magyar irodalomban gyakran találkozunk az osztrákok, szlovákok (tótok) és románok „prototípusaival” is.
- ¹² Dávidházi Péter például a reformkorban gyakori (ma már inkább ironikusan emlegetett) „párducos Árpád” kifejezés elemzése kapcsán megemlíti, hogy Vörösmarty a Zalán futásában 24 alkalommal használja a „párducos” jelzőt (Dávidházi, 2004).
- ¹³ 1820-ban jelent meg Katona *Bánk bán* című drámája. 1846-ban írta meg Arany János a Toldit, amely máig a legismertebb elbeszélő költemény.
- ¹⁴ Löfgren az „ösellenség” és a fenyegető szomszédos hatalmak ellenében formálódó nemzeti identitások elemzése során megjegyzi: nem véletlen, hogy „a skandinávizmus svéd specialitás lett”, mivel a többi országtól eltérően a 19. században a svéd nacionalizmus sem ösellenségre, sem fenyegető szomszédos hatalomra nem hivatkozhatott (Löfgren, 1989: 17).

- ¹⁵ „Ahhoz, hogy létrehozzunk egy jelképes közösséget, meg kell alkotnunk az identitás hordozóit, mégpedig a nemzeti küzdőtérben belül, hiszen csak így éberszethetjük fel az összetartozás érzését és a nemzeti programhoz való hűséget; ezt az azonosságtudatot azonban a külvilág számára is hirdetni kell” (Löfgren, 1989: 18).
- ¹⁶ 1808: gróf Széchenyi Ferenc megalapítja a Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat; 1825: gróf Széchenyi István megalapítja a Magyar Tudományos Akadémiát; 1840: a Nemzeti Színház létrejön; 1848: Széchenyi István jóvoltából elkészül a Lánchíd.
- ¹⁷ Csepeli György és Örkény Antal szerint a nemzeti himnuszok az államiság tartozékai. Létrejöttük háttérében az áll, hogy az államok keresik szociálpszichológiai helyüket az emberek tudatában, akik akár határaikon belül, akár kívül élnek. „A fővárosok, reprezentatív kormányzati épületek, emlékművek, nemzeti zászlók, különleges katonai egyenruhák, címerek, postabélyegek, bankjegyek, látható határjelzések és nemzeti ünnepek alkotják azt a nemzeti jelképegyüttest, ami nemcsak a polgárok öntudatosságának szintjét kell emelnie, hanem idegenek számára is jelölnie kell és láthatóvá tennie a nemzet létezését, valóságát” (Csepeli-Örkény, 1996: 4).
- ¹⁸ Vörösmarty *Zalán futása* című, a honfoglalásról szóló műve 1825-ben jelent meg. 1837-ben *Árpád ébredése* című darabja volt a Magyar Színház nyitó előadása, amelyben Árpád vezér Attila hun király örököséként jelenik meg. Vörösmarty művei nyomán terjedtek el az olyan keresztnévek, mint Árpád, Zalán, Csaba, Csongor és Tünde, Ilma, Dalma, Enikő, Hajna stb.
- ¹⁹ Így például Kölcsey *Himnusza*, Vörösmarty *Szózata*, Katona József *Bánk bánja*, Arany János *Toldija*, Petőfi János *vitéze*, Gárdonyi Géza *Egri csillagokja*, Erkel operái.
- ²⁰ Ilyenek szállóigékké vált mondásaik (Széchenyi: „nyelvében él a nemzet”), a személyükhöz kötődő képek („Nagy Lajos király idejében három tenger mosta Magyarország határait”), állandó jelzőik (Mátyás király, az igazságos, Széchenyi, „a legnagyobb magyar”, Deák, „a haza bölcse”), a nemzeti összetartozás élményét nyújtó, közhismert alkotásaik (Petőfi *Nemzeti dala*), illetve a róluk szóló dalok (Kossuth-nóta).
- ²¹ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* egyedülálló vállalkozásként mutatja meg ennek a nemzeti kultúrának a folyamattá válását, az alkotók és a művek saját korukhoz, koruk szellemiségéhez és elődeikhez való viszonyát, valamint a nemzeti önreflexióban játszott szerepüket.
- ²² E folyamat első szakasza az írott sajtó tömegessé válása volt, amelyet a közoktatási rendszer kiépítése és az írásbeliség elterjedése tett lehetővé a 19. század harmadik harmadában. A második szakasz a rádió elterjedése volt a két világháború között; a harmadik a televízió általánossá válásával kezdődött a második világháború után.
- ²³ A közoktatás az 1867-es népoktatási törvény nyomán vált általánossá; az elemi oktatás 1908-tól ingyenesé vált.
- ²⁴ 1867-ben, egy évvel azelőtt, hogy megszületett a kötelező alapiskoláztatást előíró népoktatási törvény, az ország 6–12 éves korú népességének 61 %-a nem járt iskolába. 1881-ben az újoncok 50,6%-a nem tudta aláírni a nevét (Pallas Nagylexikon). 1910-ben az analfabéták aránya már csak 18% volt a 10 éven felüli népesség körében, 1920-ban pedig már csak 13% (Polónyi, 2002).
- ²⁵ Amikor Eötvös József népoktatási törvénye 1868-ban életbe lépett és egy év múlva megjelent a kötelező népiskolai tanterv, még csak felekezeti fenntartású népiskolák voltak. Az 1898/99-es tanévben is csak a népiskolák 19,7%-a volt állami és községi fenntartású, az 1925/26-os tanévben a 31,1%-uk, 1934/35-ben pedig a 34,6%-uk (Mészáros, 1996: 7–12).
- ²⁶ 1848 után a népesség 7%-a rendelkezett választójoggal; arányuk 1874-től 1917-ig csak 6% volt. 1874-től nyílt választások voltak. A nők, a napszámosok és a cselédek nem rendelkeztek választójoggal (Kövér, 2004: 115). A válasz-

tőjog korlátozottsága azon a reformkori liberális logikán alapult, amelyet Szontágh Gusztáv 1843-ban úgy fogalmazott meg, hogy ha a politikai jogokat kiterjesztenék, az „országos ügyeket” nem a „nemzet felvilágosodott része” döntené el, „hanem a kiskoriák, a tudatlanság és az erkölcsstelenség” (idézi Mester, 2005: 143).

²⁷ Bár 1860-tól megünnepelték március 15-ét, Ferenc József csak 1898-ban megy bele abba, hogy az ötvenedik évforduló alkalmából – április 11-e (ami-kor V. Ferdinánd elfogadta a forradalom hatására született törvényeket) – nemzeti ünnep legyen. Ez az ünnep soha nem ment át a közgondolkodásba. Március 15-ét a törvényhozás csak Bethlen István miniszterelnök idején nyilvánítottá nemzeti ünnepé.

²⁸ Az 1868-as népiskolai törvény szerint a felekezeti iskolák maguk választották meg tanítási nyelvüket. A községi iskolákban a község valamelyik nyelvén folyhatott az oktatás, de ha a felsőbb osztályokban nem magyar volt az oktatás nyelve, kötelező tárgy volt a magyar nyelv is. Az 1869-es népszámláláson alapuló becslések szerint a tanköteles iskolások 48,7%-a magyar, 19,5%-uk német, 14,3%-uk szlovák és 11,4%-uk román nyelvű volt. A magyar nyelv 1879-től volt kötelező tárgy.

Az oktatás nyelvében az 1907-es Lex Apponyi jelentett fordulatot, amely az iskolák állami támogatását a magyar államnyelv tanításához kötötte. Ennek nyomán a felekezeti nemzeti iskolák állami iskolákká alakultak, hogy az állami támogatáshoz hozzá tudjanak jutni (Gyáni-Kövér, 2004: 155–156).

²⁹ Az egyházi és a világi népiskolák tantervei között nem voltak alapvető különbségek (Mészáros, 1996: 29–38).

³⁰ Ilyen például az az 1894-ben megjelent 632 oldalas versgyűjtemény, melynek sokat mondó a címe: *Magyarok hazája költők dalaiban. Hazafias költemények gyűjteménye*. Ez jól példázza, hogy a kortárs versek is a nemzet, a haza és a történelem romantikus felfogásában, de a reformkori toposzokat tovább éltetve születtek meg (Babik, 1894).

³¹ Érdemes megvizsgálni azt a hűz történelmi szemléltetőképet, amelyeket több évtizedes (!) előkészítő munka után – nem kis teljesítmény volt ez akkor – minden népiskolába elküldtek 1917-ben Gyulai Ágost néptanítóknak szánt magyarázataival (Lányi, 2003). A történelmi illusztrációk három csoportba oszthatók:

a) *A nemzet idegenek elleni hősiesség küzdelmei*: tíz kép (IV. Béla hazatér a tatárjárás után; a nándorfehérvári diadal; II. Lajos tetemének feltalálása; Szondi György; az egri nők; Zrínyi Miklós hősi halála; Budavár visszafoglalása a törököktől; Zrínyi Ilona; Rákóczi fejedelemmé választják; Kossuth Lajos Cegléden). A legérdekesebb a Budavár visszafoglalását ábrázoló kép. Budát nem magyar sereg foglalta vissza, de a kép központi alakja Petneházy Dávid, aki elsőként tűzte ki a vár falára „a diadalmas magyar zászlót”.

b) *A magyar múlt dicsőséges mozzanatai*: hat kép (Árpád pajzsra emelése; Asztrik püspök átadja Szent Istvánnak a koronát; Nagy Lajos elfogadja a lengyel koronát; Mátyás király Bécs előtt; Bethlen Gábor tudósai körében; a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása).

c) *A Habsburg-ház*: négy kép (a magyarok megalapozzák a Habsburg-ház nagyhatalmát; életünket és vérünket!; I. Ferenc József a koronázási dombon; Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál). Ezek a harcos, lovagias, uralkodó-jához lojális magyar nemzetet mutatják be, a Habsburgokat pedig vagy *magyar uralkodókként*, vagy olyanokként ábrázolják, akik a magyaroknak köszönhetik hatalmukat. Ezt a felfogást láthatóan az a Deák Ferenc és Eötvös József által kialakított koncepció határozza meg, hogy Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem Ausztriával. „*Ha Árpád vére, nemzeti fejedelmink családja kihalt is, s idegen származású királyok uralma alá került is a magyar, önértékét mégis méltán emelheti az a tudat, hogy későbbi királyait ő tette nagyhatalmúakká*” – szól Gyulai Ágost magyarázata.

- ³² Így nagyra értékelik a magyar nemzeti függetlenség jelentőségét; az 1848–49-es szabadságharcot jogos önvédelemnek és a nemzet hősiek küzdelmének látják, Kossuthot nemzeti hősnak; a Habsburg-házzal kapcsolatban pedig az egymásra utaltságot és az egyenlő felek közötti viszonyt hangsúlyozzák (Unger, 1976: 47–50.).
- ³³ Erre Rigó Róbert hívta fel a figyelmemet.
- ³⁴ „Magyarország ezzel mintegy cégtársává lett Ausztriának” – írja John Lukacs (Lukacs, 1996: 125).
- ³⁵ Ez a koncepció az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerezett, amelyet az 1868-as törvény megerősített: „a románok, a szlávok, a szerbek, az oroszok és a németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítható” (idézi A. Gergely, 1997: 47).
- ³⁶ 1868-ban, a nemzetiségi törvény előkészítése során a nemzetiségi képviselők a nyelvi és politikai egyenjogúság mellett alkotmányos garanciákat kértek arra, hogy a hat legnépesebb nemzetiség korlátozott autonómiát élvezzen a megerősített rendszer átalakításával. Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter az egységes magyar nemzetállam koncepciójából indult ki, ellenezte a kollektív jogok megadását, mert úgy vélte, ezek szétfeszítenék az állam területi egységét, és a „kikerekített” megyékre épülő közigazgatás akadályozná az asszimilációt. Ő annak volt a híve, hogy a nemzetiségek az egyéni szabadság, a jog-egyenlőség és a széles körű nyelvhasználat garantálásával, az egyesülési jog, a megyei és községi önkormányzat, a vallásfelekezeti autonómia révén teljes egyenjogúságot élvezzenek. Deák Ferenc pedig a magyar állami szuverenitás hiányából kiindulva a magyar politikai közösség fogalmát állította előtérbe. Javaslatára a törvény az „egy politikai nemzet” alapelvét rögzítette: „Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Így a megszülető törvényben a nemzetiségi kérdés csak a kulturális identitás és a nyelvhasználat kérdéseként jelent meg (Gángó, 2003: 4027).
- ³⁷ Jászi Oszkár, aki összekapcsolta a nemzetiségi kérdéseket az alkotmányjogi, közigazgatási és választójogi kérdésekkel és a demokratizálás hiányosságával, úgy fogalmazott 1918-ban, hogy Tisza Kálmán politikája „a nemzetiségi népet örökös kiskorúságban” tartotta, „a nemzetiségi középosztályt pedig, mint megbízhatatlan irredentista elemet” tartósan kirekesztette „az állami hatalomból és a vármegyei színekúrákból” (Jászi, 1984: 95).
- ³⁸ 1875-ben került hatalomra a Szabadelvű Párt, amely a Tisza Kálmán által vezetett Balközép és az addig kormányzó, de meggyengült Deák-párt egyesülésével jött létre. Bár az ellenzéki Függetlenségi Párt és a Konzervatív Párt képviselői is ott voltak a parlamentben, a kormányzó párt hegemoniája miatt Tisza 15 éves miniszterelnöksége gyakorlatilag parlamenti egypártrendszert jelentett.
- ³⁹ Keményfi Róbert mutatja be azt a töredékes, 1905-ös vagy 1906-os, Fejérvári miniszterelnökhöz címzett, a KSH-ból küldött feliratot, amelyben hivatkoznak egy miniszterelnöki megbízásra, hogy a hivatal „a nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatóságára és ezen terjeszkedés megakadályozásának céljaira (...) készítsen összeállításokat a magyar és nemzetiségi nyelvhatárokról” (Keményfi, 2001: 63).
- ⁴⁰ Ez még a politikai reformelképzelésekre is igaz volt, például a Wekerle-kormány választójogi minisztere, Vázsonyi Vilmos által 1918-ban beterjesztett, liberális indíttatású választójogi tervezetre is.
- ⁴¹ 1882 húsvétján Tiszaeszláron eltűnt Solymosi Eszter (a Tiszába fulladt), és Bary József vizsgálóbíró a helyi zsidókat vádolta rituális gyilkossággal. A vád

hisztérikus tömeghangulatot és antijudaista egyházi reagálásokat váltott ki. A vádlottakat bizonyítékok hiányában felmentették. Többek között a jogi védelmet ellátó Eötvös Károly tevékenysége és írásai, valamint Mikszáth Kálmán cikkei hívták fel a figyelmet arra, hogy ártatlan embereket vádolnak gyilkossággal.

⁴² Istóczy 1880 óta szerkesztette a *12 röpirat* című antiszemita folyóiratot.

⁴³ A liberális nemesség a reformkor óta a magáévá tette azt az eszmét, hogy a nemzet ereje megnő a kormányzattal szemben, ha a nemesi nemzetnél szélesebb: ha a jobbság is részét képezi, és ha a jobbság bizonyos jogokat kap. „Beemelték a népet” „az alkotmány sáncaiba” (illetve, a nép a forradalommal beemelte magát), és így az addig kiváltságot jelentő jogok (például a tulajdonjog) alapjogokká váltak.

⁴⁴ 1908-ban Ignotus a Nyugatban csokorba szedte, hogy „az utóbbi tíz évben” mi mindenre mondták, hogy nem magyar. „Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgó tőke. Nem magyar a szecesszió s a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremtették és alakíthatják intézményeiket, sőt szentségeiket is. S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becstület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen.” Ő úgy látja, hogy „mindezek a veszedelmek többnyire nem egyebek, mint vagy új gazdasági és társadalmi fejlődés követelése és kiütközései, vagy a magyarságba beolvadó idegen adalékok jelentkezései, vagy e két mozgatónak elvegyült megmutatkozásai. S itt a dilemma. Hogy hivatkozunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetlenebb feltételeit veszedelmeseknek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve?” (Ignotus, 1908).

⁴⁵ 1887 és 1910 között a képviselők 14%-a arisztokrata, 48%-a nemes volt (Kövér, 2002: 116).

⁴⁶ A századfordulón az ország összlakosságának 51,4%-a volt magyar. A Monarchia hivatalosan tizenegy nemzetiségéből hatnak volt vele egy nyelvet beszélő anyaországa.

⁴⁷ Annak ellenére így volt ez, hogy sok paraszti közösséget nem a nemzetiségi, hanem a nyelvi, illetve a felekezeti identitás tartott össze.

⁴⁸ A nemzeti azonosságtudat a kollektív identitástudat egy formája. Az etnikai azonosságtudattól eltérően „mindig közvetlenül kapcsolódik az államalkotás és az államok közötti párbeszéd problémáihoz” (Löfgren, 1989: 16).

⁴⁹ A nemzeti kultúrák felépítése a nemzet építésének folyamata. „A közös nyelven, közös múlton és jövőn túlmenően minden nemzetnek rendelkeznie kell nemzeti-népi kultúrával, nemzeti jelleggel és gondolkodásmóddal, nemzeti értékekkel, esetleg nemzeti ízléssel és nemzeti tájakkal (...), nemzeti mítoszokkal és hősökkel (antihősökkel is), és nemzeti jelképekkel (ideértve a nemzeti lobogót és himnuszot, valamint szent szövegeket, elképzeléseket stb.). Ez a nemzeti leltár javarészt a 19. században alakult ki, és a 20. században nyerte el végső formáját” (Löfgren, 1989: 14–15).

⁵⁰ „A tizenkilencedik század folyamán a hazafiság és a szabadelvűség csaknem mindvégig szövetségese volt egymásnak” – írja John Lukacs. 1900-ra azonban a modern nacionalizmus lassanként kiszorította a régebbi hazafiságot. (...) A nacionalizmus 1900 után Magyarországon is sokat veszített hazafias tartalmából, és mind erőteljesebb faji jelleget öltött (Lukacs, 1996: 198).

⁵¹ A budapesti dekorációk „egész rendszere határozottan jelezte, hogy a Tanácsköztársaság elutasítja a hagyományos nemzetfelfogást (az általa méltott

történelmi személyiségek szobrának eltakarásával), ezzel szemben az internacionalista proletárforradalmat hirdeti. Ez fejeződött ki a feliratokban, a vörös szín használatában, a vörös földgömbök, a katonafigurák, az egyszerre a munkára és a harcra utaló pörölyös munkásfigurák, valamint a diktatúra által kiemelkedőként értékelt történelmi alakok szobrainak felállításában” (Vörös, 2000).

- ⁵² Az ország területe 283 ezer km²-ről 93 ezerre, lakossága 18 millióról 7,6 millióra csökkent. A szomszédos országok fennhatósága alá több mint 3,3 millió magyar került, a magyar anyanyelvűek 40%-a. A gazdaság összeomlott. A Károlyi-kormány felhívása nyomán – hogy az új hatalomnak ne esküdjenek fel a magyarok – 1920 áprilisáig 250 ezer ember menekült a megmaradt területekre, főként állami tisztviselők, értelmiségiek, a középosztály mobilabb rétegei.
- ⁵³ A román csapatok leszerelték a legnagyobb hadiüzemeket, „vagonok százai-ban szállították Romániába az új termést, az állatállományt, az ipar és a közlekedés gépparkját” (Romsics, 2001a: 134).
- ⁵⁴ A békeszerződés a magyar állam minden vagyonát zárta. Az állam vagyona az elcsatolt területeken az utódállamok tulajdonába került; ez az állami vagyon nagyobb részét jelentette. Ugyanakkor a jóvátétel teljes egészében a magyar államot sújtotta. A békeszerződés a hadsereg létszámát 35 ezer főre korlátozta, megtiltotta a hadkötelezettséget, csökkentette a fegyvergyártást (Romsics, 2001: 148).
- ⁵⁵ Eredetileg Csehszlovákia is, Románia is, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is nagyobb területeket akart.
- ⁵⁶ Az elcsatolt területek lakosságának állampolgárságáról a békeszerződés úgy rendelkezett, hogy magyar állampolgárságukat elvesztve „annak az államnak az állampolgárságát szerzik meg, amely az említett területen az állami főhatalmat gyakorolja”.
- ⁵⁷ Az Új Nemzedék 1919. december 10-i száma szerint Horthy keresztényszocialista munkások előtt azt kérdezte: „mi szükség van a mi kis hazánkban annyi apró-cseprő pártra? Hiszen ma voltaképpen csak két irányzat van nálunk: nemzeti és nemzetellenes” (idézi Nyerges, 2005: 6).
- ⁵⁸ Például Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök írásaiban vagy Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című, az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló, többször is kiadott naplőregényében.
- ⁵⁹ Ez a politikai osztály elutasította a dualizmus időszakában még erős nemzeti liberalizmust is, amelynek ekkor már csak a fővárosi értelmiség körében volt valamelyes támogatottsága, és amely képviselőiben csak néhány szabadelvű képviselő tudott bejutni a parlamentbe.
- ⁶⁰ Jól mutatja ezt, hogy a teljes revízióra helyezték a hangsúlyt, nem a kompromisszumos megoldások lehetőségeire (például a többségükben magyarok által lakott területek visszaszerzésére), és hogy nem keresték a szomszédos államokkal való megbékélést.
- ⁶¹ Ez a politika egy darabig sikeresnek is látszott: az 1938-as első bécsi döntés visszaadta a Felvidéket, 1939 márciusában Kárpátalját. Ennek ekkor már politikai realitása volt. A második bécsi döntés értelmében 1940 augusztusában 43 492 négyzetkilométernyi területet csatoltak vissza Romániától, amelyen 1344 000 magyar, 1069 000 román és 47 000 német nemzetiségű lakos élt. Románia területén körülbelül 400 000 magyar maradt. Más kérdés, hogy a visszacsatolások fejében a németek oldalán háborúba lépő Magyarország milyen árat fizetett.
- ⁶² „Az uralkodó Trianon-ellenes érzelmeknek a kormány jóváhagyásával – vagy éppen annak sugallatára – működő belső propaganda határozta meg a tartalmát és a hangvételét” (Zeidler, 2001).
- ⁶³ A Horthy-rendszer minden politikai és ideológiai kérdésben, így a nemzeti kérdésekben is számíthatott a keresztény egyházak támogatására (Bárdos-

Féltoronyi, 2001). A legnagyobb súlya a népesség kétharmadát elérő katolikus egyháznak volt. Számos egyházi személyiség nyíltan részt vett a politikai életben. A hívekkel való közvetlen kapcsolatok mellett a felsőháztól (amelynek az egyházi vezetők is tagjai voltak) az egyházak saját iskolarendszerén és kulturális intézményein át a vallási alapú szervezetekig terjedt azoknak a lehetőségeknek a sora, amelyek az egyházak rendelkezésére álltak tagjaik politikai identitásának alakítására.

- ⁶⁴ „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót” (Romsics, 2001b).
- ⁶⁵ A többség mindent vissza akart kapni, míg a rendszer baloldali ellenzéke megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval (Romsics, 2001a).
- ⁶⁶ Romsics szerint a teljes revízió mellett négyféle érvelés fogalmazódott meg. 1. A történeti érvek a magyarok elsőbbségét és meghatározó szerepét hangsúlyozták a Kárpát-medencében, mondván, hogy a honfoglalás idején más népek nem éltek itt nagy számban. 2. A Szent István-i állameszmén alapuló nézetek a magyar nemzetfelfogás befogadó jellegéből kiindulva a magyarok és a nem magyarok újjászerveződő föderatív államának szükségessége mellett érveltek. 3. A magyar kultúrfőnyen alapuló érvek a kereszténység történelmi védelmét és a magyaroknak az európai civilizációban betöltött szerepét hangsúlyozták. 4. A térség földrajzi és gazdasági egységét és az itt élő népek egymásra utaltságát főként Teleki Pál hangsúlyozta (Romsics, 1996: 327–344).
- ⁶⁷ Az *államközpontú ideológiák* társadalmi támogatottsága a nemzetközpontúakénál sokkal kisebb volt. Fogalomrendszerük értelemszerűen nem a nemzet kategóriája köré szerveződött. Ezeket az ideológiákat a baloldali és a liberális vagy polgári radikális irányzatok képviselték.
- ⁶⁸ A nemzetet elsősorban történelmi közösségként felfogó Szekfű Gyula a keresztény nemzeti kurzus egyik eszmei megalapozója volt. 1920-ban megjelent *Három nemzedéke* című munkája jelentős mértékben hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez és a politikai elit nemzeti ideológiájához. Szekfű a nemzeti problémákat és a világháborúval, forradalmakkal és területvesztésekkel kiteljesedett válsághoz vezető folyamatot értelmezve aránytalanul látta a zsidóság részvételét a polgárosodásban, asszimilációjának hatásait pedig károsnak. Az ő kategóriája a „rosszul asszimilált” galíciai zsidó, szemben az őshonos zsidókkal.
- ⁶⁹ Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919-ben megjelent, nagy sikerű regénye az író harmadik utas elképzeléseinek jegyében született. A regény antikapitalista történelmi tabló, egyszerre zsidó- és németellenes. A magyarság védelmét a paraszti világ feudális rendjének visszaállításában látja.
- ⁷⁰ A nemzetet etnikai, kulturális és magatartási közösségként felfogó Németh László ugyancsak sokat foglalkozott az asszimiláció kérdéseivel. Értelmisség-tipológiája („mélymagyar”, „hígy magyar”, „jötmagyar”) a *Kisebbségben* című, nagy visszhangot kiváltó, 1939-ben megjelent röpirata nyomán vált ismertté. A „mélymagyarok” vannak igazán tisztában a magyarság problémáival. A „hígy magyarok” az asszimilált idegenek, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, és mintaadókká válva fokozatosan kisebbségbe szorították a nemzet életének irányításából a „mélymagyarokat”, illetve a nemzetalkotó magyarságot. A betelepülő „jötmagyarok” az így keletkezett ürbe nyomultak be, és felélték a lehetőségeket.
- ⁷¹ A sokat publikáló Ravasz László nemzetet „nem alkotmányos alapon álló politikai közösséget, hanem a politizáló elit által vezetett társadalmi osztályokat értett, akik keresztény gyülekezetként alkotnak közösséget” (Tóth-Matolcsi, 2005: 156).
- ⁷² A forradalmak, területvesztések, Horthy hatalomra jutása nyomán sorra ala-

kultak meg a magyarságról, múltról és jövőről hasonlóan gondolkodó irredenta, antiszemita, fajvédő (saját meghatározásuk szerint „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi”) szervezetek, amelyek az elveszített területek visszaszerzését is céljuknak tekintették.

Mivel az egyesületek nem folytathattak politikai tevékenységet, gyakran titkos egyesületek is meghúzódtak mögöttük. Ilyen volt az 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (EX) és a Kettőskereszt Vérszövetség. (Az előbbi fedőszerve a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület volt, az utóbbié a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület.) A katonai elit legfontosabb legális egyesülete a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) volt; vezetői azonosak voltak az EX vezetőivel. Bejegyzett szervezet volt 1919 óta az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) is, amelynek a legnagyobb volt a tömegbázisa. Ez az antiszemita szervezet különösen 1923-ig hallatta a hangját a parlamentben és a sajtóban, de merényletekben, véres akciókban és utcai összecsapásokban is. Az ÉME a kormány beleegyezésével titkos „nemzetvédelmi csoportokat” hozott létre, amelyek együttműködtek a Kettőskereszt Vérszövetséggel. A bethleni konszolidáció és Klebelsberg Kunó belügyminiszter erőfeszítései a szervezetet 1923-tól politikai módszerei konszolidálására készítették, majd kiszorították a hatalomból (Zinner, 79: 564–567).

⁷³ Az Egységes Pártból kilépő fajvédő nemzetgyűlési képviselők 1924. október 19-én alakították meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot.

⁷⁴ Az ÉME a társadalom egészét próbálta megszervezni, a Magyar Nemzeti Szövetség is a magyarság egészét. A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységet és a „fajmagyarságot”, a Magyar Leventék Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség a magyar ifjúságot tekintette bázisának. Konkrét társadalmi csoportokra irányultak az egyetemi bajtársi szövetségek, a zsidóverő akcióiról és a numerus nullus követeléséről ismert Turul Szövetség, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, a katonatisztek tömörítő MOVE, a Fehérház Bajtársi Egyesület, az áldozatok hozzátartozóit és munkásokat tömörítő Magyar Bolsevistaellenes Liga, az Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége (Zinner, 1979: 769–570).

⁷⁵ Ezt valószínűsíti Zinner Tibor elemzése az Ébredő Magyarok Egyesülete vezetőségének 1921-es összetételéről. A vezetőségben főként köztisztviselők, egyházi személyek, szabadfoglalkozású értelmiségiek, valamint nemzetgyűlési képviselők vettek részt. Bethlen István „miniszteriális állásban levő, magas jogi pozícióban dolgozó személyiségeket küldött az ÉME-be” (Zinner, 1979: 570).

⁷⁶ 1936–38-ban nagy jelentőségű szociográfiák sora jelent meg (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Féja Géza *Viharsarok: az alsó Tiszavidék földje és népe*; Szabó Zoltán *Tardi helyzet és Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe* című szociográfiája; Kovács Imre *Néma forradalomja*; Erdei Ferenc *Futóhomokja és Parasztokja*).

⁷⁷ Karácsony Sándor világképének középpontjában a hagyomány és a fejlődés viszonya állt. Egy sajátos „magyar észjárás” és „magyar világnézet” létezését feltételezte. Az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó, mellérendeléses társadalmi viszonyokat tartotta szükségesnek, az „idegen minták szervesen jelenléte” helyett pedig a Nyugat értékeinek asszimilálását (Tóth P. P., 1991: 55).

⁷⁸ A mozgalom kiváltója a „szegényparaszság még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága volt” – írja Bibó István Borbándi Gyulának. A „nép” kelet-európai fogalmát a következőképpen írta le: „...ez a kifejezés az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzetes, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozót, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé

megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a »nép« szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban” (Bibó, 1986: III. 298).

⁷⁹ A legmesszebbre Bibó jutott: elválasztotta egymástól a paraszti kultúrát és a nemzeti jelleget, és a nemzetet politikai közösségként, a közös vállalkozásra egyesült polgárok együtteseként fogta fel (Tóth–Matolcsi, 2005: 160–162).

⁸⁰ Horthy Miklós kormányzóvá választása előtt ezt mondta: „Nem ismerünk többé pártokat! Az összetartást – ha másként nem lehet – rá kell kényszeríteni a nemzetre! Egy irányban haladunk valamennyien: a keresztény és a nemzeti irányban” (idézi Unger, 1976: 89).

⁸¹ A zsidótörvények jogilag szentesítették az antiszemitizmust. A *numerus clausus* (1920) az egyetemeken tanulók összetételét a felekezetek, illetve népcsoportok összehasonlításában határozta meg. Az első (még vallási alapú) zsidótörvény (1938) maximum 20%-ban határozta meg az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak, valamint a különböző (szabad kereseti) értelmiségi pályákon lévőek körében az izraelita vallásúak arányát. A második (már faj alapú) zsidótörvény (1939) a zsidók arányát az iparban és a kereskedelemben 12%-ban, az értelmiségi pályákon 6%-ban, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ban határozta meg. A harmadik zsidótörvény (1941) megtiltotta a zsidók és nem zsidók között a házasságkötést és a házasságon kívüli nemi kapcsolatot; a negyedik zsidótörvény (1942) pedig, hogy a zsidóknak földtulajdonuk vagy mezőgazdasági ingatlanuk legyen. Az 1944 márciusi német megszállás után a zsidókat gettókba gyűjtötték, és május 15-től megkezdték deportálásukat. A visszacsatolt területekkel megnagyobbodott Magyarországon az 1941-es népszámlálás szerint 825 ezer zsidó élt.

⁸² Az első zsidótörvény („a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”) indoklása jól illusztrálja ezt. „Az egyensúlynak megfontolását, amelyre a zsidóságnak az egyes gazdasági foglalkozásokban való aránytalan elhelyezkedése jelentett, még inkább jelentőssé tette az a körülmény, hogy a lakosságnak ez a rétege jelentős többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegeire.”

⁸³ Bethlen miniszterelnök a választójogot nem állampolgári jognak tekintette, hanem olyan közfunkciónak, „melyet az állam mintegy kegyet gyakorolva enged át polgárai számára (Gyáni, 2004: 384).

⁸⁴ A Kisgazdapárt a kormányzópárttal 1920-ban 92%-os többséget szerzett. 1922-ben a kormánypárt (Egységes Párt) már egyedül szerezte meg a hatalmat, és 1931-ig hatalmon maradt. Az ellenzéket 1939-ig a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt, valamint a liberális és demokrata pártok alkották, de nem volt mód parlamenti váltógazdaságra. (A politikai rendszerből a szélsőbal és a szélsőjobb ki volt zárva.)

⁸⁵ 1922-ben a Klebelsberg-féle rendelet a választójogot a négy elemi iskolai osztály elvégzéséhez, legalább 10 éves magyar állampolgársághoz, kétéves egy helyben lakáshoz, a 24. (férfiak), illetve a 30. (nők) év betöltéséhez kötötte. A mandátumok többségét egyéni választókerületekben lehetett megszerezni, nyílt szavazással, de Budapesten és környékén listás, titkos és kötelező szavazással is be lehetett juttatni néhány képviselőt a nemzetgyűlésbe. 1926-ban már további 12 városban volt listás, titkos és kötelező szavazás, az egyéni kerületekben megmaradt a nyílt szavazás.

A választás 1938-ban vált megint általánossá, titkossá és kötelezővé, amelyet 6 elemi iskolai osztályhoz és 30 éves korhatárhoz (a listás kerületekben a férfiak esetében 26 évhez) kötöttek.

⁸⁶ A választójogosultak aránya 20% és 40% között változott, úgy, hogy „az idő

- előrehaladtával inkább csökkent, mint emelkedett” (Gyáni, 2004: 382).
- ⁸⁷ Horthy 1919. november 16-i, Budapestre való bevonulása előtt kiáltványt intézett a budapestiekhez. Ebben ez olvasható: „Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket.” (Idézi Vörös, 2000)
- ⁸⁸ Horthy sokat idézett szavai, amelyeket ekkor, lóhátról intézett Budapest polgármesteréhez: „Szerettük és becértük ezt a Budapestet, a mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost” a középkori igazságszolgáltatásra utaló képpel fejezi ki a „bűnös várososhoz” való viszonyulását (idézi Vörös, 2000).
- ⁸⁹ „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki” – nyilatkozta Horthy a Budapestre való bevonulása előtt. November 16-án pedig, bevonulásakor a polgármester megbékélést kereső beszédére válaszolva azt mondta, hogy „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba típort a nemzet koronáját, sárba típort a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbait, azonkívül elprédálta összes javainkat. (...) Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához” (idézi Vörös, 2000).
- ⁹⁰ „Klebsberg szerint ez úgy lehetséges, hogy újszerű nemzeti érzést kell kibontakoztatni, amelynek az az alapja, hogy mi, magyarok nem rendelkezünk ugyan számottevő anyagi-gazdasági értékekkel, de hatalmas kulturális értékek vannak birtokunkban” (Mészáros, 1995: 50).
- ⁹¹ A programot Hóman Bálint is folytatta, aki 1932-től 1938-ig volt vallás- és közoktatási miniszter.
- ⁹² Erről végül csak 1940-ben született törvény.
- ⁹³ 1921-ben a hat évnél idősebb népesség 15,2%-a analfabéta volt, a tankötelesek 23%-a nem járt rendszeresen iskolába; az iskolák elavultak és zsúfoltak voltak. Klebsberg iskolaépítési programja keretében 402 tanyai és 133 belterületi népiskola (3475 tanterem és 1525 tanítói lakás) épült. Az iskolák kétharmada az Alföldön épült, ahol a legrosszabb volt a helyzet (Szabó A., 2000).
- ⁹⁴ Nevelési koncepciója központi értéke a „reális nemzeti önismereten és józnan nemzeti önértékelésen nyugvó, megalapozott nemzeti önbecsülés; ez készteti az embert tevékenységre, saját maga és az egész nemzet együttes felemelkedése érdekében. Ezért – éppen e tevékenységre felkészítő – modern európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszerre van szüksége az országnak, hogy továbbra is megőrizhesse európai magyar kultúráját.” (Mészáros, 1995: 50).
- ⁹⁵ Franciaországban az oktatáspolitiká 1945-ig az oktatás egyik fő feladatának tekintette a nemzet és a haza magasztos felfogásával, nagyságával (grandeur) való azonosulás elősegítését. (1986-tól az oktatási rendszer a republikánus haza szeretetére való nevelést tekinti céljának.)
- ⁹⁶ A dualizmus korabeli tankönyvekhez képest hangsúlyosabbá vált a magyar állam és a katolikus egyház közötti kapcsolatok bemutatása (Unger, 1976: 90–93).
- ⁹⁷ Már 1918 végén megalakult a Területvédő Liga, majd a Védő Ligák Szövetsége.
- ⁹⁸ Az irredenta mozgalom himnusza a Hamburgi menyaszszony című operettből a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország* című dal lett.
- ⁹⁹ A Védő Ligák Szövetsége a belügyminisztérium támogatásával 1920-ban pályázatot hirdetett a revans eszméjét ébren tartó jelmondat és ima megfogalmazására. Ezen az első díjat a „*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország*” jelmondat és Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna Hitvallás című verse nyerte el, amely később a Magyar Hiszekegy néven terjedt el.
- ¹⁰⁰ „Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áram-

latokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta. Nemcsak a békekötés kérelmelhetetlen tényei hatottak, hanem az a revíziós propaganda is, mely több mint húsz éven át naponta érte az ország valamennyi korosztályát. A revíziós jelmondat iskolai füzetek és tankönyvek borítóján, közintézmények falára, ajtajaira erősített, domborított vagy zománcozott fémtáblákon, napi és hetilapok oldalain stb. került mindenki szeme elé az első osztályos elemi iskolástól az aggastyánig, a néhány elemi végzett falusi paraszttól a nagyvárosi polgárig, értelmiségiig. Alig volt a korszakban hivatalos rendezvény, ünnepség, ahol nem hangzott el a Magyar Hiszekegy” (Vonyó, 2002).

¹⁰¹ A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egy olyan levelezőlapot forgalmazott, amelyen a területi és demográfiai veszteségek mellett a történelmi Magyarország volt látható, „a lap oldalán lévő kis tárcsa elfordításával pedig az elcsatolt vidékek mintegy leváltak a csonka ország területéről” (Zeidler, 2003).

¹⁰² Ilyen volt a hősök emlékűnepe (május utolsó vasárnapja); a trianoni békeszerződés aláírásának napja (június 4.); a Szent István-nap (augusztus 20.); a román hadsereg kivonulása Budapestről és a nemzeti hadsereg bevonulása; a békeszerződés ratifikálása, valamint Horthy kormányzó névnapja, amelyről országszerte megemlékeztek (Zeidler, 2003).

¹⁰³ Horthy 70. születésnapját 1938-ban és húszéves kormányzósága évfordulóját 1940-ben országosan megünnepelték. Szobrok, festmények készültek róla, kiállításokat rendeztek tiszteletére, dalokba foglalták nevét és érdemeit.

¹⁰⁴ Külön elemzést érdemelnének a műkedvelő szerzők helyi újságokban megjelent irredenta versei, elbeszélései, illetve az iskolai és egyéb hazafias ünnepekre, emlékműavatásokra és más rendezvényekre írott irredenta színművei, dalai, kórusművei. Igen nagy számú alkotásról van szó, amelyek a helyi szellemi élet szerves részét képezték.

¹⁰⁵ Hamutartók, díszdobozok, gyertyatartók, szódásüvegek, társasjátékok (a Nagy-Magyarország kirakására alkalmas játékok, történelmi kártyajátékok, honismereti kvízzjátékok), az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medalionok, képeslapok, trianoni gyászjelvények, órák, falvédők, ajtóra szegezhető táblácskák (Zeidler, 2003).

¹⁰⁶ A leveleoktatás katonai előképzés volt (a békeszerződés nem engedte meg az általános hadkötelezettséget). 1924-től az 1921-es testnevelési törvény szerint a 14. évüket betöltött fiúknak kötelező volt leveleoktatásban részesülniük. 1928-tól az Országos Testnevelési Tanácstól a Hadügyminisztériumhoz került a leveleintézmény (Gergely, 1989: 52).

¹⁰⁷ „Revíziót követelni Magyarországon mindig legitim és biztonságos volt, ellene felszólalni viszont nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzetellenesség vádját vonta maga után.” (Zeidler, 2001)

¹⁰⁸ Kornis Gyula oktatáspolitikus 1921-ben a Magyar Középiszkolai Tanárok Nemzeti Szövetsége képviselőjében így fogalmazta ezt meg: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját” (idézi Unger, 1976: 93).

¹⁰⁹ Az írásbeli érettségi tételek harmada foglalkozott a területvesztések problémájával (Zeidler, 2003).

¹¹⁰ Ennek terjesztését 1922-ben engedélyezte a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. Az ezüstplaketten ez állt: „Csak porszem ez Erdély, Bánság / S a Felvidék elorzott földjéből. / Órizd Te! / Az egészséget őrzi a Turulmadár, / Hűségünk, összetartozásunk, minden / Szép reményünk pecsétje ez” (idézi Unger, 1997: 294).

¹¹¹ Így mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párthoz kötődő gyermekbarát mozgalom, valamint az egyházi keretek között szerveződő ifjúsági mozgalmak.

- ¹¹² A leventeintézmény is állami támogatást élvezett, a nemzeti tematikára rezonált, a premilitáris képzés szolgálatában állt és a nemzeti-keresztény nevelés intézménye volt, mint a cserkészzet. Ugyanakkor kötelező volt; rossz hatásokkal működött és egysíkúbb, alacsonyabb színvonalú tevékenységet folytatott. Nem volt értelmiségi holdudvara, mint a cserkészetnek, rosszabb volt az infrastrukturális ellátottsága, gyenge a községe-szervező ereje, és nem nyújtott elegendő teret az identifikációra.
- ¹¹³ Ekkor jelent meg magyarul Robert Baden-Powell 1908-ban írott könyve (*Scouting for boys. Handbook for Instruction in Good Citizenship*), amely a cserkészzet alapművének számít. A magyar „cserkészzet” szót a fordító, Králik László használta először.
- ¹¹⁴ A Magyar Cserkészszövetség az angol mintájú katolikus és protestáns cserkészzet, valamint a német mintájú, katonai őrszem mozgalom egyesüléséből jött létre 1913-ban. Ez utóbbi fővárosi háttérű, a szabadkőművesek támogatását élvező, liberális-demokrata, antiklerikális szellemiségű, a szociáldemokráciához közel álló mozgalom volt, amely az egyesülés után érvényesülő keresztény, nemzeti és hol rejtetten, hol nyíltan antiszemita szellemiség mellett egyre inkább háttérbe szorult. „Kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrszemmel” – írta a Cserkészszövetség egyik vezetője 1920-ban, felemlengetve a „nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkáját (Gergely, 1998: 26–28).
- ¹¹⁵ A leánycserkészetet nem látták szívesen (Gergely, 1989: 87). A húszas évek végén 30 ezer, 1940-ben 50 ezer cserkész volt a Cserkészszövetség tagja, a leánycserkész-szövetségben 12 ezren voltak. A 12 évesnél fiatalabb kiscserkészekkel, illetve a 18 évesnél idősebb öregcserkészekkel együtt azonban ennél sokkal többen voltak, akiknek tényleges közül volt a mozgalomhoz. A cserkészvezetők száma több tízezerre tehető.
- ¹¹⁶ 1944-ig összesen 23 országos kiképzőtáborot szerveztek a parancsnokok kiképzésére, akik cserkésztszti fogadalommal lehettek vezetők (Ilyés, 2004: 38).
- ¹¹⁷ 1926-ban a cserkészvezetők 36%-a tanár volt (egy részük paptanár), 26%-a főiskolai hallgató, 10%-a magántisztviselő, 8%-a lelkész, 6%-a iparos, 4%-a köztisztviselő, 3%-a kereskedő és 1%-a katonatiszt (Gergely, 1989: 64).
- ¹¹⁸ A országos lap a Magyar Cserkész volt, a vezetőké a nagy befolyású Vezetők Lapja. Volt lapjuk a cserkész-őrszemeknek, a farkaskölyköknek, a kiscserkészeknek, a cserkészlányoknak. Sok helyi cserkészlap is megjelent. A cserkészlet eszméiségének formálásában a legfontosabb az öregcserkészeknek készített Fialat Magyarság című havilap volt.
- ¹¹⁹ A magyar cserkészmozgalom sajátossága a trianoni traumából, „a szétdaraboltságból, megcsonkítottság-érzésből fakadt. A társadalom elfogadta a mozgalmat, mihelyt felismerte, hogy a cserkészfiúktól is várhatják reményeik beteljesülését, »Magyarország feltámadását.«” (Ilyés, 2004: 19–20).
- ¹²⁰ 1931-ben 598 cserkészcsapat volt: 252 egyházi intézményekben, 162 állami iskolákban, 184 egyéb intézményekben. Az egyházi intézményekben működő csapatok 55,5%-a katolikus, 41,7%-a protestáns és 2,8%-a zsidó volt (Gergely, 1998: 77).
- ¹²¹ „Mint a gyűjtő irredentizmus melegágya ösmeretes cserkészletünk. Tanul, fárad a közért, hazájáért, tanulja szeretni azt, aki magyar. Gyűlölni azt, aki gaz, álnok és áruló, gyűlölni ellenségeinket, szeretni a rab magyart. (...) A cserkész készül, de nem felejt. Gondol az ezer évre, zord időkre, gyalázatra, trianoni zöld asztalra, Bácskára, Kassára, Erdélyre, a bosszúra, gyűlöletre, eljövendő szent időkre” – olvashatjuk egy nyíregyházi felsőkereskedelmi iskola 1920–21-es értesítőjében (Idézi Ilyés, 2004: 49).
- ¹²² Teleki Pál 1925-ben ezt így fogalmazta meg: „Az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja (...). Ezért a magyar cserkészlet nemcsak diákokat boldogít (...), meg

akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászületett új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat. A magyar cserkészzet a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. (...) A nevelés fontos, a végcél viszont a társadalmi gondolat” (idézi Gergely, 1989: 55).

- ¹²³ Például a Szabolcs megyei Nyírvidék 1925. május 31-i számában ez olvasható: „Üdvözljük benne (a cserkészifjúságban) a magyarság új tavaszának reménységét, a tisztalelkűbb, erősebb új magyar nemzedéket, mely erősen bízik Istenében, az új honfoglalás és a magyar nép jobb napjaiban s dacosan hisz a boldog jövőben” (idézi Ilyés, 2004: 27–28).
- ¹²⁴ Jól illusztrálják ezt a cserkészújságokban, az iskolai újságok cserkészrovatáiban és a cserkészvezetőknek szánt kiadványokban megjelent versek, írások; a hazafias ünnepek műsorai; a cserkészszíndarabok, cserkészoperettek, dalok, csapatindulók stb. (Ilyés, 2004).
- ¹²⁵ Ez különösen az 1933-ban megrendezett gödöllői nemzetközi jamboree nyomán volt érezhető, amelyen 26 ezer cserkész gyűlt össze.
- ¹²⁶ A gödöllői jamboree kormánybiztosa Teleki Pál főcserkész volt, helyettese Sík Sándor. A jamboree-n megjelent lord Robert Baden-Powell, „a világ főcserkésze” is, és a felsorakozott csapatok előtt ellovagolt Horthy kormányzóval.
- ¹²⁷ A vezetés elképzeléseinek megfelelően a területi visszacsatolások után „új honfoglalókként” mentek a cserkészcsapatok a visszakertült területekre (Ilyés, 2004: 51).
- ¹²⁸ A legfőbb kifogás ellene „idegen eredete” volt. Ezért a mozgalom vezetői a kezdetekkor azt hangsúlyozták, hogy a cserkészzet minden nemzet sajátos érdekeinek megfelelően alakítható (Gergely, 1989: 15). Ugyanakkor a bírálókat is hozzájárultak a cserkészzet iránti érdeklődés növekedéséhez (Gergely, 1989: 32).
- ¹²⁹ „Az egyházak az ifjúság vallás erkölcsi nevelését, a polgári liberális és demokráta erők egy polgári demokratikus Magyarország előkészítését, a HM az egész ifjúságra kiterjedő, modern katonai előképzést, a pacifisták egy fegyver nélküli világot, a sovinszták legalább a »Szent István-i« birodalom egységének megóvását, a konzervatív-reformisták a magyar társadalom forradalom nélküli átalakítását, a vállalkozók a munkások engedelmességre nevelését, a falusi plébánosok és lelkészek a babonák és a viruló népi erotika száműzését, az eszperantisták műnyelvük világméretű terjesztését, a testnevelési és sportvezetők a sportolás szélesítését, s még ki tudja, kicsodák és mit vártak Baden-Powell magyar híveitől” (Gergely, 1989: 33).
- ¹³⁰ A fordulat a nemzeti nagytábor megszervezéséhez köthető. Ekkor vált széles körben nyilvánvalóvá, hogy a legfelsőbb politikai vezetés a cserkészzet mögött áll.
- ¹³¹ A Cserkészszövetség fölött a pedagógiai felügyeletet a Vallás- és Közoktatási Minisztérium gyakorolta, és gondoskodott a cserkészcsapatok és az iskolák közötti szoros kapcsolatok kiépüléséről is. A Hadügyminisztérium minden eszközzel támogatta a cserkészcsapatok szervezését (Gergely, 1998: 45–47).
- ¹³² A Cserkészszövetség fővénke Horthy kormányzó volt. A főcserkészt ő nevezte ki 1922-ben gróf Teleki Pál személyében. A revízió mellett elkötelezett Teleki először 1920–21-ben volt miniszterelnök, majd 1939-től haláláig, 1941-ig. 1923-tól tiszteletbeli főcserkész lett; ekkor a kormányzó báró Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki főcserkésznak. 1924-től 1934-ig a társadalmi beágyazódást elősegíteni hivatott, a száztagú Cserkész Nagytanács elnöke Habsburg Albrecht főherceg volt.
- ¹³³ A cserkészcsapatok fenntartói nemcsak iskolák és egyházközösségek voltak, hanem közigazgatási egységek, vállalatok, társadalmi szervezetek is.
- ¹³⁴ Az öregcserkészek által 1930-ban megalakított Fial Magyar Szövetség sok szállal kötődött a népi mozgalomhoz.

- ¹³⁵ A Magyar Cserkészben külön rovata volt a regösmozgalomnak: ismertették a néprajzi gyűjtéseket, beszámoltak a regösvándorlásokról és tanácsokat adtak a falujáráshoz.
- ¹³⁶ A Felvidéken a Balogh Edgár körül tömörülő, a baloldali értékek mellett elkötelezett Sarló mozgalom 1929-től elszakadt a cserkészmozgalomtól és 1931-től a kommunista párthoz kötődött.
- ¹³⁷ Az Országos Intéző Bizottság úgy határozott, hogy „miután a cserkészlet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsi és világnézeti alapon lehet, szükséges, hogy egyforma, csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsi alapú a csapatban legföljebb öt százalék lehet. A zsidó csapatot el kell ismernünk, de így fiainkat megóvjuk.” Az OIB a zsidó csapatokat csak akkor igazolta, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni” (idézi Gergely, 1998: 82–83). 1933 és 1936 között 12 zsidó csapat volt (Gergely, 1998: 217).
- ¹³⁸ Gergely Ferenc írja nagyszerű monográfiájában, hogy „a zsidó cserkészeket mint szükséges rosszat fogadták, kezelték”. Egy általa idézett jegyzőkönyv szerint az 1926-os nemzeti nagytáborban 6000 cserkész vett részt, akik között 26 zsidó cserkész volt, hogy „legyen mit mutatnunk a külföld előtt” (Gergely, 1998: 83).
- ¹³⁹ Például: ha nem ment jól a cserkészcsapat szervezése; ha kommunista „érzelműséget” tapasztaltak („az osztályban sok volt a zsidólány, akik állandóan kommunista környezetben éltek”); ha egy osztályban jól és rosszul táplált fiatalok voltak együtt („szánalmas látványt nyújtanak a hiányosan táplált, lerongyolódott keresztény fiúk a jól táplált és tékozló nem keresztény osztálytársaik mellett”); ha a „jazzkérdéssel” foglalkoztak („Tény, hogy a jazz nemzetközi zene. Nemzetközi nép, nemzetközi faj, nemzetközi kultúra, nemzetközi politika csak egy van: a zsidó.”) (idézi Gergely, 1998: 83–84).
- ¹⁴⁰ Az Erő című protestáns cserkészlap 1935. októberi számában például, a „Számoljunk le a zsidókkal!” című cikkben a következő olvasható: „Mi tudjuk a legjobban, hogy zsidónak lenni nagyon sokszor egyet jelent a nemzetközi erkölcstelenséggel, léha cinizmussal, üzér pénzsóvárgással, aljas internacionalizmussal” (idézi Gergely, 1998: 215).
- ¹⁴¹ A beszámoló, iskolai értesítők, újságok szerint a szónoklatok vezérgondolata az irredentizmus volt. „Magyar ifjak, ha ti Szent Lászlót követitek testben, lélekben, ügyességben, jámborságban, ti fogjátok a mi Szent Földünket, Nagy-Magyarországot visszaszerezni” – mondta zászlószentelő beszédében Nyíregyháza Énekes János prépostkanonok 1926-ban. És a zászlót átvevő cserkészparancsnok válasza: „Ígéretet teszünk, hogy erős hittel, törhetetlen akarattal küzdünk ezeréves hazánk visszaszerzéséért.” Utána a színházban előadták Noszlopy Aba Tihamér *Ez a mi földünk* című cserkészoperettjét. A darabba „bele van sűrítve a magyar cserkészmozgalom programadása, benne vonaglik Csonka-Magyarország száz vérző sebének egész fájdalma, ott izzik benne a hamu alatt szíttott parázs, Erdélynek piros magyar pünkösödöt váró szíve” (idézi a Nyírvidék 1926. júniusi számából Ilyés, 2004: 74).
- ¹⁴² A tevékenység hadijátékokkal, céllövő és kémkereső tevékenységgel, majd katonai kiképzésekkel bővült. A búrkalap helyett a Bocskai-sapka lett kötelező. A cserkészüdvözlést a katonás szalutálásra változtatták.
- ¹⁴³ A kiképzéseken a cserkészek rádiós-híradó és légoltalmi ismeretekhez, fegyverismerethez jutnak, a géppuska és a golyószóró használatát tanulták. A „honvédjelöltek” „kifogástalan szellemben készülnek fel arra, hogy életüket és munkásságukat az ország szolgálatába állítsák, s ha kell, életüket is felajánlják a haza oltárára” – fogalmazott egy cserkészszervező 1940-ben. És egy másik: „reá kell jönnie arra minden cserkésznek, hogy első feladatunk a nemzet szolgálata. Így kerül a romantika helyére a honvédelem egyetemes nemzeti céljainak szolgálata” (Idézi Ilyés, 2004: 50–51).
- ¹⁴⁴ „A honvédcserekészlet célja: nemzetvédelem! A történelem súlyos kalapácsá-

tól szétzúzott országot kell összeforrasztanunk. (...) A magyar cserkészlet nem nemzetközi ifjúsági mozgalom, hanem önálló gárda, amely a magyar nemzetért él és dolgozik. Más országok cserkészei ráérnek játszani és a mozgalmat szórakozásnak tekinteni, de nekünk, katonás szellemben nevelt magyar cserkészeknek komoly munkát kell végeznünk, mert a hazának szüksége van ránk.” Az idézet a nyíregyházi Kossuth Diák 1939-es karácsonyi számából való (Ilyés, 2004: 52).

¹⁴⁵ Így a trianoni veszteségekhez, a szomszédos államokhoz és a Nyugat-Európához való viszony, valamint a zsidók és a nem zsidók viszonya.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babik József (1894): *Magyarok hazája költők dalaiban. Hazafias költemények gyűjteménye*. Eger, az Érseki Lyceum Könyvnyomdája.
- Bárdos-Féltoronyi Miklós (2001): *Egyházak és államok Köztes-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities. Reflexions ont he Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok I. A kelet-európai kis népek mizériái*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Certeau, Michel de–Julia, Dominique–Revel, Jacques (2002): *Une politique de la langue. la Révolution française et les patois : l'enquête de Grégoire*. Paris, Gallimard, Folio Histoire.
- Csepeli György–Örkény Antal (1996): Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban. *Régió* 2. 3–34. oldal.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó.
- Gángó Gábor (2003): Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségi politikájának tükrében. *Barátság* 5. 4027–4031. oldal.
- Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor–Kövér György (2004): *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hobsbawm, Eric John (1999): *A nacionalizmus 200 éve*. Budapest, Maecenas Kiadó.
- Ignotus (1908): A magyar kultúra s a nemzetiségek. *Nyugat* 4.
- Ilyés Gábor (2004): „*Fiúk, fel a fejjel!*” Nyíregyháza.
- Jászi Oszkár (1986): A Monarchia jövője. In: (Ring Éva szerk.): *Helyünk Európában I*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 84–114.
- Katus László (1988): A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918. II. 1003–1063*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kende Péter (1994): Politikai közösség és nemzet. *Magyar Tudomány* 4.
- Keményfi Róbert (2001): „...nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatására...” Rövid háttérrel egy Fejérváry miniszterelnökhöz címzett felirathoz. In: (Cservényák László szerk.): *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*, Mátészalka.
- Kövér György (2004): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. Osiris Kiadó, 2004.
- Lányi Katalin (Gyulai Ágost művének felhasználásával szerk.) (2003): *Történelmi szemléltetőanyag az első világháború korából*. Budapest, Fekete Sas Kiadó–Magyar Pedagógiai Társaság.

- Löfgren, Orvar (1989): A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon. *Janus*, tél 13–28.
- Lukacs, John (1996): *Budapest 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István (1995): Klebelsberg Kunó, az iskolareformer. In: (Zombori István szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. Szeged.
- Mészáros István (1996): *Felekezeti népiskolai tantervek*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Muxel, Anne (1996): *Individu et Mémoire familiale*. Paris, Nathan.
- Nyerges András (2005): Színre bontás. Horthy és a szent fertőzet. *ÉS* november 26.
- Perecz László (2005): „Nemzeti kultúra”: nyitott vagy zárt? *Beszélő* 6–7. 146–152. oldal
- Polónyi István (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác (1996): Nemzeti traumánk: Trianon. In: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris.
- Romsics Ignác (2001): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, harmadik, javított és bővített kiadás.
- Romsics Ignác (2001a): Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede. *Rubicon* 1–2.
- Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas* 1.
- Róna-Tas András (1996): *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Schnapper, Dominique (1994): *La communeauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Paris, Gallimard.
- Schnapper, Dominique (2000): *Qu'est-ce que la citoyenneté?* Párizs, Gallimard.
- Stark Tamás (2000): Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon*, 9. 440–48. oldal.
- Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. *Új Pedagógiai Szemle* november.
- Szűcs Jenő (1985): Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság* 3.
- Szabó Ildikó–Murányi István (1993): Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio* 1993. 1. 121–133. oldal.
- Szabó Ildikó (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* 4. 551–567.
- Szalai Anna (2002): Bevezető. In: (Szalai A. szerk.): *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Osiris Kiadó, Budapest, 90–97. oldal.
- Szegedy-Maszák Mihály (ed.) (2001): *National Heritage – National Canon*. Budapest, Collegium Budapest, V. Collegium Budapest Workshop Series No. 11.
- Szegedy-Maszák Mihály (1998): *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Tóth-Matolcsi László (2005): Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő* 6–7. 157–162. oldal.
- Tóth Pál Péter (1997): *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Budapest, Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter (1993): Adalékok a magyar migrációs politikai stratégia kialakításához. *Kisebbségkutatás*, 3. 382–393. oldal.
- Tóth Pál Péter (1999a): A népi mozgalom, mint a magyar társadalom megkésett fejlődésének eredménye. *Tekintet* 8. 49–58.
- Tóth Pál Péter (1999b): *Szórványban*. Budapest, Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter (2002): Magyarország népessége 1850-től napjainkig. *Korunk* 2.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Várnagy Elemér (1994): „Emberebb ember” és Páva István: „Magyarabb magyar”. *Sík Sándor pedagógiája a Fiatall Magyarországon*. Neveléstörténeti sorozat II. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék.

- Veres Valér (2000): Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle* 4. 57–86.
- Vörös Boldizsár (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* 3–4.
- Vonyó József (2002): A Magyar Hiszekegy születése. *História* 2002. 1.
- Zeidler Miklós (2001): Közvélemény és propaganda. Irredenta kultusz Magyarországon a két háború között. *Rubicon*, 8–9.
- Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In: (Takáts József szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Kijárat, 75–87. oldal.
- Zinner Tibor (1979): Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. *Történelmi Szemle* 3–4. 562–576. oldal.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

Beksics Gusztáv (1847–1906) politikus, történész, jogász, újságíró. Papnak készült, de bölcsészeti tanulmányait félbehagyva jogot végzett a pesti egyetemen. 1870-től a *Pesti Napló* munkatársa, Kemény Zsigmond titkára. Ügyvédi vizsgájának letétele (1874) után 1884-ig a királyi táblán fogalmazóként dolgozott. A Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője (1884–94; 1896–99). Miniszteri tanácsos, a miniszterelnökség közjogi és nemzetközi osztályának vezetője (1894–96). A *Magyar Nemzet* (1899–1903), majd a *Budapesti Közlöny* című hivatalos lap (1905–1906) főszerkesztője. Fiatal korában műfordításai, versei, regényei is megjelentek. Politikai és jogi munkáiban, röpirataiban a magyarság nemzeti hivatásával, a dualizmusban betöltött szerepével, valamint nemzetiségi kérdésekkel foglalkozott.

Beksics Gusztáv a kiegyezés utáni korszak jellegzetes politikai gondolkodója volt. Adódott ez egyrészt azokból az értelmiségi szerepkörökből, amelyeket három évtizedes működése során betöltött, hiszen mint a dualista korszak egyik legtermékenyebb publicistája, képes volt a rendszer külső kritikájára, ugyanakkor mint szabadelvű képviselő és minisztériumi tisztviselő modernizációs gondolatainak gyakorlati alkalmazásával is próbálkozhatott. Tudományos felkészültsége ugyancsak nagy szerepet játszott sajátos eszmerendszerének megteremtésében. Számos kortársához hasonlóan a nagy reformkori generáció szellemi örökségét a pozitivistá tanokkal vegyítette, a klasszikus liberális szabadságfilozófiához az állami beavatkozás szükségességét kapcsolta. Programját mindvégig a magyarság érdekpoltikájának figyelembevételével alakította, fejlesztette. Módszerét a nyugati tudományos hagyományok, eredmények felhasználásán túl az európai államok társadalmi berendezkedéseinek összehasonlító vizsgálata, illetve a történeti visszatekintés és – a hazai társadalom feltérképezésének igényéből adódóan – a statisztikai bizonyítvány széles körű alkalmazása egyaránt jellemezte.

Az itt közölt dokumentumrészleteket a legkorábbi, egyben a legkevésbé ismert művéből emeltük ki (*Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*; 1879). Beksics már igen hamar a szabadságjogok elemzése felé fordult, ezzel kapcsolódott a 19. század második felének jellemző áramlatához. A liberális alapérték, az egyéni szabadság (és természetesen a demokráciával való viszonyrendszer) vizsgálata talán soha nem került annyira a politikai gondolkodás középpontjába, mint éppen a levert forradalmakat követő évtizedekben. Gondolhatunk itt az angol liberális iskola nagy alakja, John Stuart Mill, vagy a hazai elemzők közül elsőként Eötvös József, majd pedig Kállay Béni, Asbóth János vagy éppen Greguss Ágost munkásságára.*

* A bevezető elemző, értékelő részét Müller Rolf írta, az életrajzi rész a szerkesztőség munkája.

BEKSICS GUSZTÁV

Szabadság*

A SZABADSÁG IRÁNTI VÁGY ÉS TÖRTÉNETI AKADÁLYAI

Nemzedékekre nemzedékek, társadalmakra társadalmak, hatalmas világbirodalmakra világbirodalmak következtek, egyik civilizáció felépült a másiknak romjain, jogi tanok támadtak, politikai intézmények jöttek létre, a hatalmas római szellem a magánjogoknak lényegében örök érvényű rendszerét alkotta meg, csak az egyéni szabadság területe maradt ismeretlen föld. Sőt a szabadság szellemének el kell túrnia azt a bántalmat, melyet a legszellemdúsabb írók egyike, az absolutismus bámulója, *Dupont-White* követett el rajta, állítva, hogy az északról bevándorlott barbárok találták azt fel, mint feltalálta Gioja az iránytűt.¹

Szomorú, s az emberiség szelleméhez méltatlan volna, ha ez az állítás igaz. Ámde szerencsére nincs így.

Az ember természetében mindenkor kiirthatatlanul gyökerezett a vágy, hogy szabadon cselekedhessék és az egyéniségét korlátozó behatásokat visszautasítsa. Ez a vágy azonban évezredek át nem érvényesülhetett. Azon politikai és vallási elvek, amelyek az ó-korban irányadók voltak az emberiségre nézve, kizárták e vágy érvényesülését, sőt az emberek nagy részében elnyomták magát a vágyat. Az összes kelet a theocratia és

* Az alábbi szöveg Beksics Gusztáv: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879. Pesti Könyvnyomda Rt., 1–6, 20–23, 30–32. A főcímet és a két alcímet a szerkesztőség adta. A szöveget hangulata megőrzése érdekében az eredeti helyesírással, de az értelemzavaró hibák, illetve – technikai okokból – a korban gyakori rövid magánhangzók javításával közöljük. Az eredeti kiemeléseket dőlttel jeleztük.

despotismus nyomása alatt volt. Indiában a kasztrendszer áthághatatlan falakat emelt a társadalom osztályai közt; ahol pedig a mesterségesen tagolt társadalom nem egyesülhet nemzetté, ott a szabadság nem fejlődhetik ki. Chinában a társadalom nem állott ugyan egymástól hermetice elzárt tömegekből; a jog-egyenlőség évezredek óta alapelve a mennyei birodalom állambölcsességének, azért bármily alacsony születésű chinai, ha tehetsége van, felemelkedhetik a legmagasabb polczokra; ámde a feltétlen vallási és politikai elnyomás, s a chinainak a felsőbb-ség és hatalom előtt való feltétlen meghajlása nem voltak alkalmasak az egyén és egyéni szabadság érvényesítésére. A chinaiakkal és általában a keleti népekkel ellentétes jelleggel bírt a zsidó nép. Az ó-kor nem ismert ennél makacsabb, önféjűbb, ízléseiben és vágyai tekintetében változékonyabb népet. A zsidó történelem tele van annak bizonyítékaival, hogy ez a nép minduntalan felzúdult a felsőbb-ség ellen, pedig ez a felsőbb-ség nem csak politikai, hanem egyszersmind vallási volt, azt állítva, hogy közvetlenül Jehovától, az egy élő istentől veszi utasításait, kivel közvetlen és állandó érintkezésben van, bizonyára a lehető legnagyobb tekintélyre támaszkodott, minő valaha politikai hatalom rendelkezésére állott. S a zsidó nép mégis nem egyszer fellázadt e hatalom, sőt maga az isteni tekintély ellen, s politikai fegyelmezetlensége volt egyik fő oka későbbi bukásának. Honnét magyarázzuk meg a tünetet, ha nem abból, hogy a zsidó népben erős kifejezésre jutottak az egyéni vágyak az összesség, s a hatalom nyomásával szemben? Hogy azonban e vágyak nem érvényesülhettek, ennek okát a theocrátiában egyesült politikai és vallási felsőbb-ség győzelmeiben találjuk fel.

A görög és római köztársaságokban nem a vallási, hanem a politikai elv akadályozta az egyéniség kifejlődését. A vallás a köznépnél, mint babona szerepelt, a műveltebbek pedig nem vették komolyan a negyvenezer istenséget, kiket a görög képzelem ugyan olyan tulajdonságokkal ruházott fel, minőkkel az emberek bírnak. Az összességnek feltétlen uralma azonban az egyes és érdekei felett, soha egy államban sem érvényesült annyira, mint Görögországban és Rómában, de különösen az utóbbiban. A mindenható állam teljesen elnyelte az egyéniséget. Ennek oka első sorban bizonyára ez államok katonai szervezetében keresendő. A kis görög köztársaságok folyton hatalmas hódítók ellen voltak kénytelenek védni magukat, az államnak szüksége volt tehát rá, hogy minden egyénnel feltétlenül rendelkezhessék.² A római köztársaság pedig hódító állam lévén, polgárait kényszerítette, hogy minden erejüket a közös czélnak szenteljék. Ennek daczára azonban – legalább kezdetben – sem Görögországban, sem Rómában az egyéniség nem áldoztatott

fel teljesen az állam oltárán. Róma elűzte királyait, mikor azok zsarnokságot túlhajtották. A házjognak és hitvesi ágynak megszenteltelenítése ritkán vont maga után, mikor a vétkező egy királyfi volt, oly megtorlást, mint Lucretia esetében Görögországban pedig az egyéniség érvényre emelkedett legalább a művészetben a mi kétségtelen jele annak, hogy a görög egyéniség nem semmisült meg teljesen. Vegyük ellenben p. o. Chinát, vagy Japánt. Ki az, a ki nem fogadná el a chinai vagy japáni ipartermelvényeket a művészet alkotásai gyanánt? Egy chinai váza esztetikai szempontból is befejezett tökélyű mű, mely előtt bámulva állhatnak meg az európai kézmű- és gyáripár dicsőítői. De ha nem csak egy, hanem több, száz és ezer chinai vázát vizsgálunk, tapasztaljuk, hogy mind úgy hasonlítanak egymásra, mint a tojás a tojáshoz. Legfeljebb a cifraságok változnak. A lényeg egy marad, mintha valamennyit egy ember alkotna volna. Honnét van ez? Onnét, mert Chinában nincs egyéniség. Minden egyes embernek még ízlése s a művészi tökélyről való eszménye is egyforma.

Nézd meg valamely népnek iparát, művészetét, irodalmát, s megítélheted, mily állapotban volt az egyéniség azon népnél, azon korban, melyből e művek származnak.

Görögországban és Rómában az egyéniség teljes bukását a későbbi zsarnok kormányok idézték elő, melyek feltétlenül rendelkeztek az egyén minden joga felett. A köztársaság alatt védte az egyéni szabadságot a vádelven és nyilvánosságon alapuló eljárás. A császárság azonban önkényes proscriptióival megsemmisítette az egyéni szabadság e garantiáit is. A római társadalom fel volt ugyan tagolva római polgárokra, szabadokra és rabszolgákra, de a *civis romanus sum* büszke mondás inkább politikai értelemmel bírt, mint a személyes szabadságra való vonatkozással; sőt az imperatorok alatt politikai jelentőségét is elvesztette.

A középkor két vallása, a kereszténység és mohamedanizmus, de különösen az utóbbi nem volt kedvező az egyéni szabadságra; mert a keleti despotizmus újabb kifejezése s a Korán által vallási és világi törvénybe való iktatása volt.

A kereszténység kezdetben socialisticus jelleggel bírt. Az egyéni szabadságnak pedig a zsarnokság nem nagyobb ellensége a szocializmusnál. A vagyonszövetség egy közös személybe, az összesség személyébe olvasztja az egyént. Azon tan, mely azt mondja: *Add el vagyonodat, oszd ki a szegények közt és kövess engem*, az egyéniség teljes megtagadását foglalja magában. Sőt maga a legszebb, a keresztény erkölcs tan virágát képező parancs is: *„Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!”* (Móz. 3. k. 19.) ellenkezően az egyén érdekeivel, nem alkalmas az egyéni-

ség kifejtésére. Az üldözések idejében a meggyőződés heve a hatalomnak való ellenszegülésre bírta a keresztényeket. Nem volt soha üldözött igazság. Ez a tünet azonban nem annak tulajdonítandó, mintha a kereszténységben az egyént a hatalomnak való ellenszegülésre kényszerítő erő nagyobb lett volna, hanem annak, hogy a római császárok akkor kezdték és ismételt megszakítások után folytatták az üldözést, mikor a kereszténység már annyira elterjedt, hogy kiirthatatlanná lett.³ A kereszténységben nem volt több ellenállásra serkentő erő, mint a többi tanokban, melyek üldöztettek, s ha ezek kevesebb vértanút mutatnak fel, annak tulajdonítandó, hogy vagy elég korán, vagy nem üldöztettek kellő eréllyel.⁴ S hogy az üldözés, irányuljon az igazság vagy tévtanok ellen, egyáltalán felidézi az ellenállást, sőt megerősíti az ingadozó meggyőződéseket, melyek különben el-lankadnának, vagy épen közönnyé változnának, bizonyítja minden üldözés története. Mikor a boszorkány-üldözés divatban volt Európában, ekkor támadt legtöbb állítólagos boszorkány, s pedig nem csak azért, hogy a felizgatott képzelem mindenféle boszorkányokat kutatott, hanem valójában sokan azt hitték, hogy a bűvölés hatalmával bírnak, s e meggyőződéssé érlelődött hitökkel léptek a máglyára, mint a középkor boszorkányégetésének számtalan emléke bizonyítja.

A kereszténység, miután uralkodó vallássá lett, megszűnt még azon hatást is gyakorolni az egyéniségre, melyet az üldözött tanok általában gyakorolnak. Csakhamar mereven tagolt, a legszélső absolutismuson alapuló kormányformát kapott, melyből az önkormányzatnak még árnyéka is eltűnt. Az egyéniség teljes megsemmisítését azonban ama tan végleges kifejtése és érvényesítése idézte elő, mely az egyéni vizsgálatot és belátást kizárja a hit dolgában. Ez a tan nem csak az egyéniség előtt zárta el a fejlődés útját, hanem egyszersmind a kereszténységgel csakhamar szerepet cseréltetett: üldözöttből üldöző lett az. Senki sem vonhatja meg bámulatát azon nagyszerű szervezettől, mellyel a keresztény hierarchia rendelkezett, s mely képessé tette világhivatásának betöltésére, sőt: mindenki kénytelen elismerni azon szolgálatokat, melyeket a hierarchia a civilizációnak és szabadságnak tett. A barbárság sötét korában a tudomány letéteménye volt. Vallási elveinél fogva ellensége volt ugyan a görög és római pogány műveltségnek, e hierarchia nélkül és azon kolostorok nélkül azonban, melyek az általános zűrzavar és forrongás közepett, a tudomány és műveltség mindmegannyi menedékét képezték, a classikus culturának tán utolsó emlékei is elvesztek volna. A társadalmi rendnek, a gyengének az erős ellenében századokon át nem volt egyéb védelme ennél a hierarchiánál, melynek tekintélye előtt a leg-

büszkébb barbárfőnök és világi fejedelem is kénytelen volt meghajolni. Az egyéni szabadságot azonban mégis elnyomta, mikor a feltétlen engedelmességet tanította és érvényesítette. Ez a vallási tan vetette meg alapját a politikai engedelmesség tanának is a későbbi századokban, mikor a népvándorlás kora után, nagy birodalmak alapultak. A világi uralkodók szívesen elfogadtak oly tant, mely alattvalóik engedelmisségét biztosította. Az egyházi és világi hatalom karöltve haladt az egyéniség elnyomásának útján, míg a legtöbb államban a kettő közt összeütközésre nem került a dolog, a mi mindig a szabadság ügyét mozdította elő.

A reformáció a leghatalmasabb csapást mérte a feltétlen engedelmesség tanára. Ahol a reformált kereszténység uralkodó vallássá lett, ép úgy üldözött, ép oly türelmetlen volt, mint a katolicizmus. De felejtethetetlen szolgálatot tett az egyéni szabadság ügyének, mikor a szabad vizsgálás tanát, a hit dolgában, felállította. Nem tartozik ide azon további hatások fejtegetése, melyeket a reformáció gyakorolt az emberiség fejlődésére, s még pusztán csak azon tényre utalok, hogy nem véletlenségnek, hanem a szabad vizsgálódás tanainak tulajdonítandó, hogy a közszabadságok sokkal inkább érvényesültek azon államokban, melyekben a reformáció elterjedt és fennmaradt, mint ott, hol vagy nem nyerhetett talaját, vagy kiirtatott, mint Spanyolországban, Dél-Amerikában, Franciaországban, s általában a latin faj által lakott államokban.

A protestantizmusnak köszönhető főleg, hogy az egyéniség öntudata nyílt kifejezésre jutott a középkorban. A szabad vizsgálat, a közszellemnek a megállapított tekintély ellen való feltámadása a vallási téren inváziót csinált a politikai területre is. A vallási absolutizmus dogmái épúgy elvesztették félelmes tekintélyüket, mint a politikai absolutizmus dogmái.

Ezt az irányzatot részint megelőzte, részint követte egy hatalmas factor szereplése a politikai téren. Értem a polgárság felléptét, mely minden nyugati államban jogokat tudott magának szerezni és többé-kevésbé biztosítani a királysággal és feudalizmussal szemben. Igaz, hogy ezek a jogok inkább testületiek, mint egyéniiek voltak, de a testületi jogok biztosítékai kiterjesztették védelmüket az egyénre is. Az egyéni szabadságot tehát nem az északról berohanó barbárok találták fel. Élt az ezen szabadság után való vágy mindig az ember szívében; de az ó és középkor előtt nem alakultak meg azon feltételek, melyek kifejlődésére és érvényesülésére szükségesek voltak.

Kétségtelen, hogy az északi barbárok közt az egyéniség jobban ki volt fejlődve, mint a római birodalomban, melyet azok megdöntöttek. Ámde ennek okai egészen másban keresendők,

mint a Dupont-White által említett állítólagos tényben, hogy a barbárok találták fel az egyéni szabadságot. Bármily kevésbé ismerjük a barbár népek állami és társadalmi viszonyait, annyit biztosan tudunk róluk, hogy az állami életnek csak kezdetleges fokán állottak, mikor a központi hatalom még nem volt kifejlődve, s az állami rend az anarchiából még nem vált ki. E félig anarchikus állapotban az egyén, ha elég nyers erőre támaszkodott, érvényesülhetett, de érvényesülésének garantiáját, ama vad, durva viszonyok közt, csak a nyers erő képezte. A személyes vitézség, testi erő voltak az egyéni szabadság hordozói. Ez azonban minden kezdetleges államalakulásban így volt. Az ó és középkor nagy ismerője mondja: A hűbéri korszak legrégebbi társadalmi alakjai kevésbé különböznek azon rendes társulásoktól, a melyekben a kezdetleges polgáriasodásnál az embereket *mindenütt* egyesülve látjuk.⁵ Ezek a büszke, függetlenségüket nyers erejükkel védő barbárok azonban elvesztették egyéni szabadságukat, mihelyt a szervezkedését befejező állammal álltak szemben. Sőt elvesztették faji egyéniségüket is. Hova lettek a büszke góthok, hova lettek a vitéz longobardok, az egyéni szabadság e feltalálói, miután a barbár anarchia helyére rendes államalakulás lépett? Mikor a feudalizmus a 10-12-dik században megalakult, ez kétségkívül kedvezett bizonyos számú egyének szabadságának. A főnemesség és nemesség a legnagyobb garantiákkal vette magát körül, hogy védve legyen a királyság ellen, melynek természetes korlátját képezte. Ez az egyéni szabadság azonban szorosán zárkózó volt. Inkább megszorításra, mint terjeszkedésre hajlott. Az állami hatalom irányában védő, az államnak a feudalizmus váraiban fel nem vett tagjaival szemben pedig támadó volt. És rosszabb sorsra jutott az egyéni szabadság azon államokban, hol a nemesség, mint a hol a királyság kezébe került a hatalom túlsúlya. A királyság sohasem nyomta azt el oly mérvben, mint az olygarchia. Az egyéni szabadság elterjedésére tehát a hűbérrendszer nem csak nem volt kedvező, hanem egyenesen kedvezőtlen volt. Csak azon küzdelemből, melyet a nemesség a királysággal vívott, háromlott kisebb-nagyobb mérvű haszon az egyéni szabadságra a küzdelem eredménye szerint.

Az egyéni szabadság, s általában a közszabadságok sorsa attól függött, mily állást foglalt el a polgárság, az egyéni és közszabadságok e tulajdonkép való zászlóvivője, e küzdelemben.

A SZABADSÁG TERJEDÉSÉNEK MAGYAR ÚTJA

Az angol és magyar alkotmány- s jogfejlődés közti hasonlatok okai felettébb világosak. Részben ugyanazon viszonyokra, részben *utánzásra* vezethetők vissza. De mi oka p. o. egyrészt a Magna Charta és az arany bulla, másrészt az angol és magyar kezdetleges képviselői rendszer eltéréseinek?

A megcáfoltatástól való félelem nélkül merem állítani, hogy az ismételten említett törvény, mely Angliában demokratikus, Magyarországon aristokratikus irányban vitte az alkotmány- és jogfejlődést.

Ép ezért a szabadság terjedésének Angliában és Magyarországon ellentétes irányzata volt, mi aztán kihatott az egyéni szabadságra is. Nálunk az egyéni szabadságot, egész a legújabb időkig kiváltságnak tekintették. Teljes egyéni szabadsággal csak a nemes bírt a hármaskönyv I. r. IX. czíme alapján.

[...]

A nemesek egyéni szabadságát Magyarországon a legszabaddabb elvű törvény védte; méltó e törvény azon büszke, kiváltságaira féltékeny rendhez, amelyet megóvott minden önkénytől és erőszaktól. A nemes, a tettenérés esetén kívül, nem volt szabad, rendes bírói eljárás nélkül, letartóztatni és elítélni még büntett miatt sem.⁶ Háza és udvara valóságos vár volt, melybe még a király nevében sem hatolhatott senki, ha a nemes tiltakozott. S mielőtt a francia forradalmi törvény megadta volna a polgárnak a törvénytelen hatósági intézkedésnek való ellenszegülés jogát, a magyar nemes már rég élvezte, s pedig feltétlenül ezt a félelmes jogot, mely az egyes polgárt teszi a hatóság bírójává.

Bizonyos tehát az, hogy a magyar nemes teljes és feltétlen egyéni szabadságot élvezett, míg Franciaországban a forradalmi törvényhozás angol mintát követő intézkedései, csak írott malasztot képeztek; ellenben az ország nem-nemes lakosságára az egyéni szabadságnak teljes mérve Magyarországon sem terjedt ki 1848 előtt.

Az 1848-diki törvények értelmében azonban a nemesi kiváltságok kiterjedtek az ország nem-nemes lakosságára is; mert mint ismételten bizonyítottam, nem a nemesség vesztett jogokat, hanem a nem-nemes lakosság emelkedett fel a nemesség színvonalára. Az 1848-diki átalakulás szelleméhez képest tehát bátran állíthatnám, hogy az egyéni szabadságnak a hármaskönyv I. r. 9. czímében foglalt biztosítékai az ország minden polgárára kiterjednek.

Ha azonban tényleges viszonyainkat tekintjük, annak épen el-lenkezőjét találjuk a törvényszéki gyakorlatban, mint amit ily előzmények után várhatnánk, úgy annyira, hogy vagy azt kell mondanunk, hogy az egyéni szabadság garantiáit az 1848-diki szabadelvű törvényhozás megszüntette, vagy azt, hogy hasztalanok a közjog legszebb, legmagasztosabb intézkedései, ha az eljárás, a törvényszéki gyakorlat nem tartja tiszteletben azokat.

És én részemről ez utóbbit mondom, miután bizonyos az, hogy 1848-diki törvényhozásunknak sem szövege, sem szelleme nem szüntette meg a nemesek egyéni szabadságának biztosítékait. Állítom a megczáfoltatástól való félelem nélkül, hogy a jogtalan letartóztatás ellen, s a házjog tiszteletben tartására a nem-nemes a nemes privilegiumaiban részesült, s ha törvényhozásunk az 1848-diki alapon tovább fejlődhet vala, s ez alapon készül bűnvádi eljárásunk, Magyarország az egyéni szabadság tekintetében a civilizált népek élén állna: ott ahol Anglia áll.

Ámde az osztrák reakció a szuronyok élén behozta a politikai elnyomással a reactionarius törvényeket. Az azon korbeli bűnvádi perrendtartások különben mind az inquisitorius eljárásan alapultak, s a társadalom érdekei számára hozott garantiákkal agyon nyomták az egyéni szabadság garantiáit. Az angol szellem még nem kezdte átlengeni a continens törvényhozásait. Egyik oldalon álltak a francia, másikon a német perrendtartási csoportok. Belgium, Németalföld, Olaszország az 1808-diki code d'instruction criminelle szellemének hódolt. A bírói és államügyészi önkény mindenütt proclamálva volt. Az osztrák szuronyok élén behozott bűnvádi eljárás nem volt rosszabb és reactionariusabb, mint a főbb continentalis perrendtartások, de teljesen elég reactionarius volt arra, hogy a magyar felfogás kifejlődését megállítsa. Mikor aztán ez a perrendtartás kilépett a hatályból, a gyakorlatba átment intézkedéseiből – bár az országbírói értekezlet kizárta azokat – és az 1848 előtti magyar hagyományokból alakult egy bűnvádi eljárási gyakorlat, mely különféle forrásokra visszavihető módosulásokkal, s a különböző bíróságoknál szokásos különféle eltérésekkel, mai nap is érvényben van, míg mellettünk a polgáriasult népek nagyszerű haladásokat tettek az egyéni szabadság biztosításának eszményi célja felé.

Felső bíróságainkat bizonyára mulasztás terheli. Hatalmukban állt közvetíteni az európai szabad eszméket és visszaállítani az egyéni szabadság azon garanciáit, melyekkel a magyar nemes bírt. Sőt ez utóbbiakat bírói gyakorlatunk, az országbírói értekezlet világos szavaihoz képest *tartoztak volna* visszaállítani, s a nem-nemesekre is kiterjeszteni. Nem tették.

Ha igaz az, mit *Mittermaier* mond, hogy a bűnvádi eljárás a nép közjogának sarkköve, úgy Magyarország a közszabadság-

ok rossz lábon állnak; mert ez idő szerint bűnvádi eljárásunk nem ismeri az egyéni szabadságnak, mindenkor és minden körülmény közt tiszteletben tartandó garantiáit. A bírót, saját belátásán kívül nem korlátozza semmi. S hogy ez az állapot nem vált tűrhetetlenné, s hogy Magyarországon az egyéni szabadság mégis elég tiszteletben részesül, s csak ritkábban fordulnak elő esetek, mikor e szabadság ecclatans sérelmeket szenved, ez, eltekintve bíróságainknak még a bebizonyított bűnösség megbüntetésében is követett enyhe felfogásától, bizonyára a bírói és államügyészi kar érdeme, melyet valóban felettébb át kell hatnia a szabadság szellemének, hogy korlátlan hatalmával nem él vissza.

Ezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy az egyéni szabadság ügye nincs mostoha állapotban Magyarországon. Mostoha állapotban van. De a bírói és ügyészi kar érdeme, hogy ez állapot nem mostohább.

[...]

Törvényeink szelleme kiterjesztette az egyéni szabadság garantiáit a nem nemesekre is. Az országbírói értekezlet kiterjesztette világos rendelkezéssel. Egyedül az osztrák hagyományok csapásán járó, sőt még a csapáson is hátra maradó, bíró gyakorlatunk idézte elő a jelenlegi szomorú állapotot, melyben a nemes és nem nemes teljesen egyenlő, de csak abban, hogy egyéni szabadsága egyiknek sincs védve. Nem igaz az, hogy az egyéni szabadság nem sértetik meg Magyarországon. Megsértetik mindennap. Csak nincs törvény, melyre hivatkozva ki lehetne mutatni, hogy megsértetett. Ha volna törvény, mely megmondaná, mely esetekben van helye a letartóztatásnak, meddig tarthat a vizsgálati fogság, miként és mikor rendelhető el a házkutatás stb., akkor majd kitűnnék, hányszor tett jogtalan berohanást a hatóság az egyéni szabadság területére. Így azonban sem a rendőrséget, sem a bíróságot nem korlátozván egyéb belátásánál, bizonyítani sem lehet a gondatlanságot, sőt magát a rosszakaratot sem.

Az igaz, hogy Magyarországon nem igen panaszkodnak az egyéni szabadság sérelmei miatt, sőt ellenkezőleg, panaszkodnak a bíróságok enyhe bánásmódja felett, melyben a bebizonyított bűnösséget részesítik. De elfeleditek, mikor e tényre hivatkoztok, hogy a bűnösök a legnagyobb szigorral sújthatók a mellett, hogy az ártatlan és az egyéni szabadság nem szenved.

Annak, hogy az egyéni szabadság megsértése miatt kevés panaszt hallani, két további oka van.

Az egyik ok az, hogy Magyarországon nincs jogi közvélemény. Az igazságszolgáltatás és a nép közt nincs kapocs. Általában Magyarországon hiányzik egy erős közszellem.

Ott van Észak-Amerika. Különböző nemzetiségű népek lakják. De az állami eszme egysége (az apró államok szövetsége és különféle törvényhozások daczára) áthatja az Egyesült Államok minden polgárát. Az erős amerikai közszellem áttör minden gáton.

Nálunk is előbb ezt az erős közszellemet kell megteremteni. De nem lehet megteremteni pusztán igazságszolgáltatás, hanem csak erős, *magyarosító* politika által.

Ha lesz erős politikai közszellem, következni fog a jogi közszellem is. Addig azonban a közöny fog uralkodni a politika, s nagyobb mérvben az igazságszolgáltatás iránt.

A fő ok, amiért nálunk nem hajdulnak fel az egyéni szabadság sérelmei miatt az, hogy amíg csak egyszerű pórról van szó, addig az intelligencia nem látja fenyegetve saját egyéni szabadságát. Ha a paraszttal igazságtalanság történik, ha a szolgabírói basáskodás megfosztja egyéni szabadságától, vagy épen nyers bánásmódban részesíti, az intelligencia vállat von. Azt mondja: hisz csak paraszt, az önkény veszélye nem fenyeget engem.

Íme, amire annyiszor hivatkoztam, a szabadságnak aristocraticus irányban való fejlődése. Az előtt volt nemesi, most van értelmi osztály. Az előbbi féltékeny volt, az utóbbi féltékeny jogaira; de csak *saját jogaira*.

Ez aristocraticus irány magyarázza meg, hogy a gazdák congressusa külön, szolgabírói igazságszolgáltatást követelt a mezei kártevők, tehát a parasztok ellen.

De ha ebben az irányban haladnánk, visszajutnánk a kiváltságokra, a robotra, az úri székekre, a hajdúra, a deresre.

Ti, a jelen és múlt idő laudatorai, ne mondjátok, hogy szabadelvűek vagytok. Dicsekedéstek kérkedés. Nem a szabadság szelleme, hanem a privilegiumok szelleme, s a kasztszellem szól belőletek. A ti időtök lejárt. A valódi democratiára került sor. A democratia fog uralkodni Magyarországon nem csak a politikában, hanem az igazságszolgáltatásban is.

JEGYZETEK

¹ Vö. Stuart Mill: A szabadságról. Kállay Béni előszava.

² Vö. Stuart Mill: id. munkáját, uo.

³ Vö. Stuart Mill: id. m.

⁴ Uo.

⁵ Sir Maine Henrik: A jog őskora. Ford. Pulszky A.

⁶ Prima igitur (t. i. praerogativa libertas) est: quod ipsi, nisi primum citati, vel vocati, ordineque judiciario condemnati fuerint, in eorum personis, ad quorumvis instantiam, vel clamores, aut preces, nunquam et per neminem detineri possint.

Violatur tamen haec libertas in factis causisque criminalibus stb. H. K. I. r. 9. cím. (Az emberölés, rablógyilkosság, az adulterium violentum esetében, ha tetten éretett a nemes, még a paraszt is letartóztathatta (etiam per rusticam manum stb.).

...”Sine nota alicujus infidelitatis, liberam illi (t. i. a királynak) resistendi et contradicendi habent in perpetuum libertatem. Uo. A politikai ellenállást, a forradalom jogát azonban az 1687-diki törvény megszüntette.

KÖNYVEKRŐL

GALLAI SÁNDOR

Statiszták, pecsétnyomók és irányítók – nemzeti parlamentek az Európa-politikában

*Győri Enikő: A nemzeti parlamentek és az Európai
Unió*

Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Győri Enikő az integráció viszonylag szűk szeletét vizsgálja – minden aspektusra kiterjedő alaposággal. A nemzeti parlamentek korlátozott befolyással rendelkeznek az uniós ügyekben és a közösségi döntéshozatalban. A választott témakör jelentősége tehát nem az integráció fejlődésének mérföldköveiben, de nem is az uniós szakpolitikák alakulásában keresendő. A kötet kérdésköre az Európai Unió egyik legfőbb gyengeségének, politikaelméleti szempontból az integráció egyik kulcskérdésének számító demokráciadeficitnek köszönhetően válik fajsúlyossá és aktuálissá.

A demokráciadeficit több összetevője közül a legismertebb az általános választásoknak köszönhetően közvetlen legitimitással rendelkező Európai Parlament nemzeti törvényhozásokénál jóval korlátozottabb szerepe. Az integráció fejlődésének egyik tendenciája az Európai Parlament jog- és hatáskörének folyamatos bővülése. Igaz, hogy ennek eredményeként az uniós parlament a legtöbb területen társdöntéshozóvá nőtte ki magát, hatáskörének azonban gátat szab a második és a harmadik pillérben jellemző kormányköziség. Szintén az Európai Parlament befolyását csökkenti a parlamenti felelősség elvének korlátozott uniós érvényesülése, valamint az Európai Bizottságnak az

első pillérben főszebályként továbbra is fennmaradó kezdeményezési monopóliuma. A szakirodalomban leginkább ezek kapcsán szoktak az Európai Unió parlamenti deficitjéről írni¹.

Van azonban a parlamenti deficitnek egy másik összetevője is, ami a nemzeti törvényhozások integrációs ügyekben erősen korlátozott befolyásából adódik. A döntési kompetenciáikat részben elvesztő tagállami parlamentek az 1990-es évekig többségükben teljesen kimaradtak az integrációs kérdések formálásából, kormányuk uniós tevékenységének ellenőrzéséből. Az amszterdami szerződés eredményeként immáron kötelező a tagállami parlamentek uniós jogszabály-előkészítéséről történő tájékoztatása, s mindezt úgy kell megtenni, hogy kellő idejük legyen álláspontjuk kialakítására. E hiánypótló könyvből megtudhatjuk, hogy mi jellemezte az idáig vezető utat, s hogy mit jelent ez az egyes tagállamok parlamentjeinek uniós mindennapjaiban.

A kötet hat fejezetből áll. A 8–8 oldalnyi bevezetés és befejezés között a parlamentek és az Európai Unió közötti kapcsolódási pontokról, az EU–15-ök nemzeti parlamentjeinek az uniós folyamatok ellenőrzésében betöltött szerepéről, a 2004-ben csatlakozott országok parlamentjeinek a belépés előtti integrációs tevékenységéről, valamint a magyar Országgyűlés hasonló vonatkozású jogköreiről és aktivitásáról szóló fejezeteket olvashatunk. Az elemzés zárásaként Győri Enikő a téma gyakorló szakértőjeként javaslatot tesz az Országgyűlés európai integrációs ügyek bizottságának uniós kérdésekben ideálisnak tekintett kompetenciáira és működésére. Végül a kötet függelékben megtalálhatjuk az Európai Unió alapító szerződéseinek a nemzeti parlamentek szerepére vonatkozó részeit és az EU–15-ök nemzeti parlamentjeinek integrációs szerepére vonatkozó főbb jogszabályokat.

A kötet bevezetése szuverenitás–demokráciadeficit–szubszidiaritás kontextusában helyezi el a vizsgált problémakört. Az integráció mélyítése kapcsán hangsúlyozza a közösségi döntéshozatallal meghozandó kérdések körének folyamatos bővülését, az egységes piacra vonatkozó szabályokon túli kiterjedését. Következményként rögzíti a nemzeti parlamentek pozíciójában végbement változást, törvényalkotói monopóliumuk erodálását. Ennek kapcsán felveti a francia Nemzetgyűlésben megfogalmazott kérdést: vajon a nemzeti törvényhozások az uniós kompetenciába tartozó területeken a döntéseket befolyásolni képes, aktív „szereplők” vagy a közösségi döntések mechanikus átültetésére kárhóztatott „nézők” lesznek-e? A demokráciadeficit csökkentésének ismertebb lépései² mellett hasonló céllal fogalmazódott meg a nemzeti parlamentek kormányaik Európa-poli-

tikája feletti ellenőrzésének hatékonyabbá tételére vonatkozó igény. Az eddigi magyar szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ezt a hiátust pótolja ez a könyv, mely szisztematikusan vizsgálja a nemzeti Európa-politikák parlamenti ellenőrzésének létező variációit.

A kötet első fejezete a demokrácia, a szuverenitás és a legitimitás fogalmát próbálja értelmezni az uniós intézményrendszer keretei között. Ennek részeként szól a parlamenti felelősség és a demokráciadeficit kérdéséről. A kötet tárgyából adódóan a deficit parlamenti komponensére koncentrálna veszi sorra az integráció történetének főbb fordulópontjait. Ebben a tekintetben az Európai Parlament jelentőségének és befolyásának növekedése folyamatos volt, míg a nemzeti parlamentek térvészését az utóbbi évtizedben valamelyest ellentételezte az integrációs folyamatok ellenőrzése terén bővülő jogkörük. A szerző amellet érvel, hogy az Európai Parlamentnek és a nemzeti törvényhozásoknak együtt kell működniük a (kettős) parlamenti deficit csökkentésében, ezért nagy teret szentelt a két szint parlamentjei közötti – a pillanatnyi érdekek által kiváltott – együttműködés és konfrontálódás elemzésének, valamint az Európai Unió tervezett és megvalósult parlamenti intézményei (második kamara vs. „assises” és COSAC) bemutatásának.

A második fejezet a kormányaik Európa-politikája fölött gyakorolt kontrolljukra fókuszálva vizsgálja az EU-15-ök nemzeti parlamentjeit. Különálló országtanulmányok formájában sorra veszi az egyes parlamentek európai ügyekben megmutatkozó illetékességi körét, annak jogszabályi alapját, a megvalósuló kontrollmechanizmusokat és ellenőrzési eszközöket, az integrációs bizottságok (delegációk) jellegét és szerepét, valamint hivatali kapacitását.

A kiinduló tézisvetés értelmében a parlamentek ez irányú befolyását az adott ország alkotmányos berendezkedése, történelmi hagyománya, törvényhozásának működése, valamint az aktuális politikai konstelláció és a politikai közösség tagjainak részvételi igénye határozza meg.

Ellenőrzési potenciáljuk alapján a szerző három csoportba sorolja a tagállamok parlamentjeit.

Az elsőbe azok az államok kerültek, amelyek parlamentjei képesek kötelező érvennyel befolyásolni kormányuk brüsszeli mandátumát. Ebben a vonatkozásban egyértelműen a dán Folketing számít a legerősebb parlamentnek, mivel állásfoglalása kötelező mandátumot jelent a kormány Brüsszelben tárgyaló tagjának. Szintén ebbe a csoportba sorolódott a parlamenti fenntartás esetén a kabinet döntési jogosítványát korlátozó brit Westminster, valamint az egyes kérdéskörökben ugyan-

csak kötelező állásfoglalást kibocsátó német Bundesrat és az osztrák Nationalrat.

A második csoportba az ún. középerős, tehát aktív ellenőrző-befolyásoló szerepet ellátó, ám mandátumadási jogkörrel nem rendelkező parlamentek tartoznak. Ezek befolyásuk növelése érdekében ex-ante ellenőrzést próbálnak megvalósítani. Mindenképpen igaz ez a finn Eduskuntára, a német Bundestagra és a holland Tweede Kamerre. Befolyásában ezektől elmarad, de mégis ide tartozik a francia, a svéd és az ír parlament. A harmadik csoportba Belgium és Luxemburg, valamint a mediterrán országok kerültek, melyekben a parlamentek minimális hatást fejtenek ki az Európa-politika terén.

Az egyes országok vizsgálata alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a parlamentek befolyása annál erősebb, minél korábban vezették be és minél előbbi fázisban érvényesítik a parlamenti kontrollt az uniós jogszabályalkotás folyamatában. A tétel helyességét elfogadva is meg kell jegyeznünk, hogy az igazolásul idézett közösségi jogszabályok átvételére vonatkozó lista és az erős parlamenti kontroll közötti okozati kapcsolat feltételezése vitatható³.

Összegezve a régebbi tagállamok tapasztalatait, a fejezet zárása csokorba gyűjti a hatékony parlamenti ellenőrzés nélkülözhetetlen elemeit (egyértelmű jogszabályi háttér; parlament nevében megnyilvánulni jogosult, mandátumarányos⁴ EU-bizottság; vele együttműködő szakbizottságok; korai információhoz jutás; ex-ante parlamenti kontroll és mandátum-meghatározás⁵; aktív utólagos ellenőrzés; felkészült szakemberekkel felálló európai uniós dokumentációs központ).

A könyv harmadik fejezete a legutóbbi bővítéskor csatlakozott országok parlamentjeinek felkészülését és befolyását veszi górcső alá. Áttekinti a parlamentek integrációs szerepvállalását meghatározó tényezőket. Szól a belépést övező támogatottságról⁶, a nemzeti identitás kérdéséről, a csatlakozási folyamat elitista jellegéről, az intézményi hiányosságokról, az uniós tárgyalások kormányközpontúságáról, a nemzeti parlamentek bizalomvesztéséről. Az átlagpolgárok informáltsága kapcsán leszögezi, hogy „a belépésről vallott konszenzus kissé a tudatlanság konszenzusának felel meg” (333. o.).

A nemzeti parlamentek integrációs tevékenységének áttekintése kiterjed az illetékes szakbizottságok felállításának időpontjára, típusára, összetételére, üléskezési és eljárási rendjére, feladataira, kül- és parlamenten belüli kapcsolataira. 1998 nyarára⁷ mindegyik törvényhozásban létrejött integrációs témákkal foglalkozó, különálló testület. A csatlakozási tárgyalásokon érvényesülő erős kormányzati túlsúlynak megfelelően ezek

a testületek többnyire csak ex-post tájékoztatás keretében kapcsolódtak az integráció folyamatához. (Kivételt csupán Szlovénia és a balti államok parlamentjei jelentettek, melyek többször érdemben, ex-ante jelleggel tudták befolyásolni kormányuk álláspontját.)

A korábban csatlakozó államok példájából kiindulva a szerző úgy véli, hogy „a csatlakozási tárgyalások idejére választott modell predestinálja a törvényhozások későbbi, tehát tagság elnyerése utáni szerepét” (360. o.). Mivel a változtatás lehetősége elviekben nem kizárt, kissé túlzónak hat ilyen determinisztikus kapcsolatot felállítani a tárgyalások alatti és a csatlakozás utáni parlamenti szerepvállalásban. Helyes azonban a megfigyelés, hogy a tárgyalások feletti befolyás (illetve annak hiánya) szinte minden esetben előrevetítette a parlament későbbi lehetőségeit. Ez azonban nem kezelendő adottságként, hiszen a változtatás „csupán” politikai akarat kérdése, s – amint azt Írország példája mutatja – nem csak elméletben adott a módosítás lehetősége.

A kötet negyedik fejezete a magyar tapasztalatokat dolgozza fel, s ebből kiindulva tesz javaslatot a parlamenti ellenőrzés erősítésére. A csatlakozás – a régió többi országához hasonlóan – Magyarországon is alacsony társadalmi részvétel⁸ mellett, kormányzati irányítás alatt ment végbe. Győri Enikő, aki a bizottság munkáját éveken át maga is tevékenyen alakította, áttekintést nyújt az európai integrációs ügyek bizottsága évtizednyi történetéről. Ez alapján arra a következtetésre jut, hogy az Országgyűlés a régió többi parlamentjéhez képest korán és aktívan kapcsolódott ugyan az ország Európa-politikájának alakításához, ám ezt a helyzeti előnyét a csatlakozási tárgyalások ideje alatt teljesen elvesztette.

A kormány az Országgyűlés jóváhagyását követően juttatta el csatlakozási kérelmét Brüsszelbe, míg tárgyalási mandátumáról közjogi lehetősége ellenére sem határozott a parlament. A bizottság csak elvétele élt módosítójavaslat-tételi jogával, s jogharmonizációs tevékenysége is korlátozott maradt. Az EU-tagság közjogi előkészítésében szintúgy kis szerepet játszott, társadalmi bemutatásában viszont aktív részt vállalt. A tárgyalások idején a bizottság (és a parlament) szerepe utólagos tájékoztatásokra, meghallgatásokra korlátozódott. Ehhez képest az EU-tag Magyarországon a szerző középerős parlamentet tartana a magyar közjogi berendezkedéssel összhangban állónak. Ennek kialakulását azonban – még az e területre szintén bevezetett kétharmados többség követelményénél is erősebben – gátolja a (mindenkori) kormány ellenérdekeltsége.

A kötet főbb gondolatainak korrekt összefoglalását adó befejezést válogatott dokumentumok követik függelék formájában. Ennek a résznek az igazi értéke abból adódik, hogy a szélesebb körben ismert uniós szabályok mellett közzéteszi az egyes tagállami parlamentek Európa-politikában meglévő kompetenciáinak – idehaza többnyire ismeretlen – jogszabályi alapjait.

A kötet a maga műfajában igazi iparosmunka: aprólékosan, de szisztematikusan követi a téma legtöbb vonulatát; rendszeres összefoglalásokkal erősíti a vezérmotívumokat; folyamatábrákkal és műves táblázatokkal hoz létre áttekinthetőségükben nemes dekorációkat. Talán mégsem méltatlan a kiterjedt alkotás kapcsán további motívumokról, lehetséges egyéb díszítőelemekről is szót ejteni.

A kötet nem vizsgálja az uniós kérdések kormányzatokon belüli eltérő szervezeti megoldásait, noha még a szűkebb témához, a parlamentek befolyásához kötődően is megérne egy kitérőt annak a hipotézisnek a tesztelése, hogy vajon az Európa-politika kormányzaton belüli magasabb szintű megjelenítése nem csökkenti-e a parlament integrációs befolyását.

Ugyancsak érdemes lett volna több gondolatot szentelni az integrációs ügyek és az egyéb kérdések terén kialakult kormány-parlament viszony összehasonlításának. A szerző tételként fogalmazza meg, hogy „a parlamentek ereje integrációs ügyekben tehát igazodik a belpolitikában betöltött funkcióhoz” (74. o.). Talán lehetséges egy kicsit árnyaltabb képet is festeni. Vajon mi lehet az oka annak, hogy nem mindegyik parlamentáris kormányformájú országban létezik erős parlamenti kontroll az Európa-politika terén? Mi dönti el, hogy a parlament közjogi primátusa vagy a többnyire többségi pozícióban lévő kormányok uralma lesz-e nagyobb hatással a parlamentek integrációs ügyekben megnyilvánuló ellenőrzésére? Láthattuk, hogy egyes parlamentáris berendezkedésű országokhoz képest a törvényhozás Európa-politikára gyakorolt hatása adott esetben jelentősebb a közjogilag megerősített végrehajtó hatalommal rendelkező országokban? Vajon mitől függ az, hogy a nemzeti parlamentek integrációs ügyekben meglévő befolyása és az intézmények közjogi-politikai helyzete között összhang vagy kontraszt mutatkozik?

Ezeknek a kérdéseknek a felvetése és megválaszolása – a politikaelméleti jelleg erősítése révén – kiegészítette volna a kötet elsődlegesen jogi-proceduralista megközelítését. Ebben az esetben a parlamentek térvesztése – az uniós viszonylat mellett – nemzeti összefüggéseiben is nagyobb hangsúlyt kapott volna. Ismert fejlemény, hogy a nemzeti szintű jogalkotásban a múlt század folyamán a súlypont átkerült a kormányokhoz: a másod-

lagos jogalkotás szerepe meghatározóvá vált, miközben már a törvényalkotásban is a kormányok lettek a legfőbb kezdeményezők és előkészítők. A szerző is felhívja a figyelmet arra a változásra, hogy a nagymértékű pártfegyelemnek köszönhetően a többségi pozícióban lévő egypárti vagy koalíciós kormányok többé-kevésbé képesek a törvényhozás politikai irányítására. E jelenségek nemzeti szintű variációinak vizsgálata hozzájárulna az Európa-politikára gyakorolt parlamenti befolyás politikai kontextusának teljesebb megértéséhez.

Mindez azért lenne különösen fontos, mert ennek során könnyebben megválaszolhatóvá válna az a kérdés, hogy mennyiben várható el a nemzeti szinten teret vesztő parlamentektől, hogy uniós ügyekben képesek lesznek, legyenek a demokráciadeficitet csökkentő, érdemi és hatékony kontroll ellátására. Különösen érdekes ez a kérdés annak fényében, hogy a nemzeti parlamentek tényleges mozgásteret rendre korlátozottabb, mint jogi lehetőségeik, miközben az Európai Parlament pedig hagyományosan befolyásosabb, mint az a tényleges jogköreiből következne.

A kötetben található néhány apróbb fogalmi probléma⁹ vagy ellentmondás¹⁰. Ezek azonban nem érintik a könyv szűken vett tárgykörét, melyben a szerző tiszteletre méltó szakértelemről adott tanúbizonyságot. A témában ez a könyv szakmai „megaprodukciónak” minősül. Ezért hadd kövessem a hollywoodi „megafilmelek” elvetemült rajongóinak példáját, s tegyek említést e kötet legkedvesebb bakijáról, a svéd parlament „hollandosításáról”¹¹. Tény ugyan a nemzeti parlamentek térvesztése, de ennek ellenére is bizton állítható, hogy a Riksdag, a svéd parlament, nem fog átalakulni németalföldi festők képtárává („Riksdag”).

JEGYZETEK

¹ Ugyancsak ide sorolható az Európai Parlament befolyásának hiánya a komitológia, valamint az európai szociális partnerek kollektív megállapodásaira épülő szociálpolitikai jogalkotás területén.

² Az Európai Parlament közvetlen választása, jog- és hatáskörének bővítése, szubszidiaritás, európai ombudsman.

³ Véleményem szerint Dánia és az Egyesült Királyság jó teljesítménye elsődlegesen nem a parlamenti ellenőrzés korai bevezetésének vagy ex-ante jellegének, hanem a parlamentarizmus és a „rule of law”, azaz a törvények uralma erős hagyományának köszönhető. (Egyébiránt ugyanez mondható el az uniós joganyag átvételében szintén élen járó, ám a tagságot kétszer is elutasító Norvégjáról.)

- ⁴ A szerző nem tárgyalja, de a többségi politikai kontroll kiküszöbölésének egyik lehetséges módja paritásos bizottság felállítása. Kétségtelen, nem konszenzusorientált politikai kultúrájú országokban egy ilyen összetételű bizottságban könnyen a politikai konfliktusok áldozatul eshet a szakmai munkavégzés.
- ⁵ A kötött mandátum több hátránnyal is járhat (vö. 328. o.). Konszenzusos kérdésekben komoly politikai következménye lehet, ha a kötött pozícióval érkező kormány rugalmatlansága miatt nem jön létre megállapodás. Többségi szavazásnak kitett kérdésekben pedig a mandátum nem biztosít védeltséget, miközben ugyanúgy megfosztja a kormányt az egyezkedés lehetőségétől. Ezért talán érdemes lenne e tekintetben irányelvekben, esetleg negatív mandátumban (értsd: „mi tilos”) gondolkodni.
- ⁶ A lengyel kivétel említésénél (332. o.) az integrációt ellenzők köréből kimaradt a Lengyel Családok Ligája (LPR).
- ⁷ Utolsóként Csehországban állt fel az integrációs bizottság. Előttörténete (341. o.) némi pontosításra szorul: 1. Klaus 1997-ben lemondani kényszerült (a választásokig Tosovsky töltötte be az ügyvivő kormány miniszterelnöki posztját). 2. Az 1998-as választásokon nyertes szociáldemokraták nem szereztek többséget. Kisebbségi kormányukat az ún. „ellenzéki megállapodás” alapján a Klaus-vezette ODS-nek köszönhetően tudták megalakítani.
- ⁸ A 45,6%-os részvétel negatív rekordnak minősül a csatlakozási népszavazások történetében.
- ⁹ Például „kancelláriademokrácia”; „kancellária kormányzás”; „beszédparlament”.
- ¹⁰ Például biztosi kollégium választása (65. o.); bizottsági fluktuációk: magas (343. és 389. o.) vs. alacsony/közepes (365. o.); „erősen központosított” Egyesült Királyság vs. devolúció (161–162. o.).
- ¹¹ Lásd 289–306. oldal táblázatai.

ROMSICS GERGELY

Konzervatív (kon)textusok

Egedy Gergely: Brit konzervatív gondolkodás és politika. (XIX–XX. század)

Budapest, Századvég Kiadó, 2005.

Egedy Gergely új könyve több szempontból is érdekes kísérlet terméke. Egyfelől egy ideológiáról szól, amelyről már az első fejezetek után kiderül, hogy nem is egy, vagy esetleg egyáltalán nem is ideológia. Ráadásul a munka nem a politikatudomány, hanem a történelem, pontosabban az eszmetörténet nyelvén szólal meg, ám a szerző nem fogadja el a szűk, Isaiah Berlin által megszabott kereteket sem, hanem a politikai filozófia és a politika diskurzusai között egyensúlyoz, mindkettőnek tág teret engedve az egymást követő, de korántsem lineáris „haladás” benyomását kelteni kívánó fejezetekben. Egedy ugyan fejlődéstörténetről beszél, de semmi sem nyilvánvalóbb annál, mint hogy ebben az esetben a liberális nyelvjáték fogalma hatolt be saját, témájához illően konzervatív hangoltságú nyelvébe: a könyv ízig-vérig historista szellemben a mindenkori társadalmi kihívások és – elsősorban politikai és szellemi – keretfeltételekből kiindulva különböző kulturális kódoknak engedelmeskedő, azokat azonban folyamatosan újra is teremtő, átíró gyakorlatokról tudósít – nevezetesen a konzervatív beszéd különböző korokban kibomló praxisairól.

A különbözőség persze csipet sóval veendő: elfedi ugyanis azt az állandóságot, amely miatt a brit konzervativizmus olyannyira érdekes téma. Szerencsére a szerzőnek nem kell erőszakot tennie forrásain annak érdekében, hogy a két jellemző közül bármelyiket megfelelően elemezhesse: a változás és az állandó-

ság kettőse a könyv talán legizgalmasabb aspektusát képező dialektikus mozgások egyikét alkotják; újból és újból szembesülünk dinamikájával, a hagyománynak és az újításnak azzal a folyamataival, amelyet sajátosan brit jelenségnek tarthatunk. Nem véletlen, hogy mind külföldön, mind itthon éppen a brit konzervativizmus kapja a legnagyobb figyelmet: a francia vagy német áramlatok a szigetországgal összehasonlítva, finoman szólva, sok szempontból zsákutcások, töredezetek, politikai végkifejleteik pedig sok esetben túlmutatnak a konzervativizmuson. A brit konzervatív tradíció ehhez képet meglepő kontinuitást mutat, amelyben számos elem, gondolat nemzedékeken át végigkísérhető – hol nagy társadalmi hatású eszmeként, hol ideológiai búvópatakként.

Egedy akkor is történészként jár el, amikor következetesen a konstrukció árnyaltságát részesíti előnyben valamilyen mesternarratíva konstrukciója és struktúrájának erőszakos érvényesítése helyett. Ez teszi számára lehetővé, hogy fejezetről fejezetre ne egy kimerevített eszme, illetve egy eszme fikciójának képét fesse meg, hanem a mindenkori konfliktusok által dinamizált gondolatrendszerek ütközéséből bontsa ki a jelentések koronként változó rendszereit és az ezek közötti dinamikát. A történelemnek ez a fajta olvasása nézetünk szerint jóval produktívabb, mint a típusok és a kvintesszenciális formák keresése, amely elkerülhetetlenül a konzervatív gondolkodás társadalmi praxisként elfoglalt helyének elhalványodásához vezetne, és ezzel párhuzamosan a sohasem volt nyugalmi rendszerek pillanatfelvételeit mutatná fel.

Minden – igazolt – kontextualizmus ellenére elvárható lett volna ugyanakkor a bevezető, de még inkább a konklúzió lényeges kibővítése. Jelenlegi formájukban ugyanis olyan autonómiát adnak az olvasónak, amely tudományos szövegek esetén szokatlan: a befejező rész nélkül a könyv nyitott marad. Az olvasás után több mint világos, hogy egy sokszoros dialektika által elbeszéléssé szervezett szövegről van szó, de az olvasóban felmerül az igény, hogy megtudja, vajon a szerző elképzelhetőnek tartja-e valamilyen szempontrendszer érvényesítését, vagy ennek híján éppen az eszmei mozgások, az ideológiatörténet anarchisztikus jellege mellett tenné le a garast.

A recenzens számára ugyanakkor ez a hiány kényelmes helyzetet teremt, hiszen saját preferenciái alapján strukturálhatja a szöveget, amelynek, mint arra már utaltunk, ez a fajta alakíthatósága nem legkisebb érdeme. A már említett dialektika adja a szűzsé ritmusát, amelynek következtében a szöveg legtömörebben ellentétpárok játékaként foglalható össze, amely az egyre folytatódó anyagi fejlődés és társadalmi homogenizáció háttére

előtt zajlik. A legfontosabb ellentétpárok (amelyek körkörös természetesen részben egymást is feltételezik, kizárva a „primordiális” vagy „esszenciális” ellentétek meghatározását) állam és egyház, hit és hitbéli praxis, arisztokratikus vagy demokratikus képviselő, hagyomány és jog, gondoskodás és piac, szabályozás és erkölcs, és állam és egyház újra. Egyszerre lebilincselő és zavarba ejtő a könyvben az a mód, ahogy a brit konzervativizmusban ezek az ellentétpárok jól láthatóan nem valamilyen egyértelmű kódnak engedelmessé szerveződnek egészzé egy-egy áramlat diskurzusában, hanem a nyilvánvaló kapcsolódások ellenére viszonylag autonóm módon, modulszerűen viselkednek, és az egy-egy ellentétpár kapcsán elfoglalt pozícióból nem következik szükségszerűen a többi. Sokkal inkább az az olvasó benyomása, hogy a társadalmi-gazdasági változások tömegére választ kereső konzervatívok az ideológiai Rubik-kocka állandó elforgatásával válaszolnak, és sok esetben teljesen különböző, végső soron azonban mégiscsak azonos nemű felületeket/diskurzusokat hoznak létre.

De jogos-e Egedy címválasztása? Burke, Coleridge, Oakeshott és Scruton, de akár Peel, Disraeli, Balfour, Baldwin, MacMillan és Thatcher között van-e közös pont? Min nyugszik a Rubik-kocka-hipotézis, tehát annak tételezése, hogy minden alakban a konzervativizmus egy-egy formáját kell látnunk? A könyv nagy érdeme, hogy határozott sugallattal járul hozzá az ettől függetlenül alighanem örökké lezáratlanul maradó vitához: a konzervativizmus mint a tervvel szemben a hagyományt felmutató eszme saját magát sem tételek alapján koncipiálja, minden időszakos kiáltvány ellenére egy-egy auktor vagy politikai eszmerendszer nem tézisekhez mérendő, hanem a társadalmi praxishoz képest elfoglalt pozíciójához. Ez persze nemhogy nem új felismerés, hanem kifejezetten a politikai filozófia konzervativizmus-közhelyeinek egyike. Ám jóval ritkábban fordul elő, hogy a szerző, amint az ebben az esetben történt, meg tudja határozni azt a módszert, amivel a mindenkori állapothoz való viszonyulást zsinórmértékké tevő elmélet képes analitikusan fellépni, hatásosan érvelve amellet, hogy a konzervatív eszme és praxis megragadásának adekvát módja a történeti vizsgálat, amely, ahogy a konzervativizmus is, a kontextust helyezi az axióma helyére. Innen adódik az a moduláris, a posztmodern szövegek fabulájához hasonló szabadság és/vagy töredezettség, amelyre már felhívtuk a figyelmet, és amelynek magyarázatát az Egedy által követett historista módszer eszme és kontextus korszakokként új jelentéseket és ellentéteket termelő viszonyában találja meg, érvénytelenítve a dogmatikus megközelítések monolitikus látásmódját.

A tárgyhoz „közelebb” lépve: ennek az eljárásnak különösen meggyőző példáját nyújtja az a konundrum, ami 1945 és 1990 között jelentkezett a brit politikai gondolkodásban. Mivel ez a korszak nézetünk szerint tömör és plasztikus példáját adja az Egedy által bemutatott sokféleségnek és a történeti szituáció által folyamatosan újrakonfigurált dialektikáknak, tanulságos lehet erre a részre kissé bővebben kitérni. A felütést az a felismerés adja, amely a munkáspárti Attlee-kormány szociális reformjai nyomán vált megkerülhetetlenné: nevezetesen, hogy a világ kereke ismét nagyot fordult, és az általános társadalmi létbiztonság megteremtése immár olyan területté vált, amelyet semmilyen tömegpárt nem kerülhet meg. Ebben a helyzetben a konzervatív gondolkodás hatalmas dilemma elé kerül: mi történjen azzal a laissez-faire hagyománnyal, amely – legalábbis a szigetországban – egy évszázada integráns részét képezi eszmerendszerének, illetve hogyan képzelhető el a hagyományos, preindusztriális ihletésű „gondoskodó” konzervativizmus modernizálása, szolgálhat-e utóbbi egy új, korszerű politikai program alapjaként?

Ennek nagyszabású kísérletét pillantja meg Egedy R. A. Butler programmatikus munkájában (Ipari Charta, 1947), amelynek hatása jól kimutatható az „új nemzedék” nagy miniszterelnökének, Harold MacMillannek a politikájában. Ám ezzel párhuzamosan bemutatja Quintin Hogg középutas-hagyományörző és Ernest Benn liberális gondolatrendszerét is. A hármas összehasonlítás vezérfonala a „kor kihívása”, a már említett szociálpolitikai dilemma. MacMillan sikeres miniszterelnöksége csak látszólag hoz döntést a kérdésben, és egyben ráirányítja a figyelmet politika és elmélet alkalmankénti radikális szétválására. Míg ugyanis a miniszterelnök képes lehet a tory politikát konszolidálni, a konzervatív filozófia, jellegéből adódóan, jóval kevésbé érzékenyen reagál a kihívásokra. Erre példa Oakeshott gondolkodása, amelyet Egedy részletesen elemez, ám anélkül, hogy átfogó portrét kívánna nyújtani. Ennek egyfelől az az eredménye, hogy a könyv Oakeshott-fejezete nem ajánlható a filozófus munkásságát ismertető bevezetésként, másfelől azonban – nézetünk szerint történeti módszeréhez hűen – képes kontextualizálni, történetivé tenni a politikai filozófia ikonikus alakját, és dialogikus helyzetet teremteni filozófia és politika, ha úgy tetszik, a bölcsélet és a gyakorlati tudás között. Megmutatkozik, hogy előbbi miként válik a konzervativizmusban a gondolkodás kontinuitásának őrzőjévé, míg utóbbi hogyan vállalja magára az eszmék és a társadalmi kihívások közötti közvetítés – alapjában véve hálátlan – feladatát.

A történelem, amelynek logikája (vagy logikátlansága) végeredményben a könyv motorja, azonban tovább zajlik: a brit jóléti állam a hetvenes évekre nyilvánvaló válsága, ha lehet, még nagyobb dilemma elé állítja a konzervatívokat. Elvi szinten a tét nem más, mint annak eldöntése, hogy a válság oka nem éppen abban keresendő-e, hogy a konzervatív politika túl messzire tért filozófiai gyökereitől, olyan új programot és kódot teremtett, amelyet tulajdonképpen a Munkáspárt politikája „zsarolt ki”, és ezzel hozzájárult a szigetország fejlődését garantáló „egyensúly” felborulásához. A „neokonzervatív” reakció azonban maga sem problémamentes: a hagyomány és a bölcsélet vízmértékéhez képest ismét csak kilengést jelent, ha a másik irányba is. Egedy részletesen tárgyalja (ez a rész munkája legizgalmasabb oldalai közé tartozik) azt a belső vitát, amelyet a radikális korrekció váltott ki. Ahogy a MacMillan-kormány programja, úgy a thatcheri „beavatkozás” kapcsán is felmerül, hogy a tézisekben gondolkodó politika és a konzervativizmus nem zárják-e ki egymást, és következésképpen a neokonzervativizmus mennyiben helyezhető el a szigetország jobboldali hagyománya által kijelölt politikai mezőn belül.

A történelem sajátossága, hogy ezekre a kérdésekre nem adható egyértelmű válasz. Egedy ezt nem is tekinti feladatának: ő magát a dinamikát vázolja fel, az értelmezéseknek azt a játékát, amely folyamatos ön- és másikdefiníciókból áll össze, amely minden esetben a konzervatív gondolkodás és politika identitásának újratárgyalása, ám amely egyszerre nagyon is pragmatikus reakció a politikai harc pillanatnyi kihívásaira, valamint a társadalmi gyakorlat új elemeinek integrálását vagy elvetését is magában foglalja. A könyvnek ez kétségtelenül a legnagyobb érdeme, amely végeredményében annak is bemutatása, hogy a történeti beszéd milyen hozzájárulást tud tenni a modern politika és politikai filozófia tanulmányozásához. Sarkítottan megfogalmazva, egy radikálisan deesszencializáló hozzájárulásról van szó, amely saját témáját egyszerre helyezi vissza jogaiba mint nem idegen, rendszerező szempontok által vizsgálandó tárgyat, hanem saját mozgástörvényeinek engedelmessé, sem kategóriák alapján nem megragadható, sem változatlan súlypontja által nem meghatározható folyamatot. Ám éppen ennek folytán a fogalom referencialitását is kikezdi, hiszen egy történetileg kondicionált szemiotikai mező indexszerű jelölőjévé avatja, amely nem alkalmas kompakt ideológia csomagok „kézbesítésére”.

A módszer előnyeit a fentiekben foglaltuk össze. Hátrányairól azonban szintén szót kell ejteni, annak hangsúlyozásával, hogy nem „hibákról”, hanem „gyengékről” van szó, azaz az elemzés

lehetséges hozadékaik közül azokról, amelyek az alkalmazott módszer sajátosságai következtében halványodnak el, és nem valamiféle helytelen vagy figyelmetlen alkalmazás eredményei. Ahogy ez gyakran történik, ebben az esetben is az eljárás erősségei implikálják a hátrányokat. A deesszencializáló historista megközelítés hozadéka ugyanis az „arkhimédészi pont” elvi ki-zárása, amely jól megragadható a könyvben domináns elbeszélési mód, a szabad függő alkalmazásában. A narráció (hiszen eszmetörténetről van szó) sajátossága, hogy nem klasszikus történetet mesél el, hanem ideológiai pozíciók dinamikájából építkeznek, és éppen ennek hatására a szerzői beszéd sok esetben háttérbe szorul, a helyét a „megszólaltatott” források foglalják el, idézetek és szabad függő beszéd formájában. Ez viszont a kritikai viszonyulás rovására megy: a „múltnak” teret engedő szerző a múltra való rákérdezés lehetőségeit szűkíti – utóbbira és korlátozott lehetőségeire jó példa, amikor hosszabb gondolatmenetek tolmácsolása után egy-egy félmondat idegeníti el csak a mesternarratívától a forráselbeszélést. Így aztán némileg bizonytalanságba kerülünk, hogy hol húzódnak a polifónia hangjai közötti határok, mikor ki beszél, és főleg hogy a bizonytalan identitású narráció milyen viszonyba hozható egyéb konkurens vagy kritikai múltelbeszélésekkel és ideológiákkal. Tömören összefoglalva: az elbeszélés kétségtelen kompaktságának és dinamikájának, valamint a történeti kontextus gazdagságának az ára, nézetünk szerint, az értelmezéshez bevonható/bevont nem történeti kontextusok szűkösége. Hogy ebben a kérdésben a szerző által elfoglalt álláspontonál lehetett-e volna szerencsésebb döntést hozni, vagy több, egyenlő értékű elbeszélői stratégia létezik (melyek közül egyet választott), tulajdonképpen annak a megválaszolhatatlan kérdésnek lenne újrafogalmazása, amely empátia és kritika, megértés és magyarázat, és számos más évszázadnyi polemikus előéletre visszatekintő tudományelméleti fogalom viszonyát és értékét firtatja.

Éppen ezért, végeredményben, fontosabb regisztrálni azt, ami létrejött, annál, ami lehetett volna: egy dinamikus, jól olvasható narráció a brit konzervatív hagyományról, az eszmetörténet klasszikus módusában megszerkesztve, amely gondosan elkerüli az esszencializmus és az analitikus kategóriákkal való bűvészkedés csapdáit. Sajátos, decentralizált jellegénél fogva alkalmas mind klasszikus, historista, mind pedig a diskurzuselméletek által irányított olvasásra. Mégis, talán fontosabb, hogy elsősorban a történész mesterségének a praxis által kiérlelt szabályi szerinti klasszikus elbeszéléstről van szó, amely éppen a tárgy előtérbe helyezése, a szerzői pozíció gyakori leárnýékolása révén a leírt folyamatot egyszerre képes logikusan, ugyanak-

kor leegyszerűsítések nélkül bemutatni, és a brit konzervativizmus politikai alakzatairól kínál olyan tudást, amely messzemenően mentes a politikai-ideológiai kényszerzubbonyok deformáló hatásától – azaz a szó legjobb értelmében vett történeti tudást nyújt.